

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

**HAGIOI SERGIOS VE BAKKHOS KİLİSESİ
YENİ MİMARİ BULGULAR VE TİPOLOJİ**

DOKTORA TEZİ

**Batu BAYÜLGEN
(502052105)**

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Turgut SANER

AĞUSTOS 2012

İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü'nün **502052105** numaralı Doktora Öğrencisi **Batu BAYÜLGEN**, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “**HAGIOI SERGIOS VE BAKKHOS KİLİSESİ: YENİ MİMARİ BULGULAR VE TİPOLOJİ**” başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı : **Prof. Dr. Turgut SANER**
İstanbul Teknik Üniversitesi

Jüri Üyeleri : **Prof.Dr. Engin AKYÜREK**
İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Aygöl AĞIR
İstanbul Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Baha TANMAN
İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Deniz Mazlum
İstanbul Teknik Üniversitesi

Teslim Tarihi : **10 Şubat 2012**
Savunma Tarihi : **10 Ağustos 2012**

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın oluşumunda ve gelişimindeki önemli katkıları, titiz değerlendirmeleri için Prof. Dr. Turgut Saner'e ve gerekli bibliyografik araştırma için yardımcı olan herkese teşekkürlerimi sunarım.

Şubat 2012

Batu Bayülgen

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
ŞEKİL LİSTESİ.....	ix
ÖZET.....	xi
SUMMARY	xiii
1. GİRİŞ	1
2. ARAŞTIRMA TARİHİ	3
3. TARİHÇE	7
4. MİMARİ	11
4.1 Mekanlar.....	11
4.1.1 Narteks ve ambulatorium	11
4.1.2 Naos	14
4.1.3 Galeri.....	17
4.2 Kubbe	20
4.3 Cepheler	22
4.3.1 Batı cephesi	23
4.3.1 Kuzey cephesi	24
4.3.1 Doğu cephesi.....	26
4.4 Güney Duvarı	27
4.5 Dekorasyon Öğeleri.....	31
5. MERKEZİ PLANLI YAPILARIN ÇÖZÜMLENMESİ.....	39
5.1 Çokgen Tabanlı Örtüler.....	39
5.2 Sekizgen Hacimler	42
5.3 Çevre Koridoru.....	47
5.4 Eksedralarla Çevrili Merkezi Mekanlar	50
5.5 Tetraconchusun Kökeni ve Gelişimi Sorunu	61
6. KARŞILAŞTIRMA	69
6.1 Kubbe	69
6.2 Mekan Tipolojisi	73
7. SONUÇLAR	81
KAYNAKLAR	87
EKLER.....	97
ÖZGEÇMİŞ.....	163

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil A.1 : (a) Kesit (Salzenberg, 1854). (b) Plan (Lenoir, 1852).....	99
Şekil A.2 : (a) Kesit (Ebersolt – Thiers, 1913). (b) Plan (Pulgher, 1878)	100
Şekil A.3 : Kilise ve yakın çevresini gösteren plan (Müller-Wiener, 1977)	101
Şekil A.4 : Kuzeydoğudan genel görünüm.....	102
Şekil A.5 : Kuzey cephesi.....	103
Şekil A.6 : Kuzey cephesi doğu bölümü	104
Şekil A.7 : Kuzeybatı köşesi.....	105
Şekil A.8 : Güney cephesi	106
Şekil A.9 : Doğu yönünde naos	107
Şekil A.10 : Güneybatı yönünde naos.	108
Şekil A.11 : Kuzey yönünde naos	109
Şekil A.12 : Güney yönünde naos	110
Şekil A.13 : Narteks.....	111
Şekil A.14 : Ambulatorium batı kanadı.....	112
Şekil A.15 : Ana mekanın güney kenarı.....	113
Şekil A.16 : Ana mekanın kuzey kenarı	114
Şekil A.17 : Kuzeydoğu eksedrası.....	115
Şekil A.18 : Güneybatı eksedrası arkasından görünüm.....	116
Şekil A.19 : Ambulatorium güney kanadı	117
Şekil A.20 : Galeri güney kanadı.....	118
Şekil A.21 : Galeri – güney duvarı ilişkisi	119
Şekil A.22 : Batıdan galeri kuzey kanadı	120
Şekil A.23 : Doğudan galeri kuzey kanadı	121
Şekil A.24 : Galeride kuzeybatı eksedrası.....	122
Şekil A.25 : Galeri batı kanadı	123
Şekil A.26 : Narteksin üzerindeki mekan.....	124
Şekil A.27 : Narteksin üzerindeki mekan ve galeri ilişkisi	125
Şekil A.28 : Ana mekanın kuzey kenarı ve kubbe.	126
Şekil A.29 : Güneybatı eksedrasında düzen.	127
Şekil A.30 : Kuzeybatı eksedrasında entablatur	128
Şekil A.31 : Ana mekanın batı kenarında entablatur	129
Şekil A.32 : Galerinin güney kenarında başlıklar ve korniş.....	130
Şekil A.33 : Galeriye çıkan merdiven	131
Şekil A.34 : Kuzey yönünde naos (Yak. 1880) (D-DAI-IST-R24.882).....	132
Şekil A.35 : Kuzey kenarında entablatur (Yak. 1900) (Sebah-J.929 D-DAI-IST-9791)	133
Şekil A.36 : Duvar örgüsü detayları: (a) Kuzey cephesi. (b) Güney cephesi.....	134
Şekil A.37 : Güney duvarı restitüsyonu (Mathews, 1971).	135
Şekil A.38 : Güney duvarı boyunca ortaya çıkan kalıntılar (Kızıltan – Saner, 2011)	136
Şekil A.39 : (a) Galeriye yönelik parapet levhası. (b) Levha parçası.....	137

Şekil A.40 : Naosa yönelik parapet levhası	138
Şekil A.41 : Zemin kat planı (M. Alper/Tures).	139
Şekil A.42 : Galeri katı planı (M. Alper/Tures).....	141
Şekil A.43 : Kubbe eteği planı (M. Alper/Tures)	143
Şekil A.44 : Doğu-batı doğrultusunda kesit (M. Alper/Tures)	145
Şekil A.45 : Arkeolojik kalıntı planı (M. Alper/Tures)	147
Şekil A.46 : Batı cephesinde arkeolojik kazı kesiti (Kesit 1-1) (M. Alper/Tures) ..	149
Şekil A.47 : Güney duvarında arkeolojik kazı kesitleri: (a) 2-2 kesiti. (b) 3-3 kesiti (M. Alper/Tures)	150
Şekil B.1 : Sekizgen planlı vaftizhaneler: (a) Lateran , Roma (Tschira, 1942). (b) Parentium (Russo, 2006). (c) Nova Aquileia (Brusin – Zovatto, 1957). (d) Milano (Traversi, 1964). (e) Novara (Verzone, 1934). (f) Comum (Magni, 1960). (g) Albingaunum (Sciarretta, 1966). (h) Ortodoks Vaftizhanesi, Ravenna (Deichmann, 1969-1976). (i) “Chalcoprateia” (altyapı), Constantinopolis (Kleiss, 1966). (j) Aquileia (Brusin – Zovatto, 1957). (k) Riva San Vitale (Reggiori, 1935). (l) Ayasofya, Constantinopolis (Van Nice, 1965). (m) Abu Mina (Grossmann, 1989-2004).....	151
Şekil B.2 : Sekizgen planlı kiliseler: (a) Philippi A (Pelekanidēs, 1979). (b) Philippi B (Pelekanidēs, 1979). (c) Ioannes I, Hebdomon (Kleiss, 1974). (d) Ioannes II, Hebdomon (Mathews, 1971). (e) S. Vitale, Ravenna (Mango, 1985).	153
Şekil B.3 : Tetraconchus kiliseler: (a) S. Lorenzo, Milano (Kinney, 1972). (b) Atina (Travlos, 1988). (c) Perge (Kleinbauer, 1987). (d) Seleucia-Pieria (Campbell, 1941). (e) Apamea (Balty, 1972). (f) Resafa (Kollwitz, 1963). (g) Hag. Sergios, Bakkhos ve Leontios, Bosra (Farioli Campanati, 1991). (h) Mezar Kilisesi, Abu Mina (Grossmann, 1989-2004). (i) Mezar Kilisesi, Korykos (Herzfeld – Guyer, 1930)	155
Şekil B.4 : Tetraconchus yapılar: (a) Kilise, Pelusium (Bonnet, 2008). (b) “Triclinium”, Hadrianus Villası, Tibur (Kähler, 1950)	157
Şekil B.5 : Bosra ve çevresinde merkezi planlı kiliseler: (a) “Yeni Katedral”, Bosra (Dentzer, 1988). (b) Hag. Ioannes, Georgios ve Cosmas-Damianus, Gerasa (Crowfoot, 1938). (c) Hag. Ioannes, Ezra (De Vogüé, 1865-1877)	158
Şekil B.6 : Hag. Sergios, Bakkhos ve Leontios, Bosra (De Vogüé, 1865-1877). ...	159
Şekil B.7 : Doğu Mausoleumu, Side (Mansel, 1978)	160
Şekil B.8 : <i>Venus Tapınağı</i> , Baiae, “Silindirik kesit” (Bayülgen, Rakob verileri doğrultusunda).....	161
Şekil B.9 : 8. yüzyıl kiliseleri – Hag. Sergios ve Bakkhos ilişkisi: (a) Ayasofya, Selanik (Diehl vd., 1918). (b) Koimesis, İznik (Schmit, 1927). (c) Hag. Sergios ve Bakkhos (Plan, M. Alper/Tures; plan analizi, Bayülgen)....	162

Referans belirtilmeyen fotoğraflar yazara aittir.

HAGIOI SERGIOS VE BAKKHOS KİLİSESİ YENİ MİMARİ BULGULAR VE TİPOLOJİ

ÖZET

Hag. Sergios ve Bakkhos Kilisesi 20. yüzyıl başından bu yana pek çok araştırmanın konusu olmuştur. Bunlar üç noktada odaklanmaktadır: -vurgu oranında sıralanırsa- 1. yapının tarihlenmesi, spesifik işlevi (saray kilisesi, manastır vb.) ve bununla bağlantılı sembolik konumu, 2. kiliseyi çevreleyen ya da bağlantılı olduğu düşünülen yapıların olası özgün konumu ve işlevi, 3. parçalı kubbesinin yapısı ve olası öncülleri. Ancak, bu çeşitlilik içinde kilisenin analizi ile ilgili en önemli eksiklik, Müller-Wiener ve Grossmann'ın da belirttiği üzere -yapının önemi oranında- geniş ve doğru bir mimari değerlendirmesinin yapılamamış olmasıdır. Yapının tipolojik konumu ise, Crema, Ward-Perkins, Krautheimer ve başka araştırmacıların geç Roma dönemi merkezi planlı yapılarının gelişimleri bağlamındaki kısa çıkarımlarında, genel ifadelerle sınırlıdır. Henderson (1906), Van Millingen (1912) ve Ebersolt – Thiers'nin ardından (1913), yapıyla ilgili en güncel geniş mimari çalışma Sanpaolesi (1961) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak, bu uzun makale özellikle kubbe biçimlenmesi üzerinde durmakta, yapının kalanına kısmi olarak eğilmektedir. Sonraki araştırmalar ise daha çok yapının tarihi konumu ya da mimari açıdan çevresi ile ilişkileri üzerine yoğunlaşmaktadır. Diğer yandan kapsamlı bir analiz için, bu tez çalışması doğrultusunda Hag. Sergios ve Bakkhos ile ilgili tüm yayınlar tekrar gözden geçirilmiştir.

Özellikle güncel yayınlarda vurgulandığı üzere, yapı üzerine hatalı ve spekülatif yorumların yapılagelmiş olmasının veri eksikliğinden kaynaklandığı açıktır. Bu nedenle aynı zamanda bu yapı açısından bir ilk teşkil eden 2003-2006 restorasyonu kapsamındaki çalışmalar büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmalar sonucunda Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nin tekrar ele alınmasını gerektiren önemli yeni yapısal veriler elde edilmiştir. Bu tez çalışmasında bu güncel rölöve ve bulgu verilerinin değerlendirmesi ile karanlıkta kalan noktalar aydınlatılmaya çalışılmıştır. Yapı ve çevresindeki arkeolojik kazıların sonuçları arasında; özgün döşeme seviyelerinin tespit edilmesi, yapıya bitişik olarak çeşitli duvar, döşeme kalıntılarının ortaya çıkması ve Osmanlı döneminde devşirme malzeme olarak kullanılmış çok sayıda mermer mimari parçanın ele geçmesi göze çarpmaktadır. Yeni veriler doğrultusunda bu çalışmada ortaya koyulan önemli bir sonuç, kilisenin bugünkü güney cephesini oluşturan duvarın, bitişik bir yapıya, olasılıkla Petros ve Paulos Kilisesi'ne ait olduğu yönündedir. Mimari buluntular arasında, en tanımlı öğeler olarak öne çıkan parapet levhalarının da, kompozisyonları veyonu stilleri ile, Sergios ve Bakkhos Kilisesi'ne ait olarak nitelenebileceği düşünülmektedir.

Yapı, payeler ve aralarında yer alan sütunların sınırladığı, eksedrarlarla çevrili sekizgen konturlara sahip bir merkezi mekan ve bunu saran kareye yakın dörtgen bir çevre alanından oluşur. Bu çeper iç mekana, yarım dairesel nişlerle genişletilmiş pahlı bir gövde ile yansır. Ambulatorium üzerinde aynı planı tekrarlayan bir galeri yer alır. Merkezi mekan örtüsü, kenarlardan yükselen sekiz esas tonoz ve bunlardan

daha dar, köşe noktaları merkez alan, kubbe eğrisine dik eksenle içbükey bir profile sahip aynı sayıda tonoz parçasının bileşkesinden oluşur.

Kompleks geometrili kubbe, yapının en özgün (ve mimarlık tarihi açısından en sorunlu) bölümü olarak kabul edilmektedir. Bu kubbenin yatayda, dönüşümlü doğrusal ve içbükey geometrisinin olası benzerleri olarak önceki araştırmalarda Roma mimarlığında ‘balkabağı’ ya da ‘şemsiye’ kubbeler olarak adlandırılan Hadrianus dönemi örtüleri ya da tetrarchia sonrasının ‘kaburgalı’ kubbeleri dile getirilmiştir. Ancak bu çalışma, malzeme/yapım teknikleri olarak ilişkisizlikleri net olan bu örtülerin aynı zamanda genel kabullerin aksine strüktürel biçimlenmelerinin varsayılan oranda belirgin olmadığı, dolayısıyla, bağlantılı biçimde orijin kopuklukları ile birlikte Hag. Sergios ve Bakkhos ile ilişkili değerlendirmesinin mümkün olmadığı sonucuna varmaktadır. Anadolu kökenli tuğla tonoz yapım geleneği ile ilişkilendirilen kilisenin kubbesinin özel strüktürel biçimlenmesinin izlerinin 5. yüzyıla kadar uzanabilmesi söz konusudur. Bu yüzden, form olarak tekil bir konumda nitelense de, yapısal açıdan yüklerin bilinçli biçimde dağıtılmasının izlendiği ‘gerçek nervürlü’ kubbeler (Ayasofya ve ardılları) arasında ele alınması gerekli görülmektedir.

Doğrusal ve eğrisel yüzeylerin bir araya getirilmesinden oluşan, eksedralar içeren mekan tasarımları Roma mimarisinde Cumhuriyet dönemine kadar uzanabilmektedir. İki katmanlı, ambulatoriumlu yapıların ise strüktürel altyapıları 2. yüzyıl başlarında izlenebilmektedir. Bağımsız, çeşitli niş ya da eksedralarla çevrelenen sekizgen planlı yapılar da aynı dönemde görülmeye başlanır. Daha özelleşmiş bir planda, dörtgen çeper içinde diyagonal köşelerde eksedralarla genişleyen sekizgen yapılaşma ise, imparator hamamlarında belirginleşmekte, 5. yüzyılda, özellikle bir vaftizhane tipinin temel unsurlarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Constantinopolis’te de 4. yüzyıldan itibaren sekizgen, olasılıkla iki katmanlı örnekler inşa edilmiştir. Ancak, Hag. Sergios ve Bakkhos’u doğrudan etkileyebileceği düşünülen bir mimari kurguyu sergileyen en yakın örnekler 4. yüzyıl sonundan 6. yüzyıl başına kadar tarihlenen tetraconchuslardır. Roma Akdenizi’nde yaygın biçimde görülen ve özellikle Suriye’de yoğunlaşan bu yapıların erken dönem örnekleri Milano, Atina ve olasılıkla Perge’de bulunmaktadır. Bu çalışmada, Roma mimarisinde dekoratif bir öğe olan eksedranın, bu yapıların planlamasında, aşamalı olarak tanımlı bir mekan parçasına dönüştüğü ve nihai olarak bu mimarinin özüne katıldığı vurgulanmaktadır. Karşılaştırmalı değerlendirmeler ile Sergios ve Bakkhos Kilisesi’nin çeşitli farklılıklarına karşın zaman zaman bu kapsamda yer bulmasını sağlayan unsurların, bu noktada daha belirgin izlendiği görülmektedir. Bu doğrultuda, yakın döneme kadar süren kazı verileri doğrultusunda, çok yönlü bir analiz ile, mimari, dekorasyon ve tarihi/sembolik ilişkiler açısından önemli benzerlikler gösterdiği düşünülen Bosra, Sergios, Bakkhos ve Leontios Kilisesi öne çıkarılmaktadır.

Iustinianus mimarlığının takip eden dönemlerle belirgin bir kopukluk sergilediği izlenmektedir. Bu noktada, bugüne kadar kaçınılmaz olarak Aya İrini’nin asal temsilcisi haline geldiği ‘kubbeli bazilika’ tanımı altında zayıf bazı bağlar sorgulanagelmıştır. Burada, yalnızca izdüşümsel olarak gösterdiği sekizgen geometrinin dışında doğrusal bir yerleşime sahip olduğu izlenen Sergios ve Bakkhos Kilisesi’nin de, plastik biçimlenmesinden bağımsız bir canlandırma ile, üç yönden sarılı kare konturlu naosunun, yerleşim ve işleyiş açısından bu sorgulamaya katılması önerilmiştir. Bu şekilde, Sergios ve Bakkhos Kilisesi ve sonraki dönemlerin önde gelen yapıları, özellikle Selanik Ayasofyası’nın mimarisi ile mekan ilişkileri doğrultusunda bir bağ kurulabileceği düşünülmektedir.

THE CHURCH OF THE HAGIOI SERGIOS AND BAKCHOS NEW ARCHITECTURAL DATA AND TYPOLOGY

SUMMARY

Since the turn of the 20th century the church of Hagioi Sergios and Bakchos in Constantinople had been a subject for a number of articles, primarily focusing on three subjects from the following viewpoints: (i) foundation date and particular function of the church (palace church, monastery structure etc.), (ii) possible location and function of the buildings that are believed to have been surrounded or bounded with the edifice, (iii) structure of the multi-sectioned dome and its possible precursors. Yet within this diversity, and contrary to its reputation, there is a lack of a comprehensive and accurate architectural evaluation as mentioned by Müller-Wiener and Grossmann. As for its typological position, there are only brief analyses and broad statements of Crema, Ward-Perkins, Krautheimer and various other researchers. Following studies of Henderson (1906), Van Millingen (1912) and Ebersolt – Thiers (1913) the sole modern and wide ranging architectural study on this subject was carried out by Sanpaolesi (1961) whose research primarily focused on the dome itself and the rest of the structure is partially studied. The article also generated some questionable results. Later studies have focused mainly on the structure's historical significance and its architectural connection with its surroundings. This article re-examines all major studies on the subject with the purpose of an inclusive evaluation.

As emphasized particularly by the recent works, insufficient structural data was a major cause for flawed or speculative outcomes of prior studies. The restoration works carried out between 2003 and 2006, the first major such attempt on the structure, can be considered a highly valuable effort. During this process, a wide variety of significant new structural data were collected, which pointed to a need for a complete re-evaluation of the building. In this study, it is attempted to bring clarity on various controversial issues based on recently generated data and drawings. Among the numerous results of the archaeological excavations conducted at the interior area and perimeter of the church some notable ones are as follows: Byzantine floor levels have been detected, various wall and floor fragments adjoining the building mass have been unearthed and several marble architectural pieces that were reused within the Ottoman alterations have been found. Based on these, a crucial derivation presented in this work is that the wall sheathing the south façade is in fact the sole remnant of an adjacent building; possibly the church of Petros and Paulos. Among the recently found architectural pieces, the parapet slabs -which are recognized as the most definable group- are proposed to be the original decorative components of the church's initial construction through a compositional and stylistic interpretation.

The building is composed of an octagonal contoured inner space surrounded with exedrae on diagonal axes and narrow recesses on orthogonal, limited by piers with columns between these. This core is enveloped by a rectangular (almost square) outer

frame with pierced triangular bulk on the corners. Above the ambulatory is a gallery floor which duplicates an almost identical plan. Covering the core, the cupola is a composition of eight vault section that rest on the central parts of the octagonal base and eight narrower sections with concave profiles centered on the corners.

The cupola, with its complex form, is considered to be -and may very well be the only- undeniably unique (and with an architectural sense most problematic) part of the building. For its horizontal contour of interchanging linear and convex sections researchers occasionally suggested the Hadrianic pumpkin/umbrella domes as being possible ancestors. Another quest to construct a relationship is based on the ribbed cupolas of the tetrarchy. Yet, aside from the fact that this group and the church's cupola have quite distinct material and construction techniques, it is strongly underlined herein that their structural establishments also differ considerably. This observation, coupled with the differences in origins, indicates a condition that these two cannot be assessed in association with each other. This particular structural formation of the church's cupola which is related to the Asia Minor construction techniques can be traced back to the 5th century. Therefore, while it is defined at position of a unique form, it is proposed that statically this cupola is required to be classified within the group of 'true ribbed' domes (Hagia Sophia and its descendants) that represent a calculated architecture of weight distribution.

Within Roman architecture, spaces composed of linear and curved surfaces demonstrating exedrae date back to the republican period. And the structural background of double shelled ambulatory buildings can be traced back to the beginning of the 2nd century. Independent octagonal structures pierced with niches/exedrae are also the products of this period. A more specified planning, an octagon expanded diagonally with exedrae within orthogonal contours which gained prominence specially with some lateral sections of imperial bath complexes eventually transformed into a defining element of a baptistery type at the beginning of the 5th century. Constantinople represents some examples of octagonal, possibly double shelled structures since the 4th century. Yet, examples depicting the closest architectural scheme that are thought to have an influence on the architecture of the Sergios and Bakchos church are the tetraconch churches dated 4th to 6th centuries. Widely spread in Roman Mediterranean and grouped mainly in Syria, earliest examples of these buildings are located in Milan, Athens and probably in Perge. Several different interpretations exist on the origin and the plausible evolution of this type. Aside by the long discussed court ties and Christianized types an element that comes forward is the villa triconch. A recently excavated tetraconch/cruciform church in Pelusium, dated early 5th century, with its Roman character of both planning and details may illustrate a connection through this progress. In this work, an attention was drawn to the exedra's gradual transition from a decorative object of Roman architecture to a well-defined spatial module of these buildings, an integral part of the new architecture. Through cross examinations, apart from several dissimilarities, it is highlighted that the factors that occasionally place the church of Sergios and Bakchos within this context are more evident than they are presumed to be. Based on the gathered data of the latest excavations, a particular building, Hagioi Sergios, Bakchos and Leontios at Bosra deserves a special mention especially due to its architectural and historical/symbolic relationship with the church of Sergios and Bakchos.

The church of Sergios and Bakchos is usually placed in parallel with Hagia Sophia. This can be verified in several aspects, most significantly architectonical. In both

edifices the exedrae's integration into the planning are similar. In fact they are positioned within the same geometric arrangement. On the other hand, varying from Hagia Sophia which is defined as a stretched version of Hagioi Sergios and Bakchos, the shallow side bays below the main arches alter the space character. Therefore, a parallel yet diverse planning is questioned.

The apparent architectural detachment of 7-8th centuries from the period of Justinian is a very well perceived issue. Up to today some basic connections were questioned under the term domed basilica and its irremissible “archetype” Hagia Eirene in Constantinople. As inspected to have a linear planning lying below the octagonal contour, a simulation for the church of Sergios and Bakchos detached from its plastic form with a rectangular naos enveloped from three sides is suggested for this argument. In this context, the side bays display an essential significance. These units’ decisive position through the formation of the 8th century church’s naos may indicate an important connection of spatial divisions between the church of Sergios and Bakchos and the prominent churches of the following centuries particularly Hagia Sophia of Thessaloniki.

1. GİRİŞ

Doğu Roma'nın başkentinde, birçok araştırmacıya göre Bizans mimarlığının en görkemli döneminden günümüze kadar ayakta kalabilmiş az sayıdaki yapıdan biri Hagioi Sergios ve Bakkhos Kilisesi'dir. II. Beyazıt döneminde Küçük Hüseyin Ağa tarafından kendi ismiyle camiye dönüştürülmüş olsa da, daha çok Ayasofya ile mimari ortaklıklarını tescilleyecek biçimde Küçük Ayasofya ismiyle anılmaktadır. Yalnızca bu nedenle dahi hatırı sayılır bir ilgi çekmesine karşın, mimarisinin bu nitelikleri oranında araştırılmamış olduğu da izlenmektedir. Örneğin, yaklaşık elli yıl önce gerçekleştirilen ilk detaylı ölçümlere dayalı biçimde, mimarlık tarihi çerçevesinde yayınlanmış yegane incelemede dahi (Sanpaolesi), galeri katına ait bir plan bulunmamaktadır. Sıra dışı yerleşimsel uyumsuzluklar ve planlama düzensizlikleri gösteren yapının çevresiyle ilişkileri de ilgi çekmesine karşın, bunlar da bugüne kadar arkeolojik verilerden bağımsız, ancak tarihi anlatım ve gözlem değerlendirmelerinin kısıtlı bileşkesi olarak tartışılmıştır.

Bugün, İstanbul'da kendi adını taşıyan bir mahallede, küçük bir meydanının köşesinde yükselen Küçük Ayasofya Camii, yakın yıllara kadar çeşitli yapılarla çevrelenmiş, yarı gizlenmiş bir halde seçilebilmekteydi. 1950'lerde bir onarım geçirse de, özellikle güney duvarının bir kaç metre yanından geçen tren yolu hattının da etkili olduğu hasarlar içeren yapıda, 2003-2006 yıllarında, aynı zamanda bir ilk teşkil eden kapsamlı restorasyon çalışmaları gerçekleştirilmiştir (M. Alper/Tures). Bu çerçevede, eski kilisenin çevresindeki yapılaşmadan arındırılması, en azından bir bölümünün net biçimde izlenmesine olanak sağlayacak bir açıklık yaratmıştır. Restorasyon kapsamında öncelikle yeni, sayısal bir rölöve çalışması yapılmıştır. Arkeolojik araştırmalar ve onarımlar doğrultusunda önemli gelişmeler; iç mekanda, yapının özgün taban seviyesine inilmesiyle, buna ait mermer kaplamaların kısmen ortaya çıkarılması ve bir kriptanın tespit edilmesi, güneyde, tartışmalı cephe/duvar ile ilişkili duvar parçalarının, kuzeydoğuda, her iki cepheye bitişik birer mermer döşeme bölümünün bulunması, batı cephesinin ve kubbenin tuğla örgülerinin detaylı olarak

belirlenmesi ve özgün dekorasyona ait olabilecek çok sayıda mermer ögenin ele geçmesi olarak özetlenebilir.

Arkeolojik çalışmaların sonuçları detaylı bir değerlendirmeyi beklemektedir. Bu gerekliliğinin yanı sıra, açığa çıkan kimi öğeler, bu yapı için özel belirsizliklerin, çevresiyle ilişkilerinin üzerine gidilmesi, belki de çözümlenmeleri için bir imkan sağlamaktadır. Bu çalışmanın amacı, bu gelişmelerin de sonuçlarından yararlanarak, kilisenin sergilediği düşünülen tipolojik niteliklerin irdelenmesi ve kimisi küllenmiş de olsa yapı üzerine sürüp giden uzun tartışmalara rağmen netlik kazanmayan mimari konumunun belirlenmesidir. Tipolojik değerlendirme için, kazıları yakın yıllara kadar süren ya da yeni ortaya çıkan ve ilgili oldukları görülen kiliseler (Bosra, Pelusium) üzerinde özellikle durulmuştur. Çalışma, daha çok yapısal yönle eğilen mimari bir araştırmadır. Tarihi aktarımlar ve dekorasyon verileri, bu çerçevede, tartışmaya katkı sağlayacağı düşünülen noktalarda genişletilerek ele alınmıştır.

Fotoğraflı tespitlerin başlamasından bu yana iç mekan görünümünü hemen hemen aynı biçimde koruduğu gözlenen yapıda, restorasyon sonucunda döşeme seviyesinin indirilmesi, çoğu boyalı durumdaki mermer yüzeylerin açığa çıkarılması, bu açıdan kritik değişikliklerdir. Genel görünüm kadar detay seviyesinde de önem arzeden bu durum nedeniyle, çalışmada, değişimleri de ortaya koyan kapsamlı bir fotoğraflama gerçekleştirilmiştir.

Restorasyon kapsamında oluşturulan rölöveler ve arkeolojik sondajlara ait çizimler İstanbul IV Numaralı Koruma Bölge Kurulu arşivinden sağlanmıştır. Bu materyal üzerinde durulan noktaları vurgulayacak biçimde sadeleştirilmiş, kesit ise, farklı çizimlerin birleştirilmesi ile oluşturularak çalışmaya eklenmiştir. Yapıda, İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından 2003-2004 yıllarında gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkarılan mimari buluntuların incelenmesi, kazı sonrası koruma altına alındıkları Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'nin, yapı içindeki fotoğraf çekimleri Fatih Müftülüğü'nün ilgili izinleri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Bibliyografya iki istisna dışında, yapıyla ilgili Osmanlıca/Türkçe belge/yayın içermemektedir. Bu durum, Osmanlı dönemi içinde, kilisenin camiye dönüştürülmesi sonrasında çeşitli kayıtlar tutulmuş olsa da, bunların özgün yapıya ait veri içermekten uzak olması, Türkçe çalışmaların ise daha çok, 20. yüzyıl başına ait, temel teşkil eden diğer incelemelerin derlemesi biçimindeki niteliklerinden kaynaklanmaktadır.

2. ARAŞTIRMA TARİHİ

19. yüzyıldan bu yana çeşitli yönleriyle incelenen yapıyla ilgili çalışmalar, aynı zamanda bir kaç yayında retrospektif biçimde ele alındığı görülse de, bu derlemelerdeki hatalı ya da eksik aktarımlar, yorumlar dikkat çekmektedir. Bu nedenle özellikle bu noktalar aydınlatılarak kısa bir değerlendirme gereklidir. 20. yüzyıl sonrasına ait yayınlarda, özellikle yapının çevresiyle ilişkileri üzerine, halen yoruma açık noktalar bulunmaktadır. Bunlar, ilgili bölümlerde detaylı biçimde tartışılacaktır. Burada ise, daha çok, kilisenin görünür yapısının tanımlanması üzerine gelişmeler ve sorunlar sergilenmektedir.

Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nin ilk planı Lenoir tarafından yayımlanmıştır (1852, s. 257). Bu plan, güney cephesindeki çift katmanlı yapılaşma dışında, kuzey-güney ekseninde tümüyle simetrik bir gösterime sahiptir (Şekil A.1 b). Güney duvarının iki uçta oluşturduğu çıkıntılar ve narteksin içerlek gövdesi gibi unsurlar da belirtilmemiş, tüm yapı dikdörtgen bir kontur içinde resmedilmiştir. Apsis, dış mekana da yarım daire biçiminde yansıtılmıştır. Güneyde, merkezi sekizgenin iki kenar payesi doğrultusunda cepheden dışarıya doğru uzanan iki derin payanda görülmektedir. Merkezi örtü, bir kubbe izdüşümü ile belirtilmiştir. Yazar, ilgili metinde kubbe olarak tanımladığı örtünün niteliği hakkında ayrıca bilgi vermemektedir.

Yapının mimari açıdan ilk kapsamlı değerlendirmesi Salzenberg tarafından yapılmıştır (1854, s. 41-45). Belirgin biçimde Lenoir'ninkini takip eden planda, bundan farklı tek öge, dışarıya kırıklı bir geometri ile yansıtılan apsidir. Yazar da, plan düzeyinde detaylı bir incelemede bulunmadığını belirtmekte, mekanların örtüleri üzerine odaklanmaktadır. Ancak kubbe ile ilgili tespitleri gerçekçi olmaktan uzaktır (Şekil A.1 a). Onaltı dilimli örtüyü eş geometrilik ve boyutlu içbükey birimler olarak resmeden yazar, payeler üzerinde yer alan bölümlerin, “pandantif” olarak tanımladığı öğelerle sekizgen tabana uydurulduğu düşüncesindedir. Diğer dilimler ise, pencerelerin yer aldığı içerlek konumlu “dolgu duvarlar” ile sonlanmaktadır.

Gerçekçi ilk plan Pulgher'e aittir (1878, Pl. II-III). Bu plana, iç mekan ve çeperle ilgili tüm yerleşimsel düzensizliklerinin yanı sıra, güney duvarı ve kuzeydoğu köşesindeki sıra dışı biçimlenmelere ait detaylar da aktarılmıştır (Şekil A.2 b). Plan, yazarın yapıyı detaylı biçimde incelediğini göstermektedir. Ancak, kubbe, planda, sekizgenin üzerine içerlek yerleşen daiserele bir tabanla gösterilmiştir. Hatta yazar, bir yapım sorunu olarak, kubbenin ve sekizgen çeperin birbirine teğet olmadığı şeklinde bir saptamada bulunmaktadır. Şematik çizimler, geçiş için pandantif benzeri öğeler içermektedir. Kesit ise plan, diğer çizimler ve yazarın tanımı ile çelişmektedir. Daha gerçekçi biçimde, sekizgenin dışına doğru oturan ve tüm örtü boyunca aynı geometriyi sergileyen yan yana dizili içbükey dilimler, eşit genişlikte ve formda olmak üzere alt bölümlerde aynalarla kapatılmış biçimde resmedilmiştir. Kesit, bir açıdan Hadrianus dönemindeki kubbe benzeri örtülerin tipik görünümünü andırmaktadır. Bu çelişkili aktarım, aynı çizimlerden yararlanarak, hemen hemen aynı biçimde bir kesit oluşturan Dehio ve Bezold'un da (I, 1892, s. 28-29), pandantiflere oturan parçalı bir kubbe tanımı yapmasına yol açmıştır. Bu durumu daha iyi yorumlayan Choisy'nin (1883, Pl. 20), kubbeyi taşıyıcı sistemle birlikte ele alan detaylı perspektifleri, önceki kesitlere aktarılan ancak ifade edilemeyen biçimi - tabandaki girintiler kapatılmamış olarak- yansıtmaktadır. 19. yüzyıla ait bu yayınlardaki değerlendirmeler, geniş biçimde Marquand (1906) tarafından özetlenmiştir. Ancak yazarın da belirttiği üzere, kubbeyi gözlemleme imkanı bulamamasının, yayınları doğru biçimde ele almasını engellediği görülmektedir.

Kubbe ile ilgili ilk gerçekçi betimleme Lethaby'e aittir (1904, s. 44). Yazar, yapı üzerine kısa pasajında, art arda sıralanmış eğrisel ve doğrusal kesitli kubbe dilimleri ile ilgili ilk sözleri sarfetmiş, ilgili çiziminde kubbenin değişken kesitli yapısını da şematik olarak göstermiştir. Henderson'ın çalışmasında (1906), diyagonal ekseninde oluşturmuş kesit ve konstrüksiyonu gösteren perspektifler, kubbe biçimlenmesini doğru şekilde sergileyen ilk mimari çizimlerdir. Yazar, örtünün, kesitte farklı merkezlere sahip eğrisel bölgelerden oluşan geometrisini de tarif etmektedir. Ancak, kubbenin tasarım prensibi üzerine öncekilere oranla çok daha gelişkin bir fikir sağlasa da, detaylı tespitleri, şematik olarak nitelenebilecek çizimlerde kısmen izlenmektedir. Bunun dışında, Henderson'ın kuzey ve güney cephelerindeki yapılaşma ve bozulmalarla ilgili gözlemleri de bir ilk niteliğindedir. 20. yüzyıl başında kısmen fotoğraflı incelemelerin başlaması sonrasında (Ebersolt, 1909), Van

Millingen'in (1912) ve Ebersolt – Thiers'nin (1913) yayınları, yapıyı tüm yönleriyle ele alan, kapsamlı ilk çalışmalardır. Van Millingen'in, Henderson ile birlikte oluşturduğu çalışma, yine Henderson'ın makalesindeki çizimlerden yararlanmaktadır. Kubbe kesiti üzerine betimlemeler ise, daha detaylı biçimde, rakamsal verilerle birlikte desteklenmiştir. Ebersolt ve Thiers'nin çalışması, oldukça detaylı çizimleri ile ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda, cephe gösterimlerine yer veren tek yayındır. Ancak Thiers'in kesitleri, bu açıdan en kritik noktayı, kubbe eğrisindeki değişkenlikleri ifade etmekten uzaktır (Şekil A.2 a).

Özetle, (mimari gösterimlere kısmen yansıtılsa da) kubbenin yapısını ortaya koyan ilk sonuçlara Lethaby ile Henderson ulaşmıştır. İlk teknik inceleme ve rölöve çalışması ve bu doğrultuda kubbenin, kesitteki değişken eğriselliğinin belirlenmesi, çizime aktarılması Sanpaolesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışma, özellikle örtü üzerine detaylı betimlemelere sahip olsa da, bunların kimi noktalarda gerçekçi bir görünümü yansıttığı şüphelidir. Yazarın, yapısal açıdan en kapsamlı araştırma olan makalesindeki kubbe odaklı yaklaşımı ise tekil tipolojik incelemesinin bu ekseninde yer alması ile sonuçlanmaktadır. Hem kubbe hem de yapı üzerine çıkarımlarında, varsayımlara dayalı yorumlar dikkat çekmektedir. Araştırma tarihi ile ilgili detaylı bir incelemede bulunan Sanpaolesi, güncellenmiş biçimde uzun bir değerlendirmeye yer vermiştir (1961, s. 136 vd.). Öte yandan, Marquand'dan sonra yayınlanan, doğrudan yapıya yönelik araştırmalardaki kritik ve isabetli tespitler üzerinde aynı oranda durmadığı da görülmektedir. Son olarak Guadalupi (1975, s. 49 vd.), Sanpaolesi'ninkini de içerecek biçimde bu yayınları ele almıştır. Yazar, diğer yayınlardaki kubbe betimleri açısından Sanpaolesi'nin yorumlarını paylaşmaktadır.

Son bir mimari gösterimde, Sanpaolesi'nin çeşitli sorunlar içeren zemin kat planı, Grossmann tarafından elden geçirilerek tekrar yayınlanmıştır. Ancak, tüm bu yayınlardaki planlarda, kesitlerde ve bunlardan yararlanarak elde edilen diğerlerinde çeşitli hatalar görülmektedir. Narteks örtüsünün gösterimi bu açıdan başta gelen unsurdur.

Bu yayınların hemen tümünde, kuzey ve güney cephesinin sergilediği sıra dışı özellikler de, tarihsel verilerle birlikte yorumlanmaya çalışılmıştır. Cephelelerdeki bu durum, günümüze kadar, sınırlı yapısal incelemelerin konusu olagelmıştır (Grossmann, Svenshon – Stichel, Kostenec). Vignoli, Guadalupi ve Polacco'da ise yapının çevresiyle ilişkilerinin tarihsel bağlamda tekrar incelendiği görülmektedir.

Yakın dönemde, yapının kesin inşa tarihi ve inşa motivasyonu üzerine, Krautheimer, Mango ve Mathews ile başlayan -ve günümüze kadar çeşitli yazarlarca (Bardill, Croke) sürdürülen- tartışmalar ön plandadır. Bu noktada en belirgin görüş ayrılığı, yapının, bir saray kilisesi ya da manastır kilisesi olarak tanımlanması üzerinde yaşanmaktadır.

3. TARİHÇE

Kilisenin kesin inşa tarihi oldukça tartışmalı olup ancak bir dönem net olarak tespit edilmekte, bir terminus post quem 536 yılı olarak belirtilmektedir (Janin, 1969, s. 451). 518’de Iustinus’un taç giymesiyle *Illustris* ünvanı alarak Hormisdas Sarayı’na yerleşen Iustinianus, bu iki yıl içinde saray bölgesi içine bazilikal biçimli Hag. Petros ve Paulos Kilisesi’ni inşa ettirmiştir. Iustinianus’un Hag. Sergios ve Bakkhos Kilisesi’ni, genel kabul doğrultusunda, *Augustus* olduğu Nisan 527’den sonra ya da Iustinus’un aynı yılın Ağustos ayındaki ölümünden sonraki bir dönemde inşa ettirdiği düşünülmektedir (Ebersolt – Thiers, 1913, s. 23-24; Mango, 1972, s. 189-190). Ancak tarihleme ve bağlantılı olarak yapının spesifik işlevi üzerine belirgin bir görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bu konudaki ilk çalışmada Dynes (1964), yapının net biçimsel özelliklere bağlı bir saray kilisesi olarak Iustinianus’un ilk yıllarında inşa edildiği yorumunu getirmiştir. Mango ise (1972, 1975) Ephesus’lu Ioannes’in mektuplarına dayanarak, kilisenin Theodora tarafından monofizit sığınmacılar için 530 sonrasında yaptırıldığı görüşündedir. Ioannes’in mektupları, daha çok, Krautheimer’in tezi olarak adlandırılabilen “saray kilisesi” tanımına destek olarak da yorumlanmaktadır (Mathews, 2005). Bardill (2000) ve Croke’da (2006), bu iki farklı çıkarım, bazı ayrımlara rağmen devam etmektedir. Bardill, Mango’nun tezi doğrultusunda, başka bir yoldan aynı sonuca varırken, Croke, yapının Anicia Iuliana’nın Polyeuktos Kilisesi’ne bir yanıt olarak, Iustinianus’un Hormisdas Sarayı ile bağlantılı olacak biçimde 527 öncesinde inşa edildiği kanısındadır¹.

Bu konuda tarihi anlatımların net bir veri sağlamadığı açıktır. Bu nedenle yapısal veriler üzerine gitmek gereklidir. Krautheimer’in (1974), bir sığınmacı grubu için bu

¹ Bu yönde bir tarihleme ilk olarak Swainson’da görülür (1895, s. 107). Yazar, Iustinianus’un kiliseyi olasılıkla Iustinus’un ölümünden önce yaptırmış olabileceğini belirtmekte, başlıklarda, “Theodora”nın dışında, bir “Augusta” monogramının bulunmamasının, buna bir destek olarak gösterilebileceğini eklemektedir. Hormisdas ikameti dönemi Krautheimer tarafından da olası görülmektedir (1974, s. 253). Croke da (2006, s. 62), yapının olasılıkla Iustinianus’un Caesar (δεύτερος βασιλεύς) sıfatını aldığı 525’ten sonra başladığı görüşündedir. Monogram ve yazıt ibarelerini bu doğrultuda açıklayan yazar, bu dönemde Theodora’nın yalnızca ‘Caesar’ın eşi’ sıfatını taşıdığını vurgulamakta, Swainson’un sorgusuna ulaşacak şekilde, ithafta olağandışı tanımlarla anılmasının henüz Augusta olmadığı döneme işaret edebileceğini belirtmektedir.

derece görkemli bir yapının inşa edilmiş olması yorumuna karşı çıkışı dikkate değerdir. Benzer biçimde Croke'un, Iustinanus ve Anicia Iuliana rekabetinin yapılaşmaya yansıdığı önerisi de destekli bir içerik taşımaktadır. Yine de bu durumda açıklanması gereken en önemli somut veri yazıt olacaktır. Sık sık belirtildiği üzere, sütun başlıklarında “augusta” monogramının yokluğuna karşın, yazıttaki “taçlanmış Theodora” (θεοστέφρος Θεοδώρας) ifadesi, tarihleme konusunda önemli bir veridir. Ancak, sütun başlıkları önceden hazırlanabilecek olsa da, yazıtın inşaatın ancak belli bir aşamasında yontulmuş olması gerektiği açıktır ve yapısal olarak da bunu izlemek mümkündür (bkz. s. 32). Bu nedenle, Croke'un da değindiği bu farklılığı açıklayabilecek biçimde, hemen 525 sonrası başlayan bir inşaat düşüncesi olasılık dışında bırakılamaz.

Kalabalık bir yapı kompleksinden oluşan saray bölgesinde, kiliseyi çevreleyen yapıların konumları da bir başka ve daha yoğun tartışılan konudur. En belirgin görüş ayrılığı Procopius'un ilgili kısa anlatımının yorumlanmasında ortaya çıkmaktadır (De Aedificiis, I, 4, 3-8). Bu metin, genel olarak Hag. Sergios ve Bakkhos ile Hag. Petros ve Paulos'un bitişik yapılar olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Diğer yandan kimi yazarların, ismi belirtilmeyen üçüncü bir kilisenin Hag. Sergios ve Bakkhos'a bitişik olduğu ve Petros ve Paulos Kilisesi'nin ise bunların yakınında bulunduğu şeklinde bir yorumu da söz konusudur². Bu fark, pasajda üçüncü kiliseye işaret edebilecek yegane noktada, Hag. Sergios ve Bakkhos'un bitişik olduğu “bir diğer kilisenin” (τέμενος ἄλλο), “daha sonra” (ἐπειτα) yapıldığı ifadesine sıkışmıştır. Bu karışık ifadeye açıklık getirebilmek için pasajın içeriği bütünsel olarak ele alınmalıdır. Nitekim erken yayınlarda, (gerekçe göstermeyen) Ebersolt'un yanı sıra, Procopius'un bu noktadaki anlatımının net olmadığını belirten Van Millingen (1912, s. 65) de, iki kiliseden bahsedilmiş olması gerektiği sonucuna varmaktadır. Metnin özgünlüğü ile ilgili net bir veri bulunmasa da, Van Millingen gibi, anlam bozukluğuna değinen Downey'in (1948, s. 45), üzerinde durulan cümlelerin hatalı kopyalandığı düşüncesi de ihmal edilemez. Yazarın da belirttiği üzere, şehirdeki tüm Iustinianus kiliselerini isimleri ile tanıtan Procopius'un, burada üçüncü bir kilise söz konusu ise, bunun ismini anmaması olası değildir. Pasajın son bölümünde dahi,

² Bu doğrultuda Polacco'nun (1991, s. 5 vd.) ve Guadalupi'nin (1975, s. 31 vd.) ulaştığı sonuç, Hag. Petros ve Paulos'un Hormisdas Sarayı'na, Hag. Sergios ve Bakkhos'un ise bir başka kiliseye, (Kurtarıcı İsa ya da Meryem) bitişik olduğudur.

yalnızca bir ‘ikiliden’ (ἀμφω) bahsedilmesi de bir başka belirgin gösterge olabilir. Zira Hormisdas bölgesinde tanıtılan kiliselerin güzelliğine yönelik bu sonsözde, olası bir üçüncü kilisenin es geçilmiş olması beklenemezdi. Şu halde, bitişik yapının Hag. Petros ve Paulos olduğu düşünülmelidir. Bunun, yapısal olarak izlenmesinin mümkün olmadığı yönünde kimi çıkarımlar bulunmaktadır. Ancak, Salzenberg’den başlayarak, kapsamlı biçimde Henderson, Van Millingen, Ebersolt ve Mathews’la devam eden, hemen tüm yapısal değerlendirmeler, cephelerdeki sıra dışı unsurları bu şekilde yorumlamaktadır. Bu noktada bir görüş ayrılığı, bunların, kiliselerin birbirine göre konumu ile ilişkilendirilmesi üzerinedir. Genel olarak, Hag. Petros ve Paulos’un güneyde yer aldığı düşünülmektedir. Buna açıklık getirebilecek yeni kalıntıların, cepheler ile birlikte yorumlanması ve olası bağlantılar tartışması, mimari kapsamında ayrıca ele alınacaktır.

Bizans döneminde, İkonoklast harekette zarar görmesi ve 9. yüzyıl sonunda mozaik dekorasyonunun yenilenmesi dışında yapısal bir değişiklik bilinmemektedir (Müller-Wiener, 1977, s. 180).

Osmanlı devrinde de bir süre kullanımı süren kilise (Bén, 1937, s. 18), Kapının üzerindeki kitabeye göre II. Beyazıd döneminin akağası Küçük Hüseyin Ağa tarafından 1497-1505 yıllarında camiye dönüştürülür. Yapının içine mermer mihrap ve minber eklenmiş, batı yönünde, girişi karşılayacak biçimde “U” planlı bir zaviye inşa edilmiştir (Öz, 1962, I, s. 95). Yine batı cephesine bitişik revaklı son cemaat yerinin de bu dönüşüme ait olması muhtemeldir. Yapının kuzey yanında Hüseyin Ağa’ya ait bir türbe yer almaktadır. 1740 yılında Sadrazam Hacı Ahmet Paşa tarafından dekorasyonu tamamen yenileyen bir onarım yaptırılmıştır. 1758 yangınından etkilenen yapı 1762’de onarılır. Ancak bu dönemin hasar ve onarımlarının özgün yapı ile ilgili detayları belirsizdir. Yapı, 1872 yılından itibaren hemen bitişiginden geçecek şekilde inşa edilen tren yolunun olumsuz etkilerine de maruz kalmıştır. Bu dönemde, yapının bakımsızlığının yanı sıra çevresel sorunların hasarları da dikkat çekmektedir (Paspatis, 1877, s. 334). Balkan ve 1. Dünya Savaşları döneminde (1912-1918) sığınmacı yerleşimleri ile çevrelenen kilise bu yapılaşmadan zarar görür (Janin, 1969, s. 454). 1940 ve 1956’da birer onarım daha geçirir (Müller-Wiener, 1977, s. 182). Ancak bu son onarımlarla ilgili, 1937’de alt bölümüne kadar yıktırılan minarenin 1956’da tekrar inşa edilmesi dışında net bir bilgi aktarılmamaktadır.

4. MİMARİ

Hag. Sergios ve Bakkhos Kilisesi, yüzyıllar içinde dolarak karaya dahil olan ve bugünkü Kadırga semtinin yer aldığı, antik dönemde ise Iulianus/Sophia Limanı'nı barındıran genişçe bir koyun hemen doğusunda konumlanmıştır. Yapı, günümüze hiçbir tanımlı kalıntısı ulaşmayan Hormisdas Sarayı'na ait bölge içinde yer almaktadır. Bu, doğuda, kıyı şeridinde yer alan bir diğer saray Boukoleon tarafından sınırlanmaktadır. Kuzeyde ise, hızla dikleşen arazinin üzerinde, sphendone bölümü yüksek bir set ile desteklenmiş biçimde Hipodrom uzanmaktadır. Kilisenin güneyinde, bunun güney duvarından yaklaşık 25 m. uzakta, paralel biçimde uzanan Marmara surları yer alır (Şekil A.3).

Kilisenin tasarım esasını basitçe, dörtgen dış çeper içine yerleşen, diyagonal eksenlerde yarım dairesel eksedrarlarla genişletilmiş sekizgen üst yapıli merkezi bir mekan belirlemektedir. Yapı, bu seviyede dahi karmaşık mimarisi kadar simetrisi sağlanamamış merkezi mekan ve dış konturlarıyla dikkat çekmektedir. Merkezi mekan, kuzey, güney ve batı duvarlarına göre belirgin biçimde (5°) çarpık konumlanmıştır. Doğu duvarı ise merkezi mekan ile dik bir açı oluşturacak biçimde güneye doğru açılmakta, yapı dış mekana düzgün bir yamuk geometrisi sergileyecek biçimde yansımaktadır. Bu ana hatların dışında kalacak biçimde, güney cephesi ikinci bir duvar katmanı ile büyük oranda örtölmekte, kuzey cephesi doğuda, iç mekanı etkileyecek seviyede düzensiz geometrili bir çıkma ile sonlanmaktadır³ (Şekil A.41-42).

4.1 Mekanlar

4.1.1 Narteks ve ambulatorium

Genel hatları yukarıdaki şekilde özetlenebilecek yapıda narteks, yapı ana gövdesi ile, kuzey ve güney cephesinden içeri çekilmiş biçimde bütünleşik görünümündedir. Dikdörtgen planlı mekan, doğusundaki ambulatoriuma kemerli beş açıklıkla bağlanır

³ İlişkili planlar, sıva katmanlarının kaldırılmasından sonraki durumu göstermektedir.

(Şekil A.13). Merkezdeki açıklık, iki yanındakilere oranla belirgin derecede geniş ve yüksektir. Örtü, giriş ile merkez açıklığı oluşturan payelerin tanımladığı bölümde yamuk planlı bir çapraz tonoz ve bağlı olarak iki yanında uzanan beşik tonozlar biçimindedir. Güneyde kalan bölümün orta seviyesine yakın bir noktadan itibaren galeri katına ulaşan merdiven yükselir. “L” biçimli merdivenin başlangıç noktası yaklaşık olarak güneydeki ilk açıklığın güney sınırına denk gelmektedir ve bir kemer üzerine yerleşen ikinci kol, arkasında narteksin güney ucunu bir odacık halinde bırakacak biçimde ayırır (Şekil A.33). Narteksi bölen konumlanması, ilk basamak üzerinde yükselen ve Orta Bizans dönemi bezemeleri taşıyan dekoratif kemerin varlığı nedeniyle merdivenin özgün yapıma ait olmadığı düşünülmektedir (Ebersolt – Thiers, 1913, s. 48; Mathews, 1971, s. 50). Narteksin kuzey kenarında Osmanlı dönemine ait yüksek bir giriş bulunmaktadır. Ancak iç mekanda daha eski, geniş bir kapı eşiğine ait olarak yorumlanan izler, özgün yapıda da, bu noktada bir geçiş olduğunu düşündürmektedir⁴ (Mathews, 1971, s. 48). Batı cephesinde, narteks duvarı boyunca son cemaat yerini sınırlayan Osmanlı revağı uzanmaktadır. Duvarda, bu dönüşüme ait pencerelerin, narteksin özgün girişlerinin örülmesi ile oluşturulduğu düşünülmektedir (Ebersolt – Thiers, 1913, s. 40; Mathews, 1971, s. 48). Aynı zamanda, narteks doğu açıklıkları -ve üst kat pencerelerinin- eksenleri üzerinde yer almamaları nedeniyle cephedeki açıklıkları kesin olarak belirleyemeyecekleri yönünde yorumlar da görülmektedir (Strube, 1973, s. 153-154; Grossmann, 1989a, s. 157). Vignoli ise (1978, s. 77 vd.), çekinceli biçimde narteksin iki kademeli olabileceğini dile getirmektedir. Son çalışmalarda, bu cephe duvarı ve çevresine ait bazı önemli veriler elde edilmiştir. Konuya açıklık getirebilecek bulgular, aşağıda, cephe kapsamında değerlendirilmektedir.

Yapı, dışarıda, ana hatlarıyla dörtgen bir geometri sergilemekte, yalnızca doğuda, tipik Constantinopolis biçimiyle, çokgen yüzeyli apsis çıkıntısı yer almaktadır. İç mekanda ise dörtgenin köşeleri ambulatoriuma, içlerine yarım dairesel planlı birer niş açılmış geniş pahlarla yansır. Belirtilen çarpıklık nedeniyle ambulatoriumun merkez çevresindeki karşılıklı bölümleri de farklı boyutta boşluklar olarak biçimlenir. Aynı şekilde nişler de eksedra eksenleri dışında kalır. Doğudaki ikisi, batıdakilere oranla daha geniş açıklığa sahiptir. Giriş geçitleri -ve sütunlar-

⁴ Grossmann da (1989a, s. 156), benzer bir sonuca ulaşarak, bu olası geçişin, Ayasofya’dakilerin benzeri bir merdiven yapısına açılmış olabileceğini sorgulamaktadır.

seviyesinde kemerlerle sonlanan nişlerin yüksekliklerinde de çeşitlilikler görülmektedir.

Ambulatorium ve narteks bağlantısını sağlayan kemerli geçişler, plan düzensizliklerinden bağımsız biçimde, iç mekandaki birimlerle ilişkisiz eksenlere sahiptir. En dikkat çekici biçimde, merkezi açıklığın iki yanındakiler, iç mekandaki payelerin arka yüzeylerine bakacak şekilde yerleşmektedir. Ambulatoriumun kuzey ve güney kanatları, naosu sınırlayan ikişer payenin çepere bağlandığı kemerlerle üç bölüme ayrılmaktadır. Bunun merkezinde, ikişer sütunla bölünmüş kemerli açıklıklar yer alır. Güneyde, yukarıda bahsedilen iki katmanlı yapılaşma göze çarpmaktadır. Buradaki bölümlenme, iki duvar arasını kaplayan payelerle belirginleşmektedir. İç duvarda, merkezdeki iki sütunlu bölümün iki yanında, simetrik konumlanmış, kemerli ikişer açıklık bulunur. Bu duvar derinliğinin biraz üzerinde bir boşluk bırakacak biçimde, ana gövdenin batı sınırından güneydoğu köşesindeki eksedra duvarının başlangıcına kadar cepheyi oluşturan ikincisi uzanır. Dış duvara ait üç geniş kemer, içteki üç grubu karşılamaktadır. Buradaki tüm öğeler, zemine kadar inmeden, iki duvar arasında uzanan bir set üzerinde yükselmektedir (Şekil A.18-19). Merkezdeki açıklıklar diğerlerinden daha yüksektir. Sütunlar, beşik tonozlu örtü eteğine kadar yükselmekte, kemerler tonoz eğrisinin içinde kalmaktadır. Kuzeydeki merkezi birim ise, sonradan kısmen duvarla örülerek kapatılmasına karşın her ekseninde, güney ile simetrik bir ilişki sergilemektedir. Buradaki sütunlar, aralarına açılmış Osmanlı penceresinin iki yanında kısmen görünür haldedir. Son çalışmalarda bunlara ait başlıklar da açığa çıkarılmıştır (Şekil A.16). Her iki birimde, sütunların iki yanında uzanan doğrusal kesitli şeritlerde belirgin bir bozulma izi olmaması, bir ahşap kanat ilişkisini, kısacası dış mekana açılan kapılar taşımış olabileceklerini göstermektedir. Zemindeki ikişer sütunlu bu bölümler, galeri katına da, aynı doğrultuda yansımaktadır. Ancak galerinin kuzey kanadında, zemindekinin benzeri bir değişim geçirmiş bölüme ait bir iz görülmemekte, bu açıklık ancak cephede ayırt edilebilmektedir. Kuzeyde, merkezin doğusunda kalan çeper, her iki katta aynı biçimde devam eden bir anomali göstermektedir. Duvar, kuzeydoğu payesinin kemerli bağlantısının hemen sonrasında, dışa doğru derinliği kadar çıkma yapmakta, devamında, biraz geriye çekilerek yapının doğu köşesi ile buluşmaktadır.

Kuzey ve güneydeki bu bölümlenmeler ve düzensizlikler çeşitli yorumlara konu olmuştur. Güneydeki çift katmanlı yapıda dış duvar, Salzenberg'den bu yana (1854,

s. 43), kimi araştırmacılar tarafından, bitişik olduğu düşünülen Petros ve Paulos Kilisesi'ne ait bir kalıntı olarak yorumlanmaktadır (Ebersolt – Thiers, 1913, s. 36 vd; Mathews, 1971, s. 45 vd.). Bu yapılaşma ile ilgili diğer bir yorum, dış duvarının sonraki dönemlere ait bir destek olduğu yönündedir (Henderson, Grossmann, Svenshon – Stichel). Her iki katta, cephelerdeki sütunlu bölümler ise, yan giriş (Ebersolt – Thiers, 1913, s. 34 vd.; Mathews, 1971, s. 45, 48) ya da “tribelon” (Grossmann, 1989a) olarak nitelenmektedir. Güneydeki platformun, bitişik yapının (Hag. Petros ve Paulos?) pencere seviyesine kadar çıktığı düşünülebilir. Karşısındaki cephenin aksine, kuzeye açılan ‘tribelon’un bulunduğu nokta, bu tür bir bitişik yapılaşmayı göstermemektedir. Bu nedenle buradaki durum için, daha çok, simetrik bir tasarım tercihindendir bahsedilebilir. Kiliseyi çevreleyen yapılaşma ve güney duvarı, cepheler bölümünde yeni kalıntılarla birlikte detaylı biçimde ele alınacaktır. Ambulatoriumdaki kazılarda, Bizans döşeme seviyesi tespit edilmiştir. Paye, sütun ve duvar diplerinde açığa çıkan bazı küçük parçalar dışında, kaplamalar hemen tümüyle yok olmuş durumdadır. Ortaya çıkan dikkat çekici bir kalıntı, döşeme seviyesi ve temel blokları arasında, ambulatoriumu takip edecek biçimde, merkezi mekanı çevreleyen drenaj işlevli kanallardır.

4.1.2 Naos

Genel bir tanımlamayla sekizgen olarak adlandırılan merkezi mekanda, payelerin arasında kalan bölümler iki farklı biçimde, ikişer sütunun sınırladığı yarım dairesel ve dikdörtgen boşluklar yaratarak dışa doğru genişler. Batıdaki kenar ve okun dik eksenini doğrultusunda yer alan karşılıklı ‘kenarlar’, paye derinliğinin yarısından fazlasına kadar geriye çekilmiştir. Doğudaki ise apsise bağlanır. Eksedra olarak tanımlanan diğerleri, paye yüzeyini de içine alan yarım dairesel birer yay çizer. Kısacası mekan, aslında yalnızca kubbe eteğinde sekizgen formunu kesintisiz biçimde oluşturur. Sekizgen bunun altına, köşelerini belirleyen payeler dışında, izdüşüm olarak yansır. Bu şekilde naos planı, dörtgen bir kontur meydana getirmektedir (Şekil A.9-12).

Kenar ölçüleri eşit olmayan sekizgende, en geniş açıklığa apsis yerleşmektedir. Batı kenarı bundan biraz daha dardır. Kuzey ve güneyde sıralananlar ise batıdakinden daha dardır ancak doğuya doğru düzenli olarak, küçük farklarla genişlikleri artmaktadır. Apsisin önünde, doğu payelerinin kemerleriyle sınırlanmış bir bölüm; bema, ambulatorium ve galerinin dolaşımını koparan tek birimdir. Doğudaki

genişlemeye ek olarak bu dikdörtgen birim apsise doğru bir miktar daha derinleştirilmiştir ve küçük, içerlek bir dış ile yarım daire planlı apsise bağlanmaktadır.

Payelerin ön ve yan yüzlerinin geometrisi, sekizgen üst yapı ve eksedralarla belirlenmektedir. Arka yüzleri ise, örtünün onaltı parçalı yapısına uygun biçimde, sekizgenin köşegenlerine dik şekillendirilmiştir. Kenarları sınırlayan sütunlar, birer entablatür taşımaktadır. Entablatürler, payelere, bunların iki yanında oluşturulmuş dar çıkıntılar yolu ile bağlanır. Ambulatorium, iki yanında sonlandığı bemaya, nartekste olduğu gibi, kemerli birer geçitle açılmaktadır. Yapının en karakteristik öğelerinden ithaf yazıtı, naosu, apsis dışında, entablatürler ve payelerin yüzeyi boyunca kesintisiz biçimde çevrelemektedir. Hag. Sergius'un direnci, azizi onurlandıran hükümdar Iustinianus ve muhtaçların koruyucusu olarak tanımlanan Theodora'ya bir övgü niteliğindeki yazıtı taşıyan friz, apsise açılan payelerde; kuzeydeki apsise bağlandığı noktada, buna hemiyüz biçimde kesilmiş, güneydekinde ise mihrap tarafından koparılmış haldedir⁵.

Eksedralar, sekizgen örtünün tabanını oluşturmak üzere yarım kubbelerle, apsis ise, eksedralarla aynı seviyede başlayan ve aynı yarım dairesel eğri geometrisini izlemesi nedeniyle bunlardan daha yüksekte sonlanan bir diğer yarım kubbe ile kapanmaktadır. Apsisin önünde, bema üzerindeki beşik tonoz da bu eğriyi takip edecek biçimdedir.

Merkezi mekan açıklıklarının doğuya doğru genişlemesinin belirli bir prensip doğrultusunda sağlanmış olabileceği, ilk olarak Underwood tarafından ortaya koyulmuştur (1949, s. 65 vd.). Yazar, modülasyonlara dayalı tasarım önerisi doğrultusunda, Iustinianus tarafından inşa ettirilenler ön planda olacak şekilde 6. yüzyıla ait bir grup yapıda birincil ve ikincil mekanlar arasında bilinçli bir 1:2 oranının varlığına işaret etmekte, Hag. Sergios ve Bakkhos'ta kubbe ve doğu 'kenarı' arasındaki bu oran ilişkisini, bir örnek olarak ele almaktadır. Batı kenarı ikinci en geniş açıklık olacak şekilde, batıya doğru daralan yan açıklıkların hesaplı bir tasarım ögesi olduğu, yazarın bir başka varsayımıdır. Bu konuda, Svenshon ve Stichel'in

⁵ Yazıtın yerleşim düzeni için bkz. Van Millingen, 1912, s. 74. Ebersolt – Thiers, batı kenarındaki gibi, bir çift sütun ve taşıdıkları entablatürün bemayı sınırladığı bir restitüsyon önermiştir (1913, Pl. XI bis). Sonraki dönemlerin derin bemalı kilise düzeninde karşılaşılan böyle bir tasarım, geç Antikite için alışıldık olmadığı gibi, naosa oranla oldukça dar bir mekan oluşturmaktadır. Nitekim Feld (1968, s. 268-269), frizin, bu payelerin diğer yüzlerinde devam ettiği yönünde bazı saptamalar yapmıştır.

geometrik ilişkilere dayalı -ve apsisi de bu planlamaya dahil eden- çözüm etüdü (2000, s. 395 vd.) güncel bir yorum olarak gösterilebilir⁶. Apsiste azami açıklığa ulaşacak biçimde doğuya yönelik belirgin genişleme için, şüphesiz, kubbenin merkezde yarattığı etkinin, üniform düzenin bozulmadan altara doğru kaydırılması çabasını sorgulamak da mümkündür.

Merkezi mekandaki Osmanlı ekleri özgün görünümü oldukça farklılaştırmaktadır. Apsis içinde oluşturulmuş mihrap dışında, merkezde iki mermer yapı; güneydoğu payesine bitişik biçimde yerleşen bir vaiz kürsüsü ve büyük oranda kuzeybatı eksedrasının içini kaplayan bir minber bulunmaktadır. İç mekanda, pek çok araştırmada özgün yapının algılanması açısından bir engel olarak tanımlanan ve hemen altında yer aldığı varsayılan Bizans döşemesinin üzerinde, tuğla kaplama ile yükseltilmiş zeminde, bunun ve tahminlerin üzerinde, yer yer 1 m. yüksekliğe ulaşan Osmanlı dönemi dolgu tabakasının kaldırılması oranlar açısından dramatik bir değişim yaratmıştır.

Kaideleri tümüyle açığa çıkan sütunların, bunun altında, yaklaşık aynı yüksekliğe sahip sekizgen birer tabana sahip olduğu görülmektedir. Tamamen dolgu altında kalmış olan bu öğelerin varlığı daha önce yalnızca Henderson'ın çizimlerinden bilinmekteydi⁷. Güncel durumda, sütun yüksekliklerinde yer yer izlenen çeşitlilik de daha net açığa çıkmıştır (Şekil A.18). Batıdaki ikili ise, tasarlanmış biçimde diğerlerinden daha yüksek birer taban üzerinde yükselmektedir (Şekil A.14). En tanımlı bölümü naosun merkezine yakın bir noktada ortaya çıkarılan özgün döşeme kaplamaları, ambulatorium, apsis ve bemandan bir basamak seviyesinde daha aşağıda yer almaktadır. Bu durum, merkez ve çevresi arasında düzayak bir ilişki bulunmadığını göstermektedir. Ancak kalıntı durumu daha detaylı bir betimlemeye izin vermemektedir. Kripta, apsisin önünde, bema olarak tanımlanan dikdörtgen birim içinde açığa çıkarılmıştır. İki uzun kolu doğu ve kuzey yönünde uzanan asimetrik haç planlı hücreye, kuzeydekinin içine yerleştirilmiş basamaklarla inilmektedir. Duvarlar, döşemeyi devam ettirecek biçimde mermer levhalarla kaplıdır. Döşeme levhaları, yapıdaki eksenlerin tümünden bağımsız biçimde, birbirine paralel kuzey ve güney duvarlarına 1.5° açılı olarak uzanmaktadır.

⁶ Buna göre, merkezi mekana kuzey ve güney payelerinin iç köşelerinden geçecek biçimde diyagonal yerleştirilmiş bir kare, apsis dairesini belirlemektedir.

⁷ Çizimlerde betimlenenler, yazarın öngördüğü döşeme seviyesi nedeniyle, ortaya çıkan öğelere oranla oldukça alçaktır. İlgili yayınlarda, bu taban parçaları ile ilgili bir açıklama bulunmamaktadır.

Levhaların boyutları değişkendir. Kripta ise, ana hatlarıyla, kuzey, güney ve batı duvarlarının eksenleri doğrultusunda yerleştirilmiştir. Döşeme üzerinde, litürjik yerleşimle ilgili yegane kalıntı olarak, apsis yarım dairesinin köşelerini birleştirecek biçimde, olasılıkla synthrononun ilk basamağını belirleyen bir platform ortaya çıkmıştır. Basamağın kenarında bir kaç mermer kaplama fragmanı in situ olarak tespit edilmiştir (Şekil A.45).

4.1.3 Galeri

Plan seviyesinde ambulatoriumu aynı biçimde takip eden galeri katı, yine dörtgen bir kontur oluşturmakta, daha önce belirtilen kuzeydoğu köşesindeki anomalinin yanı sıra güney kanadındaki birimleri de tekrarlayan, mekansal olarak benzer bir görünüm sergilemektedir. Zemindeki sütunlar, payeler arasında birer entablatür taşıırken, bunların üzerinde aynı düzende dizili, daha narin galeri sütunları birer arkad oluşturacak biçimde farklılaşır. Payeler, zemindeki biçimlerini korumakta, kemerler, bunların iki yanındaki çıkmalara bağlanmaktadır. Özgün seviyeler kıyaslandığında, kemerler aşağıdaki döşeme-entablatür mesafesine oranla daha alçaktır, ancak galeride ambulatoriuma oranla biraz daha yüksek bir mekan oluşmaktadır. Buradaki sütun yüksekliklerinde daha belirgin bir değişkenlik gözlenmektedir (Şekil A.24). Naosu çevreleyen sütunlar arasındaki parapet levhaları kayıptır. Bu tipik öğelerin varlığı ancak sütunların iki yanındaki işçilik izlerinde takip edilmektedir. Bu konuda, yeni ortaya çıkarılan ve bağlantılı olabileceği düşünülen buluntular aşağıda ele alınmıştır.

Ambulatorium gibi, galeride de beşik tonoz örtülüdür. Yalnızca galerinin güney kenarındaki karşılıklı ikişer sütunlu bölüm, basık üç çapraz tonoz taşımaktadır (Şekil A.20). Payeler, payandalarla güçlendirilmiş duvarlara tonoz örtü içindeki kemerlerle bağlıdır. Kemerler, ambulatoriumda payanda derinliğini takip ederken, galerinin iki yan kanadında, basık biçimli olarak tonozun oldukça altına inmektedir (Şekil A.14, A.23). Güney kanadındaki çapraz tonozlar da bu alt seviyeyi izlemektedir. Batı kanadında ise payelerin çıkmaları tonoz örtüde kaybolmaktadır (Şekil A.25). Üst seviyeye de etki eden bu farklılık, aşağıda, kubbe kapsamında değerlendirilmiştir. Her iki katta benzer nitelikteki beşik tonozlu örtü, yapısal düzensizliklerden kaynaklanan açıklık farklarında ve özellikle koridorların genişlediği köşe kısımlarında, düzensiz bir geometriyle, yarım daireselden üst bölümü basık eğrisel kesitlere doğru uyarlanmış biçim değişiklikleri ile uzanır. Bu sıra dışı örtü

biçimlenmesinde dikkat çekici birer öge, ambulatoriumda, farklı genişliklere sahip iki açıklık arasında, merkezi mekanın batı kenarındaki payeler ile merkezi narteks açıklığının iki yanındakileri bağlayan eğrisel planlı kemerlerdir (Şekil A.14).

Her iki katta kuzey ve güney sahnaları Osmanlı işi mermer sövelerle çevrelenmiş dörtgen pencerelerle aydınlanmaktadır. Bunlara ek olarak, daha üst seviyede ve alttaki açıklıkları kısmen izleyecek biçimde, biri, galerinin kuzeyde apsise bağlandığı noktaya açılmış, diğerleri güney duvarı boyunca dizili, küçük boyutlu ve kemerli pencereler bulunmaktadır.

Narteksin üstünde, aynı boyutlara sahip bir ikinci kat bulunur. Narteksi ambulatoriumdan ayıran açıklıklar buraya benzer biçimde ancak merkezde çift sütunlu bir bölümle yansımakta, mekanda galeriyle bütünleşik bir görünüm oluşmaktadır (Şekil A.26-27). Galeridekilere oranla daha yüksek bu iki sütun, karşılarında yer alan ikiliden de daha geniş bir açıklığa sahiptir. Uzun batı duvarında, üst bölümde tonoz kemerleri altında yer alacak biçimde kemerli birer pencere dizilidir. Alt seviyede yalnızca ortada, döşemeye kadar inen bir açıklık bulunur. Bu görüntü, üst pencerelerin zemine kadar uzanmış olduğu düşüncesine yol açmıştır (Ebersolt – Thiers, 1913, s. 38 vd.). Bu durum cephede açıklık kazanmaktadır. Kuzey ve güney uçları, galeridekilerle benzer nitelikte mermer söveli birer pencere ile aydınlanmaktadır. Örtü, iki kenardakiler farklı boyutlarda ve diğerlerinden belirgin oranda büyük olmak üzere beş çapraz tonozdan oluşmaktadır. Yalnızca güneydeki, beşik tonozlu bir bölümle devam ederek sonlanır. Narteksteki görünümle benzer biçimde bu tonozlar da dikdörtgenden çok paralelkenar/yamuk planlı olarak şekillenmektedir.

Yapının, Procopius'un Hag. Petros ve Paulos bahsi dışında, çevresiyle ilişkileri hakkında ipuçları sunan diğer önemli veri, kilisede gerçekleştirilen Paskalya Salısı ayınının *De Ceremoniis*'deki (I, 20, [11]) anlatımıdır. Metine göre yapı içindeki sirkülasyon kısaca özetlenirse: İmparator, kiliseye girdikten sonra galeriye çıkar, önce, “βασιλικῶν πυλῶν” (İmparator Kapısı) olarak anılan ana geçişin üzerinde (batı kanadındaki çift sütunun belirlediği noktada), daha sonra galerideki Theotokos

Şapeli’nde mum yakar, dua eder⁸. Litürjiyi altarın yanında izler. Komünyon için, ruhanilerden oluşan bir heyet kutsal bedeni yukarı taşır. İmparator ve beraberindeki yüksek memurlar komünyona şapelde katılır. İmparator daha sonra mitatoriona geçer. Kutsal beden, İmparator kapısının üzerinde, altarı karşıdan gören geçici altara (ἀντισίω) bırakılır. İmparator, tören sonrasında, galeri boyunca yürüyerek bir tricliniuma (kabul salonu) iner⁹, davetlileri ile yemek yedikten sonra, tören heyeti ile tekrar galeriden geçerek ana kapıya iner ve yapıdan ayrılır.

Bu son eylem dizisi, kilisenin içinden geçilen bir saray birimi düşüncesi yaratmaktadır. İmparatorun, galerinin güneydoğusunda bulunması beklenecek mitatoriondan çıktıktan sonra, galeriyi dolaşarak tricliniuma ulaşması, bu bağlantının kuzeyde yer aldığı şeklinde yorumlanabilir. Ebersolt da (1913, s. 34 vd.), galerinin kuzeydoğu bölümündeki sıra dışı biçimlenmeyi triclinium bağlantısı, merkezi üçlü açıklığı ise, buna geçiş unsuru olarak ele almaktadır. Mitatorion, triclinium ve merdiven arasında, bu sıralama ile, ve özellikle galeri boyunca gerçekleştiği belirtilen yürüyüş, bugünkü merdivenin konumu açısından da uygun bir eylemdir. Nitekim, bu şekilde bir dolaşım, kat edilmesi gereken iki uzun mesafe oluşturmaktadır. Bu nedenle, halihazırdaki merdivenin, metinde anlatılan olduğu düşünülmelidir¹⁰.

Planlamada, çeperin asimetric geometrisi ve özellikle, merkezi mekan ve duvarlar arasındaki aksel farklılık dikkat çekici boyuttadır. Pulgher’den bu yana, bu çarpıklık açıklanmaya çalışılmıştır. Çeperin sıra dışı biçimlenmesinin, çevre yapıların varlığının olumsuz bir sonucu olabileceği, sıkça tekrar edilen bir düşüncedir. İki aşamalı inşaat olasılığı da bir diğer yaygın açıklama olarak görülür ki, bu yine diğer yapılar ile birlikte düşünülecek bir durum olarak nitelenebilir

⁸ “...ἐὺξάμενος δὲ ἐν τῷ ὄντι τῶν κατηχομένων εὐκτηρίῳ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου...”. Burada, ayinin anlatımında da sürekli takip edildiği üzere, “catechumenon” galeriyi tanımlamaktadır (Mathews, 1971, s. 50, s. 128-129).

⁹ “...διέρχεται ὁ βασιλεὺς διὰ τῶν κατηχομένων, καὶ κατελθὼν ἐν τῷ τρικλίνῳ...”. Mathews (1971, s. 50), triclinium için, bitişikteki sarayın içine merdivenle inilen bir mekan sorgusu yapmaktadır. Ancak Ebersolt’un da üzerinde durduğu üzere, galeri seviyesine yakın, birkaç basamaklık bir inişle ulaşılan, daha bağımsız bir yapı, mimari ve anlatım açısından daha kabul edilebilir görünmektedir.

¹⁰ Metinde Hag. Petros ve Paulos’un isminin geçmemesi, o dönemde bu kilisenin çoktan ortadan kalktığı biçiminde yorumlanabilir. Ortak narteks bağlantısını koparan merdivenin, bu dönem içine tarihlenmesi mümkündür. Mathews (1971, s. 50), bugünkü merdivenin dışında, ayinde, ruhanileri yukarıya taşıyacak daha büyük bir yapı üzerinde durmaktadır. Bunu destekleyecek bir ifade olmadığı gibi, yapının boyutlarının, yazara göre daha merkezi olması gereken ikinci bir merdiven için yeterli olduğu da şüphelidir.

(Mango, 1985, s. 59). Ancak, Mango'nun da vurguladığı gibi, bunlar da, iç-dış çarpıklığına açıklık getirememektedir. Bu açıdan, çevrenin etkisine dayalı olarak bu anomaliyi anlamlandırmaya çalışan bir diğer varsayımda, kuzeydoğudaki genişlemeden yararlanarak, kubbeyi olabildiğince büyük tutabilmek için ana mekanın buraya dönük olarak biçimlendirilmesi üzerinde durulmuştur (Ebersolt – Thiers, 1913, s. 38). Ambulatorium ve galerinin, sonradan değişikliğe uğramış olabileceği düşüncesi de ortaya atılmıştır fakat bunun yapısal olarak mümkün olmadığı açıktır¹¹. Öte yandan, bu son görüşün dayanağı olan tonozlardaki düzensizliğin yanı sıra, yeni ortaya çıkan diğer unsurlar; Ayasofya'daki gibi farklı yükseklikte sütun ve tabanlarla oluşturulmuş diziler ve çok daha uçta konumlanabilecek bir diğeri, başka hiçbir ekseni takip etmeyen naos döşeme levhaları, uygulamanın her aşamasına etki eden bir özensizliği göstermektedir. Bu statüye sahip bir yapıda, birbirinden bağımsız sorunları tek bir nedene bağlamak kolay değildir. Spekülf tahminler bir kenara bırakılırsa, Iustinianus'un imparatorluğunun hemen öncesine uzanan bir inşaat başlangıcı olasılığı da ihmal edilmeden, bu belki de, bir kaç olumsuz faktörü bir araya getirecek biçimde, karmaşık tasarımın, sıkışık bir alanda, olasılıkla hızlı bir inşaat ile uygulanmaya çalışılmasının sonucu olarak değerlendirilmelidir.

4.1.4 Kubbe

Pek çok betimlemeye ve tartışmaya konu olan kubbe, yukarı doğru basıklaşan kesiti ve içbükey tonoz dilimi biçimindeki bölümlerin vurguladığı parçalı yapısının dalgalı bir ritim oluşturan plastik görünümü ile bu tasvirlerin yoğunluğunu geçerli kılacak bir nitelik sergilemektedir.

İç mekanda sıva ve dışta kurşun kaplamalardan oluşan örtünün kaldırılmasıyla kubbenin bugüne kadar gizli kalmış tuğla örgüsü tümüyle açığa çıkmıştır. Kesitte, tutarlı bir eğrinin oluştuğu, Sanpaulesi'nin çizimlerine kıyasla, önemli sapmaların, en

¹¹ Svenshon ve Stichel'in (2000, s. 403) bu yöndeki varsayımları kısaca değerlendirilirse; öncelikle, bu basıklıkta bir kubbeyi taşıyan merkezi mekanın, her yönden desteklenmeden ayakta duramayacak bir yapı olduğu belirtilmelidir. Yazarların, özgün diğer bölüm olarak nitelediği apsis ve çeperin diğer duvarları arasında yapısal bir fark yoktur. Nitekim, payelerden dış duvarlara kadar kesintisizce izlenen temel biçimlenmesinin, kesin olarak kilisenin halihazırdaki planını yansıttığı ortaya çıkmıştır. Ayasofya'nın köşe birimlerinin benzeri bir yerleşim için gerekli mekan boyutlarının, Hag. Sergios ve Bakkhos'un bugünkü sınırlarının oldukça dışında kalacağı açıktır. Kısacası, böyle değişiklikler strüktürel ve yerleşimsel olarak mümkün olmadığı için yazarların çıkarımları temelsiz kalmaktadır.

azından tuğla örgü için geçerli olmadığı görülmektedir¹². Örtünün genel kesiti -çeşitli düzensizliklerin dışında- belirgin olarak farklı eğrisel bölümler ortaya koymaktadır. Pencere kemerlerine kadar oldukça dik şekilde yükselen kubbe, bu seviyenin üzerinde, kemerleri de içine alacak biçimde oluşan eteğin belirlediği dar kesimde keskin biçimde bükülerek, tepede, pencere seviyesindeki ile aynı yarıçapta bir eğri ile (yak. 9.5 m.) kapanır. Kubbe, pencere kemerlerinin üzerinde yaklaşık 45 cm, tepe noktada yalnızca 35 cm. kalınlıktadır¹³ (Şekil A.44). Henderson (1906, s. 4) ve Van Millingen (1912, s. 78) de, kubbenin üç farklı eğrisel bölümden oluştuğunu belirlemiştir. Sanpaolesi'nin kesiti de, Rasch'ın etüdünde benzer biçimde ele alınmıştır (1991, s. 355). Ancak, yazarların çizimleri ve teknik verileri, açığa çıkan kubbenin ortaya koyduğu görünüm ile önemli farklılıklar göstermektedir. Henderson ve Sanpaolesi'de, ilk eğrinin merkezi doğru biçimde, doğu kemerinin alt seviyesi üzerinde gösterilmiştir. Henderson'un tepe eğrisi için belirlediği çap ve bunun merkez noktası da yaklaşık olarak doğrudur. Bu merkez, galeri kemerlerinin üzerinde, dekoratif bandın uçları seviyesinde yer almaktadır. Bunun dışında, gerçekçi bir görünümünden uzaklaşacak biçimde; Henderson, ilk eğriyi dar çaplı hesaplamış, yatık bir pencere bölümü oluşturmuştur. Her iki eğriyi olduğundan çok daha geniş çaplı resmeden Sanpaolesi'nin kesitleri ise, tümüyle gözardı edilmelidir.

Kemerlerin üzerinde oluşan sekizgen tabanın üzerine doğrudan yerleşen onaltı parçalı örtü, payelerin belirlediği noktalarda, köşeleri çevreleyecek biçimde içbükey planlı, eliptik paraboloid parçası olarak idealize edilebilecek bölümler ve bunların arasında, kenar eksenlerinde, aynı zamanda pencerelerin konumlandığı, doğrusal planlı tonoz dilimlerinden oluşur (Şekil A.43). Parçaların genişlikleri, üzerinde yükseldikleri sekizgen yapının geometrisine paralel biçimde, doğruya doğru artmaktadır. En geniş iki parça, yine doğu ve batı kenarlarında yer almaktadır. Halihazırda, içbükey parçaların taban köşeleri üzerinden yükseldikleri noktalarda, alttaki çokgen yüzey ve geride kalan kubbe eğrisi arasında oluşan boşluk, kesintisiz

¹² Sanpaolesi, kubbe kaplamaları ve olasılıkla o dönemdeki sıva tabakasının sebep olduğu bir nedenle, kubbenin üst kısmını olduğundan çok daha basık ve diğer bölümlere göre kalınlaşan bir biçimde yansıtmıştır (1961, Tav. IV). Strüktürel olarak irrasyonel bir manzara sergileyen bu görünümü açıklamak için, hafif malzemeli üst bölüm, burayı da destekleyen ahşaptan bir strüktürel iskelet gibi gerçekçi olmayan ve kabul görmeyen tahminler yürütmüştür (1961, s. 168).

¹³ İlgili kesitte, kubbe bölümü, sıvaların kaldırılması sonrasını, altı, öncesini göstermektedir.

bir yüzey sağlayacak şekilde sıva ile kaplıdır¹⁴. Bu nedenle yukarıda özetlenen biçimlenme, iç mekanda kısmen izlenmektedir.

Dış mekana, kubbe dışında, yalnızca buna bağlanan apsis yarım kubbesi ve önündeki birimin beşik tonozu iç yapılarını gösterecek biçimde yansımaktadır. Galeri katını ve narteksin üzerinde yer alan birimi, günümüzde cepheler yönünde tek eğimli çatılar örtmektedir. Kubbe, yer düzlemine dik pencere bölümü duvarları üzerinde basık bir etek oluşturmak üzere, içteki dilimli yapısının formunu doğrudan yansıtan bir görünümde dir. Buradaki en belirgin mimari elemanlar, pencere açıklıkları arasında kalan duvarların dışına doğru yerleşen payandalardır. Bu payandalar, ana mekanın sekiz payesi üzerinde, ana hatları ile bunların geometrisini izleyecek biçimde yükselmektedir. Gövdeleri, kubbenin içbükey dilimlerinin hemen arkasına, ışınsal projeksiyonları genişliğinde ve pencere kemerleri yüksekliğinde, hafifçe açıldırılmış olarak yerleşir. Payandalar, yalnızca orta kısımlarında, biraz daha sığ, küçük destekler biçiminde kubbe eteğine kadar yükselir. Bu şekilde, içbükey kısımlarda kubbe taban kesitinin sabit kalmasını sağlayan bir yapı oluşur. Bu yapı, biraz içerlek yerleşmiş, yine ışınsal biçimde açılan ikişer dar payanda ile desteklenir. Bu dar payandaların kuzey ve güneyde yer alan dördü, iki katta bu bölümde yer alan derin kemerlerin doğrultusunu takip edecek biçimde ve daha alçak seviyede dışa doğru uzanır. Yalnızca iki yanda bulunan bu öğeler, aşağıdaki kemerlerin ve güney kanadındaki çapraz tonozların niteliği ile birlikte ele alındığında, bu yönlerde daha ince, kısacası kubbe gerilimi karşısında diğer bölümlere oranla daha zayıf gövdeyi rijitleştirme girişimini yansıtmaktadır. Cephelerden genel görünüm, çatı eğimine paralel basamaklanan destekler dizisi olarak özetlenebilir (Şekil A.4).

4.2 Cepheler

Yapının tipik duvar örgüsü, tuğla ve geniş aralıklarla yerleştirilmiş kesme taş hatılardan oluşmaktadır. Bu yapı, doğu ve kuzey cephesinin büyük bölümünde izlenmektedir. Güneyde, doğu köşesindeki bir bölüm bu görünümü yansıtsa da, bir çıkma biçiminde uzanarak bugünkü cephenin önemli bir kısmını oluşturan duvar tümüyle farklı bir yapıya sahiptir. Bu duvar, bağımsız bir öge olarak aşağıda ele

¹⁴ Bu dolgular da, tüm sıva yüzeyi ile birlikte, restorasyon kapsamında kaldırılmış, daha sonra tekrar oluşturulmuştur.

alınmıştır. Büyük ölçüde revak tarafından gizlenen batı cephesi dışında tümüyle görünür haldeki örgüde, özgün açıklıklara ait kemerler yer yer izlenmektedir. Osmanlı pencereleri de bu açıklıklar içinde oluşturulmuştur. Yalnızca kuzey cephesinin bir bölümünde az sayıda mermer mimari öge kalıntısı görülmektedir. Bunun dışında cepheler, zeminden kirpi saçağa kadar kesintisiz yükselen oldukça sade bir görünüm sergilemektedir.

Yapı çevresinde, yapının dış duvarları boyunca, dar bir hat halinde kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu kazılarda ortaya çıkan kalıntılar, bağlantılı özellikleri nedeniyle ilgili cepheler kapsamında değerlendirilmektedir.

4.2.1 Batı Cephesi

Osmanlı revağı, batı cephesinde galeri seviyesine kadar yükselmekte, narteksin üzerindeki bölüm de revağın kubbeleri tarafından kısmen gizlenmektedir. Üst bölümde çapraz tonozların kemerleri altında, bunların strüktürüne dahil olmayan ikinci bir dizi bulunur. Bu yapı, dört birimde, (üst üste bitişik iki sıra tuğladan oluşan) çift kemer görünümünde, kuzey köşesindeki geniş birimde ise diğerleri ile benzer boyutta, bağımsız ikinci bir kemeri çevreleyecek biçimde izlenebilmektedir. Açıklıkları, uçlardaki iki birimde diğerlerine oranla daha geniştir. Pencereler, iç kemerlere kadar yükselmektedir. Bunların altında, revak kubbeleri arasında seçilebilen bir kemer dizisi, alt bölümde de üsttekileri takip eden pencerelerin bulunmuş olduğunu göstermektedir. Ancak, pencereleri çevreleyen ve alttaki pencere kemerlerini oluşturan sık ve küçük tuğlalı örgü, daha sonraki bir döneme ait Bizans işi bir dönüşüm olarak kabul edilmelidir. Bu, tonozlarla bağlantısız ikinci kemer sırasının varlığı ile birlikte ele alındığında, kemerlerin genişlikleri boyunca birer pencere barındırdığı, içeride, özgün durumda oldukça aydınlık bir mekanın oluştuğu açıklık kazanmaktadır¹⁵. Güney uçtaki tonozun belirlediği bölümde ise taş örgülü onarım izleri bulunmaktadır.

Restorasyon çalışmalarında, cephenin son cemaat yerine yönelik yüzeyindeki sıva tabakası kaldırılmış ve zemin, cephe boyunca Bizans seviyesine kadar kazılmıştır. Burada açığa çıkan en belirgin öğeler, bugünkü girişin kuzeyindeki iki pencerenin

¹⁵ Vignoli (1978, s. 76-77), dış narteks önerisi kapsamında, üst bölümün de iki katmanlı olarak, kemerler içinde geçitlerle bu mekana bağlanmış olabileceğini sorgulamaktadır. Ancak, cephede bir bağlantı izi görülmediği gibi, bu dizinin merkezinde bir yükselme ya da genişleme olmaması bunu hayli zayıf bir çıkarım kılmaktadır.

arasında ve diğer yanlarında, cephe duvarına dik olarak batı yönünde uzanan tuğla duvar parçalarıdır. Sınırlı kazı, bu parçaların işlevini tespit etmek için yeterli materyal sağlamamıştır ancak diğer unsurlar doğrultusunda bazı çıkarımlar yapılabilir. Cephe yüzeyinde, kuzey uçtaki pencerenin altında, kuzey kenarında, bir Bizans duvarı ve Osmanlı dolgusu ayrımı ortaya çıkmıştır. Dolgu, tahmin edildiği ölçüde, pencerelerin özgün girişler içine yerleştirilmiş olduğunu göstermektedir. Ancak küçük oranda kaymalar da söz konusudur. İki pencere arasındaki duvar parçasına kadar uzandığı kabul edilebilecek kuzey girişinin, karşıladığı narteks-naos açıklığı ekseninde konumlandığı, ancak buna oranla belirgin biçimde dar olduğu görülmektedir (Şekil A.45-46). Girişin altında, drenaj ile bağlantılı bir su tüneli ve bir su kanalı açığa çıkmıştır. Kanal, girişin güneyindeki duvar parçasına bitişik uzanmaktadır. Konstrüksiyonu en net izlenebilen kuzeydeki parça, yapı ile benzer biçimde, kireçtaşı bloklardan oluşan bir temel üzerinde yükselmekte, yine yapıdaki benzeri bir örgü sergilemektedir. Ancak temel ve duvarlar, narteks ile tam bir uyum göstermemekte, nispeten daha üst seviyede kalmaktadır. Bu görünümde, parçaların birer ek olarak kabul edilmesi gerekir. Arazi, güney ve batı yönünde alçalmaktadır. Yapı özellikle batıya doğru yatmış durumdadır. Bu nedenle, parçaların birer payanda olarak nitelenmesi ihtimal dahilindedir.

4.2.2 Kuzey Cephesi

Cephenin batı ucunda, narteksin oluşturduğu içerlek bölümde duvar, revak yüksekliğine kadar, bir şerit halinde bozulmalar göstererek sonlanmaktadır. Benzer bir durum, ana gövdenin kuzeye yönelik köşesinde de yapı yüksekliği boyunca gözlenmektedir. Köşenin diğer tarafında, batıya yönelik duvar örgüsünde sıra dışı birer unsur olarak, biri zemine, diğeri galeri seviyesine yakın iki noktada, eğrisel bir biçimde yerleştirilmiş iki sıra tuğlalı bölümler bulunmaktadır. Nartekse açılan anıtsal Osmanlı kapısının üzerinde, galeri seviyesinde, tonozlu örtünün kemeri ve altında, daha küçük iki kemer izlenmektedir. En altta, üzerinde sivri bir kemer ile Osmanlı dönemi penceresi yer almaktadır. Bu kemerin başlangıcına yakın bir seviyeden itibaren üst bölümdeki duvar biraz geriye çekilerek daraltılmıştır. Tonozun altında, düşeyde aynı kenar eksenleriyle sınırlanmış çift kemer, olağan dizilimi sergileyen yapısı ve çevre örgüsü nedeniyle özgün pencereyi belirliyor olmalıdır (Şekil A.7). Benzer pencereler doğu cephesinde de bulunmaktadır. Grossmann'ın bir merdiven yapısı kurguladığı bu köşede, kuzeye bakan iki uçtaki bozulmalar birer bağlantı

şüphesi oluşturmaktadır. Ancak, bu düzensiz şeritler dışında, yalnızca zemin kat seviyesinde rastlanan küçük çaplı anomaliler böyle bir çıkarım için yeterli olmayabilir¹⁶.

Cephenin merkezinde, buradaki arkada ait kornişler duvar içinde korunmuş haldedir (Şekil A.5). Bu açıklıkların içinde ve eksenleri üzerinde, daha sonra Osmanlı dolgusu ile kapatılmış kemerli, dar birer pencereye ait izler de görülmektedir. Özgün kemerler ve pencereler arasındaki örgü, tipik tuğlaların daha sık yerleştirildiği bir düzen göstermektedir. Üst arkad da, kemer içlerinde benzer bir şekilde küçültülmüştür. Merkezde genişçe bir pencereye ait bir kemer izlenmektedir. Osmanlı penceresi bunun içine yerleştirilmiştir. Bunun iki yanında, açıklık boyunca Osmanlı işi duvarlar uzanmaktadır. Bu bölümde, galeri döşemesi seviyesindeki duvar örgüsünün oldukça bozuk olması, hatta izlenememesi, koparılmış bir bağlantı olarak tanımlanabilmektedir (Mathews, 1971, s. 48-49).

Cephenin doğu bölümü, ikisi, burada yer alan çıkmanın eksenlerinde olmak üzere, zemin kat boyunca yükselen, değişik genişliklerde üç payanda ile desteklenmiştir. Ortada yer alan taş, diğerleri tuğla ile oluşturulmuştur. Doğudaki payandanın ön yüzünde bir kemer izi görülmektedir. Bu öğeler birer ek niteliği yansıtmaktadır. Duvar içindeki birer kemer, payandaları birbirine bağlanmaktadır. Daha alt seviyede, buradaki Osmanlı pencerelerinin üzerinde, daha küçük çaplı birer kemer daha bulunmaktadır¹⁷. Cephe, galeri seviyesinde, doğuya doğru tüm yüzeye yayılacak biçimde, büyük oranda taş kaplıdır. Zeminde, doğu kesimi, buradaki kemerin içi dahil, yapıdaki duvar örgüsünü devam ettirmekte, alt bölümde de, Osmanlı penceresinin yanında, diğerlerinin ekseninde iki hatıl bloğu konumlanmaktadır.

Çıkmayı oluşturan duvar (ve payandalar), hatılsız olarak, daha sık örgülü bir yapıya sahiptir¹⁸. Bunun iki ucu da, payandaları bağlayan kemerin iki yanından itibaren, dar bir şerit halinde bağımsız bir karakter sergilemektedir (Şekil A.6). Bunların yanı sıra, cephenin bu bölümünde ortaya çıkarılan temel bloklarının, çıkmanın oluşturduğu

¹⁶ Grossmann (1989a, s. 156), bu izleri tonoz bağlantısı olarak yorumlamaktadır. Ancak, tuğlaların, uzun kenarları ile eğriyi oluşturmaları, bir tonoz olarak nitelenmelerini zorlaştırmaktadır.

¹⁷ Mathews'a göre (1971, s. 50), bu kemerler bir merdiven yapısına işaret edebilir.

¹⁸ Erken dönemde, Pulgher ve Henderson, payandaları, Petros ve Paulos'u bu noktaya konumlayacak biçimde yorumlamıştır. Mathews (1971, s. 49), çıkmanın duvar niteliğinin kesin olarak Iustinianus dönemini yansıttığı kanısındadır. İki payandanın da dönem tuğlaları ile oluşturulduğunu belirtmektedir. Grossmann (1989a, s. 154), hatıl bloğu içermeyen örgüsü nedeniyle, çıkmayı sonraki bir döneme tarihlemektedir.

köşede sonlanması, bunun özgün tasarıma ait olmadığı yönünde önemli bir veridir (Şekil A.45). Bu veriler doğrultusunda, yapıyla aynı döneme ait bir dönüşüm olasılığı üzerinde durulmalıdır. 2003'teki arkeolojik sondajlarda çıkmanın doğu ucundaki payandanın önünde, buna bitişik bir tuğla duvar parçası ve eşikli bir mermer döşeme bölümü ortaya çıkarılmıştır. Cephenin doğu bölümündeki anomali ve ilişkili kalıntılar doğu cephesinde devam etmektedir.

4.2.3 Doğu Cephesi

Doğu cephesi, korunmuşluk seviyesi en yüksek bölümdür. Apsis çıkıntısının üç kenarında konumlanmış pencereler, üst bölümlerde özgün açıklıkları kaplamaktadır. Bu açıklıkların, aşağıya doğru, Osmanlı dönemi pencereleri ile delinmiş dolgu boyunca uzandıkları izlenmektedir. Üç açıklıkta da, üst üste çift kemerli bir görünüm söz konusu olsa da, içteki, yapı duvarlarından bağımsız, daha sık ve küçük tuğlalı örgü, pencereyi iki yanda çevreleyerek aşağıya uzanmaktadır. Bu katmanlar, sonraki dönemlere ait bir dolgu olarak yorumlanabilir. Cephenin güney bölümünde, iki katta aynı eksen üzerinde yer alan pencereler, çift kemerli birer açıklık içine yerleşmektedir. Cephenin güney ucundaki örgü, koparılmış bir bağlantıyı düşündürecek biçimde, belirli bir genişlikte saçaktan zemine kadar bozulmuş durumdadır.

Cephenin kuzeyi diğer bölümlerden yapısal ve biçimsel olarak yer yer ayrılmaktadır. Duvar, apside kuzeyden bağlandığı noktada iç mekana yansımayan bir dış oluşturmaktadır. Galeriye aydınlatan üst üste iki pencereli düzenleme bu dışın üzerinde yer alır. Bunun yanında kuzeydoğu köşesine uzanan kısım, galeri döşeme seviyesinin hemen üzerinde, kuzey cephesindeki görünümü sürdürecektir biçimde taş örgülüdür. Yalnız, köşeyi oluşturan kaba yonu taş sırasının hemen yanında, belirli bir bölümde düzensiz dolgu bulunmaktadır. Zeminde ise tipik duvar örgüsü devam etmektedir. Burada, merkezdeki pencere de çift kemerli bir bölüme yerleştirilmiştir. Bu kemere bağlanan bir yarım kemer kuzey köşesine doğru yükselmektedir ve iç bölümünde, üst seviyedekinin benzeri taş örgülü bir dolgu görülmektedir. Cephe boyunca yapılan kazılarda ortaya çıkan en önemli öge, apsisin yanındaki dişe bitişik bir mermer döşeme bölümüdür.

Kilisenin kuzeydoğu bölümündeki olağandışı biçimlenme ya da eksenel bozukluklar, belirli bir bölümde tümüyle yeniden oluşturulmuş duvar örgüsü ile birlikte, doğal

olarak bu noktada da bağlantılı bir diğer yapının söz konusu olabileceği düşüncesine yol açmaktadır (Mathews, 1971, s. 49 vd.). Kapladıkları alanların küçüklüğüne rağmen, ortaya çıkan döşemelerin, cephelerin en yoğun değişikliğe uğramış bölümlerinde yapıya bitişik olmaları ve karşıladıkları noktalarda, kilisenin iç mekandaki zemini ile aynı kotta bulunmaları, kuzeydoğu köşesinde, kilisenin çağdaşı bir yapılaşmanın varlığını kanıtlayıcı niteliktedir.

4.2.4 Güney Duvarı

“Güney duvarı” olarak tanımlanan yapı, ambulatoriumun batı sınırından, güneydoğu köşesindeki nişin orta seviyesine dek ikinci bir katman halinde, cephenin büyük kısmını oluşturacak biçimde uzanmaktadır. Duvar, cephede, iç duvardaki payelerin ekseninde yapı boyunca yükselen taş-tuğla almaşık örgülü bölümler ve her iki katta bunları bağlayan tuğla kemerler ile bunların çevrelediği, yer yer pencerelerle delinmiş, düzensiz taş örgü şeklindedir (Şekil A.8). Bu düzende, galeri seviyesinde kritik bir farklılık olarak, zemindeki eksenleri koruyan simetrik bir düzenleme ile açıklıkları daraltacak biçimde yerleştirilmiş, diğerleri benzer nitelikte ancak daha ince birer bölüm, yine bunları bağlayan daha küçük kemerlere sahiptir. Zemin üzerinde görünen bölümlerde, yıpranmış yüzeyde yer yer seçilebilen örgü, genel olarak beşer sıra taş ve tuğladan oluşmaktadır. Kuzey cephesindeki 37-40x5-5.5 cm. tuğla ve 5-5.5 cm. derzli bileşime karşılık buradaki, 35-40x5-5.5 cm. tuğla ve 6-6.5 cm. derzli (beş sıra 50-53 cm.) bir yapıdadır (Şekil A.36)¹⁹.

Güney duvarının, kısmen ya da bütünüyle, yapıyla ilgilenen tüm araştırmacılar tarafından yapının özgün durumuna ait olmayan bir eleman olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu duvarın, çeşitli restitüsyon önerilerinde de görüleceği üzere, özgün olarak kemerler genişliğinde açıklıklara sahip bir düzen sergilediği açıktır (Şekil A.37). Diğer yandan kilise üzerine ilk bilimsel yayınlardan bu yana duvarın işlevi ile ilgili iki farklı görüş öne çıkmaktadır: Bitişik olduğu düşünülen Petros ve Paulos Kilisesi’nin kuzey cephesine ait olduğu ya da Sergios ve Bakkhos Kilisesi’nin güney cephesini desteklemek için inşa edilmiş olduğu. Duvarın Hag. Petros ve Paulos’a ait olduğu düşüncesi Salzenberg ile gündeme gelmiş, Ebersolt – Thiers ve Mathews’in restitüsyon denemelerinde son biçimini almıştır. Henderson’ın ortaya

¹⁹ İlgili fotoğraflar, her iki cephede, batıdaki Osmanlı pencerelerinin yanını göstermektedir (bkz. Şekil A.5 ve Şekil A.8, ön planlar).

attığı ikinci görüş (1906, s. 5), daha sonra Grossmann (1989a, s. 157 vd.) ve Svenshon – Stichel (2000, s. 414 vd.) tarafından tekrarlanmış, son olarak Kostenec'in (2006) bir restitüsyon denemesine konu olmuştur²⁰. Ancak bu konuda, bu varsayımları sınavacak net bir veri ortaya çıkarılamamıştır.

Son çalışmalarda, duvarın dış mekana yönelik yüzü, tüm uzunluğu boyunca kazılmış, içte, özgün cephe ve duvar arasındaki setin dolgusu kaldırılmıştır. Duvar ve özgün cephenin temelleri tespit edilmiş ve duvara güney yönünde bitişik bazı tuğla örgülü duvar parçaları bulunmuştur²¹ (Şekil A.38). Duvar ve bunun örüntüsüne dahil olduğu izlenen parçalar, kireçtaşı bloklardan oluşan ve aynı taban kotuna oturan temeller üzerinde yükselmektedir (Şekil A.47 a). Dört noktada payeleri ve doğuda, cephenin köşesini belirli bir derinlikle karşılayan duvarlardan batı köşesindeki, narteks-ambulatorium ayrımının eksenini izleyecek biçimde güneye doğru toprak dolgu altında devam etmektedir. En yüksek noktada yedi sıraya ulaşan tuğla örgülü parçaların üst kısımları tahrip olmuş durumdadır. Güney duvarının payeler ve kemerler arasında kalan bölümleri, temel üzerinde de taş örgülü olarak yükselmektedir.

İç mekandaki set içinde, duvar bünyesindeki taş-tuğla bölümlerin ve dış mekanda bunlarla bağlantılı olarak ortaya çıkarılan parçaların ekseninde, bunların devamı niteliğinde bulgularla karşılaşmıştır. Sütunlu bölümün hemen kuzeyindeki kemerli açıklık içindeki sondajda, iki duvara bitişik olarak yükselecek biçimde, blok taş temele oturan yedi sıra tuğla üzerinde iki sıra taş bir bölüm tespit edilmiştir (Şekil A.47 b). Bunun, en kritik noktada, iki duvar arasında yukarı doğru, aynı nitelikte devam edip etmediği belirtilmemiştir. Bu öge dışında, setin iç bölümü moloz dolgudan oluşmaktadır. Bağımsız temel taşlarına oturduğu gözlenen iç duvarın kesin olarak kilisenin özgün cephesini belirlediği görülmektedir. Ayrıca, açığa çıkarılan iki noktada bu duvarın temel bloklarının kuzey cephesindekilere oranla daha düzensiz bir dizilim gösterdiği de izlenmektedir.

Set boyunca yapılan sondajlarda, iki duvar arasında, temel seviyesinde uzanan bir su kanalı açığa çıkarılmıştır. Bununla bağlantılı ele alınabilecek bir diğer önemli öge,

²⁰ Grossmann ve sonrakiler Henderson'a atıfta bulunmamaktadır.

²¹ Dış mekandaki kalıntılar Kostenec tarafından kısaca değerlendirilmiştir. Ancak yazarın henüz kazı tamamlanmadan yaptığı kısıtlı gözlemlere ve belgelemelere dayalı betimlemeleri kalıntıların niteliğini yansıtmamaktadır.

dış mekanda yapının güneydoğu köşesine çok yakın bir noktada ortaya çıkan ve bu aralık ekseninde uzanan yer alan bir su tünelidir. Tünelin açığa çıkan bölümü, duvar temellerinin hemen altında bir kotta yer almaktadır. Yapı çevresindeki sondajlarda rastlanan bir diğer kalıntı, yapısal bir ilişki ortaya koyabilecek bir boyutta olmasa da konumu ve niteliği ile dikkat çekicidir. Narteksin uzun eksenı üzerinde ve bunun güney duvarının yaklaşık 8 m. ilerisinde bulunan kalıntı, blok taş temel üzerinde mermer bir döşeme parçasından oluşmaktadır. Bu parça, kilisenin naosunda ortaya çıkarılan özgün döşeme ile aynı seviyededir. Bu açılardan güney yapılaşması bağlamında akılda tutulması gereken bir öge olarak kabul edilebilir.

Bu noktada, yapı ile ilgili arkeolojik kazılara yönelik belgelerin kesin olarak ortaya koyduğu bazı yeni verilerin yardımıyla kısa bir değerlendirme yapmak gereklidir. Güney duvarına bitişik kalıntıların Kostenec'in yorumunun aksine (2006, s. 106) temel değil, tuğla duvar niteliği taşıdığı görülmektedir. Kilisenin içteki özgün cephesinden güney duvarının dışına uzanan bu yapının, içte ve dışta ortaya çıkan uzantılarında düzenli, dış yüzeyde bozuk örgü şeması ile birlikte ele alındığında, duvar yüksekliğinde tıraşlanmış olduğu açıklık kazanmaktadır. Bu parçalarla birlikte tüm güney duvarının ve kilisenin özgün cephesinin yaklaşık aynı temel kotuna sahip olduğu gözlenmektedir. Bu, duvar ve kiliseyi aynı döneme tarihleme açısından en önemli veridir. Tuğla ve derzler de yapıyla eşzamanlı bir inşaatı göstermektedir²².

Bizans döneminde farklı dönemlere ait bitişik kiliselerde, buradaki biçime atfedilen çift katmanlı bir cephe yapısı tespit edilebilmiş değildir. Parçaların oluşturduğu bileşkenin yapısının ve biçimlenmesinin, zemin kotu ile birlikte değerlendirildiğinde kilise ile eşzamanlı bir payandalar dizisi olarak tanımlanması için yeterli olabileceği de düşünülebilir²³. Fakat, bu durumda, aynı temeli paylaşan dolayısıyla aynı döneme ait cephe örüntüsünü açıklayabilmek mümkün olmayacaktır. Kemerlerin üstünde yer alan bölümlerin galeri katında birer mekana dönüşmesi de sonradan desteklenmiş bir yapı için açıklanması zor bir durumu göstermektedir (Şekil A.21). Bu açıdan yorumlanabilecek bir diğer bölüm, narteksin güney kenarıdır. Buradaki duvar

²² Kostenec, sadece beşer sıra taş-tuğla örgüye dayalı bir yorumla, payanda olarak tanımladığı bu öğeleri 10. yüzyıla tarihlemektedir. Bu, diğer tüm bulgulardan bağımsız olarak ele alınsa dahi, döneme ait az sayıda yapı bulunması nedeniyle tek başına bir dayanak oluşturamaz. Nitekim, böyle bir dizilime 5. yüzyıldan bir örnek olarak, bu açıdan çeşitlilikler içeren Hag. Ioannes Studios'un güney cephesinin üst bölümü de gösterilebilir.

²³ Henderson (1906, s. 5), bu yönde bir tahminle, duvarın 550'lerdeki depremlerin ardından inşa edilmiş olabileceğini dile getirmektedir.

ambulatorium ekseninin dışında sonlanmaktadır. Narteksin üst katında da, bu noktanın farklı örtü yapısı dikkat çekmektedir. Bunlar, bir bağlantı düşüncesi yaratmaktadır. Aynı şekilde, çıkmaların tıraşlanmaları, yapısı gereği bir payanda için söz konusu olamayacak bir durumu, bitişikteki bir yapının kalıntıları için olası bir müdahaleyi göstermektedir. Güney duvarının üst birimlerindeki daralma Mathews tarafından sonraki bir dönem eki olarak nitelenmektedir. Bunu sınavacak yeterlilikte veri yoktur. Ancak bu bölümler de, yine payanda sistemi tasarısı ile çelişen bir üst dolgu şeklinde, daraltılmış birer pencere olarak yorumlanmaya uygun bir manzara sergilemektedir.

Yukarıdaki veriler duvarın, Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nin güney cephesinin desteklenmesi için sonradan inşa edilmiş bir payandalar bileşkesi olamayacağı yönünde önemli bir dayanak oluşturmaktadır. Bu durumda bitişik bir yapının, olasılıkla Hag. Petros ve Paulos Kilisesi'nin kuzey cephesi olarak tanımlanabilecek duvarın bu yönden kısa bir analizi de gereklidir. Bu kilisenin planlamasına dair yegane bilgiyi yine Procopius sağlamaktadır (De Aedificiis, I, 4, 6). Yazar, pek çok açıdan benzer olarak nitelediği kiliselerin bir noktada farklılaştığını; Sergios ve Bakkhos'un hemen tümüyle yarım daire biçiminde dizili sütunlara sahip olduğunu, Petros ve Paulos'un ise, uzunluğu boyunca "düz" (εὐθύ) inşa edilmiş olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, ikincisi, en geniş tanımıyla bazilikal bir yapı olarak kabul edilmektedir. Geniş kemer dizileri ile güney duvarı, Ebersolt'un da belirttiği üzere (1913, s. 36-37), bu kilisenin kuzey cephesini oluşturabilecek bir mimari düzen sergilemektedir. Bu kemerlerin içinde, tüm yüzeyi kaplayan, sütunlarla bölünmüş pencereler düşünmek mümkündür. Bu açıdan en yakın örnekleri Ayasofya barındırmaktadır. Ayasofya'da, yan sahınlarının çapraz tonozlu ana birimlerin anıtsal ölçekteki pencereleri bir kenara bırakılırsa, galerinin beşik tonoz örtülü batı kanadı boyunca uzanan pencere dizisinin buradaki kemerlerle aynı açıklığa (yak. 5 m.) sahip olduğu izlenmektedir. Yeni ortaya çıkan ve bu kemerleri desteklediği görülen payandalar ise, (her iki taraftan cephe boyunca yükseldikleri varsayılsa dahi) dönem içinde, özellikle bir galeriyi taşıyan tonozlu ambulatoriuma sahip kiliselerin iki yönlü cephe destekleri ile benzeştirilebilir (Corinth-Lechaion, Paros). Buradaki yapı boyutları dönemin büyük bazilikalarına oranla mütevazî olsa da, geniş açıklıklara sahip cephenin bu nitelikte destekler gerektirebileceği düşünülmelidir. Ancak bu

konuda, yapının güneyinde daha net veriler sunabilecek kapsamlı bir kazı yapılmadan kesin bir çıkarıma ulaşmak mümkün değildir.

4.3 Dekorasyon Öğeleri

2003-2006 restorasyonundaki en önemli gelişmelerden biri, pek çok detayı gizleyecek biçimde sütun başlıklarını ve entablaturün üzerini kaplayan kalın boya tabakasının kaldırılmasıdır. İlk araştırmalardan bu yana, öğelerin gerçek niteliğinin anlaşılması açısından sorun oluşturan bu durumun ortadan kalkmasıyla, dekorasyonu daha detaylı değerlendirmenin yolu açılmıştır.

Sütunlar, her iki katta da aynı dizilimde olacak şekilde; eksedralarda Synnada mermeri, bunların aralarındaki birimlerde ve galerinin batı kanadındaki ikilide verde antico, kuzey ve güney arkadlarında Proconnesus mermerinden oluşmaktadır. Başlıklar, kornişler vb. öğeler tümüyle Proconnesus mermerinden hazırlanmıştır.

Zemin katta, merkezi mekana yönelik sütunlar, iki kademedен oluşan sekizgen tabanların ve geniş bantlarla ayrılan torus-scotia kaidelerin üzerinde yükselir. Başlıkların altında okun, tabanı ile birlikte yukarı doğru yumurtayı çevrelediği bir İyon yaprak dizisi yer alır. İmpost başlığın bir türü olan, dalgalı bir yüzeye sahip sepet biçimli başlıklar, tümüyle arkası boşaltılmış bir yonu ile (à jour) biçimlendirilmiştir. Kautzsch'un ifadesi ile "deniz yosunu" görünümünde (1936, s. 188), küçük, testere biçiminde dişlerden oluşan akant yaprakları, başlık kütesini, öne çıkan bölümlerinde iki yana doğru bükülen ve içbükey kısımlarda uçları birleşecek biçimde yayılan dalgalar halinde sarar. İnce, kabartma bir damar dalları ve yaprakları izlemektedir. Yapraklar bunun iki yanında yer yer derinleştirilmiştir. Öne çıkan birleşimlerde üst üste daireler oluşturan, birbirine düğümlü dallar, genellikle, uçlarında kıvrılan iki yarım akantı çevrelemekte, naosa bakan yüzlerdeki merkezi daireler ise birer monogram taşımaktadır. Bu bölümler pek çok başlıkta tahrip olmuş durumdadır. (Şekil A.29). Kuzeybatı eksedrasındaki bir sütun başlığı tamamlanmamış haldedir²⁴. Eksedradaki iki başlık da, yalnızca birer oyuntu ile derinleştirilmiş yaprak motifleri ile, daha kaba bir işçilik göstermektedir (Şekil A.30).

²⁴ Bu başlıklarda, monogramlar ve tabandaki İyon yaprak dizisi de kaba biçimde bırakılmıştır. Taşdıkları entablaturde, tamamlanmamış oyuntuları gösteren işçilik delikleri bulunmaktadır.

Güney ve kuzey kenarlarındaki sütunları cephede karşılayan ikişerli sütun dizileri, piramidal sepet başlıklara sahiptir. Bu sütun, başlık ve kaidelerin iki yanlarında, tüm yükseklikleri boyunca, bir çerçeve bağlantısı sağlayacak şekilde, doğrusal kesitli yüzeylerden oluşan birer bant uzanmaktadır. Başlığın, iç mekana bakan yüzü, diğer başlıklar gibi à jour yonulu, dışa dönük yüzü alçak kabartma şeklindedir. Daha az stilize asma, sarmaşık ve palmetler, dal motifleri arasında belirgindir. Öne bükülen ve damarlarla bezeli yaprakçıkları ile asmalar, natüralistik bir karakter sergilemektedir. Yer yer, bir boynuz içinden çıkan yapraklar, köşelerde simetrik bir düzenle uçları birleşecek biçimde yüzeye yayılır. Ön yüzde, yarım palmetler birer monogramı çevrelemektedir. Alt ve üst bitimler benzer bir düzende, altta, ardışık üçgenler, üstte, yan yana dizili asma yaprakları ile belirlenmiştir (Şekil A.19).

Merkezi mekânı çevreleyen entablaturlerde soffitler, dörtgen çerçevelerin sınırladığı alçak rölyef bölümler içerecek şekilde süslenmiştir. Başlıklar arasında, kuzey ve güney kenarlarında birer, eksedralarda ve geniş batı kenarının merkezinde ikişer pano yer almaktadır. Iota Chi haçlarla bezeli daireler, üçgenlerle çevrili paralelkenar ya da iç içe dörtgen formları içeren bu panolar, bema ve galeri parapetlerininyonu dekorasyonunu andırmaktadır. Haçların merkezde yerleşmesi dışında bir düzen sergilemeyen öğelerde, benzer kompozisyonlardaki bezeme çeşitliliği de dikkat çekicidir: Yalnızca çerçevelerden ibaret olanların yanı sıra, köşeleri/merkezleri çeşitli bitkisel motiflerle vurgulanmış örnekler de göze çarpmaktadır (Şekil A.15-16). Fascialar arşitrava, ince bir kordon ve astragal dizisinin belirlediği ilk ikisi dar, üzerinde bir astragal dizisiyle sınırlanan, basık, yayvan bir İyon yaprak dizisinin vurguladığı üçüncüsü, diğerlerine oranla oldukça geniş biçimde yerleşmektedir. İki bölümlü frizde, alttaki, à jour akant yaprakları ile bezeli yarım dairesel bir kordon ile oluşturulmuştur. İki yana açılan yassı dalların içinden çıkan üç yaprak, küçük bir yaprakçığı merkez alan sarmallar meydana getirmektedir. Yapraklar, başlıklardakilerle aynı karakterdedir. Bu öğeler ve dallar, tek bir oyuntu ile belirginleştirilmiştir. Üst bölüm, yüksek ve süslü harflerden oluşan ithaf yazıtı ile kaplıdır. Cümleler, birer yaprak motifi ile ayrılmaktadır. Korniş bağlantısı, bir astragal dizisi ve alçak bir diş motifinden oluşmaktadır. Kornişte, İyon yaprak dizisi ile birbirine bağlanan prizmatik konsollar, tabanlarında birer akant motifi taşımaktadır. Bunların aralarında, çeşitli rozetler yer alır. Sima, yayvan ve basık olarak iki yana açılan ardışık, yüksek rölyef akant yaprakları ile bezelidir (Şekil

A.30). Boya tabakasından arındırılan entablatürün önceye oranla daha net biçimde sergilediği bir unsur, yer yer yazıttaki harfleri kestiği gözlenen birleşim noktalarıdır (Şekil A.17, A.29). Bu detaylar yazıtın, bekleneceği üzere, zemin katın tamamlanması sonrasında ya da olasılıkla inşaatın sonunda, yerinde yontulmuş olduğunu göstermektedir.

Merdivenin üzerinde yer alan kemer (Şekil A.33), alçak rölyef biçiminde, altta kemer eğrisini takip eden oldukça stilize bir akant dizisi ve üst köşelerde dalları çevresinde kıvrılan birer çiçek motifi ile bezelidir. Çiçeğin dalları, yer yer bağlı yaprakçıklarla birlikte, kemer ve bordür arasında kalan alanları sarmaktadır. Levha, iki yanda ve altta kesilmiş durumdadır²⁵. Motiflerin yanı sıra, keskin bitimlerdeki titiz işçilik ve kompozisyondaki ölçülü düzeni yansıtan en yakın, aynı zamanda döneminin en önde gelen mimari öğelerini Lips Manastırı, kuzey kilisesi içermektedir²⁶. Levhayı da, 9. yüzyıl sonu-10. yüzyıl başına tarihlemek mümkündür.

Galeride, naosu çevreleyen sütunlar, dörtgen tabanlar üzerine, zemindekilerin eşi kaidelerle yerleşmekte ve İyon impost başlıklar taşımaktadır (Şekil A.32). Yüksek impost bölümün altında, buna oranla oldukça basık parçada, volütler diyagonal yerleştirilmiştir. Bunlar, bazı örneklerde “palmet benzeri” (Kautzsch, 1936, s. 173) bazılarında sarmaşık şeklinde birer motif ile bezelidir. Volütler arasında da, benzer bir değişkenlikle, birer yumurta/çift palmet/çift sarmaşık yer alır. Merkezde, ön yüzde bir monogram, diğer üç yüzde, kendi çevresinde kıvrılan bir yaprak (az sayıda örnekte, yukarı doğru dik, tek ya da çift yaprak), çelenk biçiminde, iki yanında eğrisel biçimli dizili ikişer yarım yaprakla çevrenmektedir. Bunlar, yüzün iki köşesine doğru konumlandırılmış, yukarı doğru genişleyen keskin hatlı üçgen şeklinde birer bitkinin iki yanında açılan yapraklarla birleşir. Bu üç ögenin üzerinde fışkıracak biçimde, iki yana simetrik yayılan yapraklar üst bölümü kaplar. Bunlara bağlı sarmaşık yaprakları, kalan alanlara doğru bükülmektedir. Başlığın kemere bağlandığı tepe seviyesinde, alt bölümden ayrılmış olarak, aralarında küçük volütler bulunan ince bir dalga uzanır. Bu başlıklarda da, zeminde, iki kanatta yer alanlara benzer biçimde, merkezi mekana bakan yüzlerde -volütlerle birlikte- à jour yonu, diğer yüzeylerde alçak kabartma işçiliği görülmektedir. İmposttaki yapraklar, birer

²⁵ Van Millingen (1912, s. 71), kemerin, kilisenin ciboriumu ya da ikonostasisine ait olduğu düşüncesindedir. Boyutları böyle bir işlev için uygun olsa da, bu çıkarım yalnızca bir olasılıktır.

²⁶ Özellikle, apsis penceresini bölen sütun başlığı ve bunu karşılayan korniş.

damarla, alt bölümdekiler, motifin niteliğine göre damar ya da oyuntu ile belirginleştirilmiştir. İşçilik üniformdur. Batı kanadındaki yüksek çift sütunun, benzer düzendeki başlıkları, diğerlerine oranla önemli ölçüde basıktır. Kemer bağlantısında bezeme bulunmaz. Yüzeyleri bezemesiz yaprakların ve diğer öğelerin bitimleri de diğer başlıklardaki kadar keskin değildir. Bu iki sütunun batı yüzünde küçük birer haç oyuludur²⁷.

Başlıklardaki monogramlar, Iustinianus, Theodora ya da Basileos'u temsil etmektedir. Bunlar; ΙΥCTINIANY, ΘΕΟΔΩΡΑC ve ΒΑCΙΥΛΕΩC şeklinde tanımlanmakta ve Ayasofya'dakilerle benzeşmektedir²⁸ (Swainson, 1895, s. 107). Sütun çiftlerinde, Iustinianus-Basileos ve Iustinianus-Theodora şeklinde eşleşmeler görülür. Yeni ortaya çıkarılan kuzey kanadındaki başlıklar monogramlarını korumaktadır. Batıdaki Theodora'yı simgelemektedir. Doğudaki ise, atipik bir Iustinianus olarak çözümlenebilir.²⁹

Kautzsch (1936, s. 173), İyon impost başlıkların bu görünümünü, Ayasofya'da evriminin nihai aşamasına ulaşacak biçimde, motifin tüm yüzeye homojen yayılarak, tekil karakterinin bütünsel bir dekorasyonun en üst düzeyde sağlanması için kaybolması şeklinde betimlemektedir³⁰. Öte yandan, zemindekiler açısından, aksi yönde bir karşılaştırma yapmak mümkündür. Burada, merkeze yönelik başlıklarda, Ayasofya'daki konumdaşlarının yüzeyleri boyunca yükselerek monogramları iki yönden saran bağımsız karakterli akant yapraklarına kıyasla, daha karmaşık, homojen ve hareketli bir doku söz konusudur³¹. Bu tipik öğelerin dışında, güney kanadında, zemindekini karşılayan merkezi birimin sütunlarından biri, bir yüzünde

²⁷ Bu nokta, aynı zamanda geçici altarı da belirlemektedir. Haçlar, restorasyon kapsamında örtülmüştür.

²⁸ Swainson, monogramları başlıklarla eşleştirmemiştir. Yazarın kataloğu ile, halihazırda olduğu kadar, 20. yüzyıl başına ait fotoğraflarda, dönem içinde izlenen durum arasında da kimi uyumsuzluklar göze çarpmaktadır. Bardill (2000, s. 2-3), olasılıkla Swainson'un verilerine dayalı biçimde, haç biçimli bir monogramın yokluğu üzerine gitmektedir. Bu biçimde bir Theodora monogramı, zeminde, güney kenarının batısındaki başlıkta yer almaktadır (Şekil A.15). Van Millingen de buna, biçiminden bahsetmeden değinmiştir (1912, s. 73).

²⁹ Diğerlerinden farklı bir düzende, E, T ve Y grubu, baştaki A'nın önüne eklenmiş, I sonda, bağımsız biçimde yer almaktadır.

³⁰ Yazar, bu başlıkları yalnızca alçak kabartma yan yüzleri ile değerlendirmektedir. À jour ön yüzlerin, yazarın çizgisi içinde önemli bir nokta olan aydınlık ve karanlık alanların eşit dağıtılması özelliğini de yansıttığı açıktır.

³¹ Kautzsch da (1936, s. 196), Ayasofya'da, zeminde, naosa yönelik başlıkların kompozisyonunu durgun olarak nitelemektedir. Ambulatoriumun köşelerindeki dörtgen prizma sütunların, yazara göre yatay yapraklardan arınmış tasarımı ile daha “zengin” olarak tanımlanabilecek başlıkları, Hag. Sergios ve Bakkhos için düşünülen konumu pekiştirebilir.

haç kabartmalı bir İyon impost başlık, iki parça halindeki diğeri ise, dört yüzünde, çerçeveler içine alınmış alçak kabartma rozetlerle çevrili sepet biçimli bir başlık taşımaktadır. Bunların özgün duruma ait olmadığı açıktır.

Zeminde, naosu çevreleyenlere oranla, galerideki ve yan sahnelerdeki sütun başlıklarının daha ayırt edilebilir motifleri, galeride, yalnızca naosa bakan yüzlerin à jour yonulu olması, naos odaklı bir tasarım şeklinde yorumlanabilir. Galerideki başlıkların ancak uzaktan seyredilmeye izin veren bu özel biçimlenmesi, benzer biçimde, galeriden naosa bakışta, üniform bir doku algısı yaratmaktadır³². Küçük çapta olsa da, yarım bırakılmış ya da özen seviyesi düşük bazı yonular, Ayasofya'daki gibi hızlı bir yapıyı akla getirmektedir.

Kornişler, zeminde, entablatur altında, galeride, sütun kemerlerinin bağlandıkları noktalarda, üç yönden paye yüzeylerini sarmakta ve bunları gerideki duvarlarda, kemerlerle bağlandıkları noktalarda karşılamaktadır. Entablatur altındakilerde, merkezde yukarı yönelik bir çiçek/kozalak ögesi ile iki yanında açılan palmet motifli rölyefler yer alır (Şekil A.31). Bu motif belirgin bir Sasani etkisi olarak nitelendirilmektedir (Sheppard, 1965, s. 240). Constantinopolis'te Sasani etkilerinin, dönemin mimari dekorasyonuna yansımalarının en yoğun görüldüğü, dolayısıyla üzerinde en çok durulan örnek, önde gelen yapılardan Polyeuktos Kilisesi'dir. Ayasofya'daki benzer motifler, tasarlanmış biçimde geri planda bırakıldıkları şeklinde yorumlanmaktadır (Grabar, 1963, s. 65). Hag. Sergios ve Bakkhos bu açıdan, Ayasofya'nın paralelinde konumlanabilir.

Galerideki paye kornişleri ise, aralarında yukarı dönük ok motifli alçak rölyeflerin yer aldığı geniş yivli bir yonuya sahiptir. Her iki katta, gerideki duvarlarda, diğerlerini karşılayan kornişlerde bir bezeme bulunmaz. Daha üst kısımda dekoratif nitelikte birer öge olarak yalnızca, biri arkivolt görünümde, ana kemerleri birleştirecek biçimde tüm sekizgeni, diğer sekizi içbükey kubbe dilimlerini çevreleyen yarım dairesel kesitli sıva bantlar yer almaktadır. Bunların dekorasyon içindeki yeri de tartışmalıdır. İlk bahislerde, Lethaby (1904, s. 44), bantları kesin bir ifade ile Bizans işi nervürler olarak tanımlamıştır. Van Millingen de, Bizans işi olabileceklerinden bahsetmektedir. Sanpaulesi'ye göre (1961, s. 144)

³² Benzer bir durum, Lips Manastırı, kuzey kilisesinde, aynı etkiyi sağlaması amacıyla, alt seviyedekilere oranla belirgin biçimde derin yonulu tasarlanmış kubbe kornişinde izlenmektedir (Mango – Hawkins, s. 306).

(Lethaby'ninkine benzer bir tanımlama yapan Rivoira'ya karşı), böyle bir nitelik taşımalarına olanak bulunmayan bu elemanlar, yalnızca mozaik pano bölümlenmelerini belirlemiş olmalıdır. Feld, (1968, s. 265), Osmanlı dönemine ait olduklarını iddia etmektedir. En belirgin yansımaları, Khios'taki (Sakız) Nea Moni'de (1042-1056) izlenebilen bu bantların Bizans dönemine ait olduğu açıktır³³. Ancak, özgün yapıdan çok, İkonoklast sonrası ikinci dekorasyonla ilişkilendirmek gerekebilir. Mozaik kaplama ile birlikte ele alınırsa, halihazırdaki vurgularının azalacağı, ancak Sanpaolesi'nin tanımındaki kadar belirsiz olmayabilecekleri düşünülmelidir.

Yapı elemanları ile ilgili önemli yeni gelişmeler, 2003-2004 yıllarında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında özgün döşemenin küçük bir bölümünün in situ olarak ortaya çıkarılması ve son cemaat yerinde, Osmanlı dönemi döşemesi olarak kullanılmış olduğu tespit edilen çeşitli mermer parçaların bulunmasıdır. Döşeme naos kapsamında tanımlanmıştır. Döşeme levhaları ve buluntular Proconnesus mermeridir. Tüm malzemenin toplu incelemesi ayrı bir çalışmanın konusudur. Öte yandan buluntuların niteliği nedeniyle burada, yapı bağlamında bir değerlendirme de gereklidir. Son cemaat yerinde ortaya çıkarılan çok sayıdaki fragmanın oluşturduğu en tanımlı öğeler en az iki ayrı parapet yüzeyi oluşturmaktadır. Bunların, ölçüleri veyonu stilleri ile Hag. Sergios ve Bakkhos'un özgün dekorasyonuna ait olabilecekleri düşünülebilir³⁴.

Birinci levha³⁵ (Şekil A.39 a, uzun kenarları kesik olarak 88x106 cm), merkezde dairesel zemine yerleşen Iota Chi monogramı ve bunun iki yanında birer küre üzerinde haç motifi içermektedir (derinlik: 0.6 cm). Haçların uçları, çok az bir

³³ Başkent etkisinde olarak nitelenen bu önemli Makedonlar örneğinde de, yarım daire kesitli bantlar, sekizgen üst yapıli merkezli ana kemerlerini ve olasılıkla, çökmüş kubbenin eteğini çevrelemektedir. Kemerleri bağlayan bant, uç noktalarda kıvrımlar oluşturmaktadır. Bu düzen ve biçimlenme, Hag. Sergios ve Bakkhos'taki karakteri net biçimde tekrarlamaktadır. Kubbedekiler için, özellikle tepedeki madalyon açısından, Kariye'nin dekoratif içbükey dilimlerden oluşan iç narteks kubbeleri ile plastik bir ilişki kurmak mümkündür. Osmanlı örneklerinde nispeten paralel bir görünüm yalnızca, Feld'in de üzerinde durduğu üzere, Sultanahmet Camii'nde bulunmaktadır. Ancak burada da, kemerler, bağımsız birer bant ile bezenmiştir. Hag. Sergios ve Bakkhos'ta, sekizgeni çevreleyen bant, uçlarda, Feld'in, Osmanlı ögesi olarak vurguladığı vazo biçimli desenlerle kopuk bir ilişki ortaya koymaktadır. Bu, desenlerin sonradan eklendiğini göstermektedir.

³⁴ Sanpaolesi'nin (1961, s. 149), Venedik'teki S. Marco Katedrali'ndeki parapetlerin, yalnızca bazı boyut ve benzerlik olarak nitelediğiyonu dekorasyonu açısından Hag. Sergios ve Bakkhos galerisine ait olabileceği çıkarımı, Guadalupe'nin de detaylı biçimde belirttiği üzere (1975, s. 73) temelsizdir.

³⁵ Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi env. no. 2070. Parçalar halinde ortaya çıkarılan ve bütünlendirilerek boyutları tespit edilen levha daha sonra tekrar parçalanmıştır. İlgili fotoğraf güncel durumu göstermektedir.

eğimle, zeminde kaybolacak biçimde sonlanmaktadır. Haç ve küre bağlantıları da oldukça belirsiz, iki öge adeta bütünleşik bir halde oluşturulmuştur. Diğer birleşimler içbükey kesitlidir ve arka yüzey motif çevresinde hafifçe derinleşmektedir. Uzunluğunun net olarak tespit edilmesine imkan vermeyecek biçimde kesilmiş olması ve yapıdaki değişken sütun aralıkları nedeniyle kesin bir restitüsyon mümkün değildir. Ancak en yakın dönemsel örnek olan Ayasofya'daki parapet-sütun bağlantı oranlarına göre idealize edilmiş bir yerleşimde, galerinin güney eksedraları ya da batı kenarı sütunları orta boşluğunda, ön yüzü oluşturacak biçimde konumlandırılabilir.

Benzer görünümdeki ikinci parça, bir haç kolu motifi taşımaktadır ve aynıyonu stiline ve derinliğine sahiptir³⁶ (Şekil A.39 b). Ancak haç, diğer levhadakilere oranla daha ince ve halihazırdaki kol uzunluğu iki katına yakındır. Haç ve kırık kenar arasındaki mesafe, haç-bordür arasındakinden fazladır. Bu, yine haçın bir kenar ögesini oluşturduğu bir kompozisyonu söz konusu kılmaktadır. Ancak levhanın işlevini kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Benzerlik gösterse de, haç kolunun uzunluğu ve kırık bölümdeki geniş alanda, merkezi ögeye ya da bunu çevrelemesi beklenene daire, paralelkenar vb. biçimli bir bordüre dair bir iz görülmemesi, tipik bir parapet olarak tamamlanmasına olanak vermemektedir. Bu nedenle, geniş bir ifade ile, parapetle ile aynı dilde bir levha olarak tanımlanmalıdır.

Boyutlarını daha tanımlı biçimde koruyan (74x96 cm) üçüncü levha³⁷ (Şekil A.40), uçları stilize yaprak motifleri ile sonlanan iç içe geçmiş baklava biçimli çerçevelerden ve bunu köşelerde karşılayan üçgenlerden oluşmaktadır (derinlik: 4.2 cm). Bu geometrik formlar, düz yüzeyli bantlarla ayrılmış, yarım dairesel kesitli ve eşit genişlikte, içbükey-dışbükey profillerle belirginleşmektedir. Naosa bakan bir parapet yüzeyi olarak tanımlanabilecek bu levhanın, boyutları doğrultusunda, galerinin kuzey ya da güney kenarlarında yer almış olabileceği düşünülebilir.

Buluntuların, Ayasofya'daki parapet yüzeyleriyle önemli paralellikler sergilediği görülmektedir. İki grupta, merkezdeki ögeler farklılık gösterse de, tema ortaklığının yanı sıra, haç ve yaprak motiflerindeki benzerlik belirgindir. İşçilikte de, aynıyonu derinliğine sahip içbükey kesitli motif-yüzey birleşimleri izlenmektedir. Ayasofya'dakiler ile aynı atölyeden çıkmış olmaları muhtemel buluntuların bu

³⁶ Fotoğraflandığı sırada Küçük Ayasofya Camii bahçesinde bulunan parça daha sonra kaldırılmıştır.

³⁷ Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi env. no. 2067

nitelikleri yapıyla ilişkili olarak değerlendirilmeleri konusunda önemli bir veridir. Şehir ve çevresindeki yerleşim birimlerinde döküntü halinde ya da devşirme malzeme olarak çok sayıda parapet levhası tespit edilmiştir. Ancak bunlarla doğrudan bir ilişki sağlanamamakta, sınırlı bir tasarım olasılığı ön plana çıkmaktadır³⁸.

³⁸ Yalnızca haç biçimlenişi ve kristogramlı rozet düzenlemesiyle ilişkilendirilebilecek Hag. Polyeuktos Kilisesi'ne ait parapet levhalarından biri de (Harrison, 1986, s. 136, 13f [i]) akılda tutulmalıdır.

5. MERKEZİ PLANLI YAPILARIN ÇÖZÜMLENMESİ

Hag. Sergios ve Bakkhos, eksedralarla çevrili merkezi planlı ya da çokgen (sekizgen) planlı, kubbeli yapıların geç Roma mimarlığı kapsamındaki genel tanımlamaları içinde çoğu zaman bir bitim noktası olarak kendine yer bulmuştur (Crema, Ward-Perkins). Bu ‘evrim’ kısaca, niş/eksedralarla çevrili merkezi mekanlara sahip yapıların aşamalı olarak narinleşmesi ile bu girintilerin ikincil mekanlarla, dış mekanla ilişkili hale gelmesi, ve nihayetinde ambulatoriumla çevrelenen bir planlamaya katılmasıdır. Sergios ve Bakkhos Kilisesi’nin bu konuma yerleştirilmesini sağlayan ön kabullerin neler olabileceği detaylıca incelenerek olası dayanaklar ve ilişki kuvvetleri ortaya koyulabilir. Nitekim, bunun için tipolojik karşılaştırmaların yanı sıra, mimari artikülasyon ve arkitektonik analiz şeklinde çeşitli düzlemlerde incelemesi yapılacak bir seçki belirlenmiştir. Bu nedenle, Hag. Sergios ve Bakkhos ile karşılaştırma başlığı altında, kronolojik bir düzen içinde ele alınan yapılar, bu niteliği taşıdığı öngörülen yönleri doğrultusunda değerlendirilmiştir.

5.1 Çokgen Tabanlı Örtüler

Roma mimarisinin geniş çokgen mekanlarında örtü şeması, Domus Aurea’dan *Minerva Medica*’ya kadar, doğrudan kenarlar üstüne yerleşen çeşitli geometri ve yapıda bitişik tonoz dilimlerinden oluşan bir yapının, tepeye doğru incelerek kubbelemsi bir görünüm sergilemesi şeklindedir³⁹. Bunlar, kimi biçim değişiklikleri gösterse de, strüktürel açıdan aynı prensipleri yansıtmaktadır. Burada, bunların en önde gelen bazı örnekleri kısaca tanımlanmaktadır.

Parçalı örtü, Domus Aurea ve Domus Augustana’nın merkezi sekizgen mekanları gibi 1. yüzyılın önemli yapılarında, çevre birimlerle sarılan tambursuz hacimleri kaplamaktadır. 2. yüzyıl ile birlikte, giderek bağımsızlaşan çokgen yapıların üzerinde

³⁹ Bu kubbeler *opus caementicium* yapım doğrultusunda, üst üste katmanlar halinde oluşturulan yekpare bir gövdeye sahip oldukları için, tonoz parçaları/dilimleri tanımı yalnızca geometriyi ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır.

yükselen örtülerde, aynı zamanda, özelleşmiş iki ayrı “tip” ortaya çıkmaktadır. Biçimsel açıdan tüm Roma kubbeleri içinde en özel yere, içbükey enkesitli parçalardan oluşan, balkabağı ya da şemsiye formunu andıran yapısıyla literatürde bu isimlerle de anılan (pumpkin dome, Schirmkuppel) kubbeler sahiptir. Bu tipin en belirgin biçimde izlenebildiği yapı grubu Tibur’da, Hadrianus Villası’nda yer alır. Buradaki başlıca iki örnek, Piazza d’Oro vestibülü ve Serapeum’dur⁴⁰. 125 sonrasına tarihlenen Piazza d’Oro vestibülü, tambursuz bir gövde üzerinde yükselerek bir *oculus*’te sonlanan sekiz içbükey tonoz parçası ile kapanmaktadır. 130’dan sonra inşa edildiği düşünülen Canopus’un bir ucunda yer alan Serapeum’un yarım kubbesi ise (Ward-Perkins, 1994, s. 109-110), eğrisel planlı mekanı, derin içbükey ve lineer kesitli birimlerin ardışık yerleştiği bir yüzey ile örter. Burada, ileride tekrar ele alınacak yapımla ilgili bu özel formun, anıtsal örneklerde, yalnızca iç yüzeyde oluştuğu da belirtilmelidir.

Bu şemanın en gelişkin örneği belki de, *opus caementicium* kubbe yapımının kökenlerinin de izlenebildiği Baiae’de, *Venus Tapınağı* olarak adlandırılmış olan bir hamam yapısıdır. 2. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenen yapıda, duvarlar, iç mekanda dairesel, dış mekanda ise sekizgen bir geometri sergilemektedir. Büyük oranda çökmüş örtü, sekizi içbükey, ve bunların aralarında yer alan daha dar sekizi doğrusal planlı, onaltı birimden meydana gelmektedir. İçbükey yüzeyler, pencere açıklıklarını saracak biçimde yarı seviyelerine kadar inmekte, böylece kubbe, nispeten yüksek sekiz pencereli üst bölüme entegre biçimde yükselmektedir. Ana yapının bir köşesine bitişik olarak konumlanmış, daha küçük boyutlu, merkezi planlı bir yan yapının ise, büyük oranda yok olmuş olsa da, pencerelerle delinmiş dışbükey yüzeylerden oluşan üst bölümünün, içbükey parçalardan oluşan bir kubbe ile örtülü olduğu düşünülmektedir. *Venus Tapınağı* (ve olasılıkla yan yapısı), aynı zamanda kritik bir seviyede, kubbe altı bölümünde ilk yüksek pencerelerin görüldüğü örnekler olarak kabul edilmektedir (Rakob, 1961, s. 138).

3. yüzyılın ortaları ile birlikte yaygınlaşan bir yapım tekniği, *caementicium* içine, kubbe eğrisini izleyen bir kemer görünümünde yerleştirilen tuğla dizileri ile,

⁴⁰ Yine bu komplekste, Küçük Hamamlar’da yer alan merkezi bir oda da, aynı tür içinde değerlendirilebilecek, dışbükey ve doğrusal planlı dörder tonoz diliminden oluşan bir örtüye sahiptir. Bu “ondüle” yapı, alt bölümlerde dış mekana da kısmen yansımakta, tepeye doğru kubbemsi bir şekil almaktadır. Mekanın aynı geometrideki özel planına bağımlı kurgusunun dekoratif niteliği nedeniyle değerlendirme dışında bırakılmalıdır.

“kaburgalı” ya da “nervürlü” olarak adlandırılan kubbeleri belirlemektedir. Bu kaburgalar, tabandan yükselerek tepeye ya da belli bir yüksekliğe kadar ışınsal biçimde uzanmaktadır. En erken tipik örneği, Roma, Via Praenestina’daki Gordianus Villası’ndaki sekizgen yapıda (3. yüzyılın 2. yarısı) izlenen teknik, sonraki dönemde, ayakta kalmış geç antik Roma rotundalarının hemen tümünde ortak bir öge olarak görünmektedir. Uygulamaya, Diocletianus Hamamları’ndaki *Planetarium* gibi balkabağı biçimli bir kubbede de rastlanmaktadır.

Geç dönem rotundalarının ve diğer merkezi planlı yapılarının belki de en incelikli örneği olarak Roma’da, Licinius Bahçeleri’ndeki *Minerva Medica* gösterilebilir. 4. yüzyılın başlarında inşa edildiği düşünülen bu saray yapısı, çokgen Roma yapılarının hemen tümünde görülen sekizgen yerine ongen planlı üst bölümü ile örtüsündeki kubbe benzeri görünümü daha güçlü kılacak bir temel sağlamaktadır. Örtünün kaburgalı yapım tekniği, strüktürel narinliği ile dikkat çeken yapıya oldukça ayrık bir karakter katar. Pencere açıklıkları üzerinde, ongenin köşelerinden yükselen kaburgalar, olası yapım ve ikincil statik yararlarının yanı sıra, köşe noktalarda uygun tuğla dizilimleri ile, çokgen tabandan dairesel bir kubbeye geçişi sağlamaktadır (Ward-Perkins, 1994, s. 433-434).

Son olarak, dikdörtgen bir mekan üzerinde yer alsa da, biçimi ile kritik bir konumda bulunduğu düşünülen bir örtü ayrıca incelenmelidir. Pamphylia, Side’de, “Doğu Mausoleumu” olarak adlandırılan yapı 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir (Mansel, 1978, s. 270). Mezar yapısı, içte, yarım dairesel eksedraların dikdörtgen bir merkezi çevrelediği bir tetraconchus meydana getirmekte, dış mekana haçvari bir görünümle yansımaktadır. Merkezi alan (5.35x6.25 m.) üzerinde yükselen örtü, sıra dışı bir görünüm sergiler. Anadolu’daki tipik yapım stili doğrultusunda tuğla örgüye sahip, genel hatlarıyla eliptik tabanlı olarak nitelenebilecek kubbe, köşelerde, etekte sonlanmayan, bunun çizgisinin dışına doğru genişleme yaratacak biçimde olağandan dik eğimle yükselen pendentiflerin (ya da pandantif olarak tanımlanabilecek parçaların), etek çizgisinde yükselen kısımlara entegre edilmesiyle oluşturulmuştur (Şekil B.7). Böylece bir balkabağı formu oluşmaktadır. Ana kemerlerin merkez noktaları üzerinde, kubbe ana parçalarının alt bölümlerinde birer pencere açıklığı bulunmaktadır.

Kısaca, 1. yüzyıldan itibaren *caementicium* kubbenin hafifletilme çabasını doğrusal bir evrim çizgisi üzerinde izlemek mümkündür. ‘Kaburgalı’ *caementicium*

kubbelerde de, bu ögeler bu amaçla biçimlenmeye yardımcı olarak görülmektedir. Ege’de ise, İtalic yapım metotları, İmparatorluk döneminde uygulanmaktadır, ancak kubbeler; tespit edilebilen ilk önemli örnek, Pergamon Asklepion’undaki Asklepios Soter Tapınağı’ndan (130’lar), Selanik’teki Galerius mezar yapısına (311) kadar tuğladır (Ward-Perkins, 1994, s. 272 vd, 451 vd.). İkiyüz yıl sonra, Iustinianus döneminde, pencerelerin asal öge haline dönüştüğü kubbe eteği tasarımı ve yükleri taşıyan gerçek kaburgalı tuğla strüktür, çok daha zarif bir yapı ortaya koyacak seviyeye gelmiştir. Küçük boyutlarına rağmen, ‘kabuksu balkabağı’ olarak tanımlanabilecek Side kubbesi, Iustinianus dönemi öncesinde, bu karmaşık planlama ve statik çözüm çabalarının izlenebildiği bir seviyede değerlendirilmelidir.

5.2 Sekizgen Hacimler

Roma mimarlığında sekizgen planlama daha 1. yüzyılda, en önemli iki saray kompleksi içinde, Domus Aurea ile Domus Augustana’da çeşitli yan mekanlarla sarılmış iki önemli hacimde öne çıkmaktadır. Sayısız analize konu olan bu saray mekanlarının mimari çizgisi belirgindir. Domus Aurea sekizgeni üç yönü ile karşılıklı girişler ve altıgen avlu cephesine açılırken, beş yönden dörtgen odalarla çevrelenir. Bu odalar, bitişik konumlarına karşın sekizgenin kubbesel tonozunun üstünden ışık alan yüksek hacimleriyle net bir bağımsızlık gösterir. Domus Augustana’da peristilin kuzeyindeki üçlü oda grubunun iki yanını oluşturan sekizgen mekanlar ise sekizgen planı ancak tonoz seviyesinde çizecek biçimde -peristil cephesi dışında- tüm yönlerden nişlerle delinmiş eksedralarla genişler. Planlamanın her dönemde takip edildiği bir yapı tipi, hamamlardır. İki önemli erken örnek 2. yüzyılın ortalarına tarihlenmektedir: Ostia’da, Forum Hamamları ve Kartaca’da, Antoninler Hamamları. Benzer bir karakter sergileyen bu iki komplekste, sekizgen planlı ya da merkezi nitelikte diğer mekanlardan oluşan sıcak hamam birimleri, nispeten bağımsız biçimde cephe boyunca dizilidir.

Sekizgen şema, 2. yüzyıl ile birlikte tümüyle bağımsız hacimlerde de görülmektedir. Kendi başına bir yapı olan Hadrianus Villası’ndaki Piazza d’Oro vestibülü, bunun belki de ilk örneği olarak kabul edilebilir (Ward-Perkins, 1994, s. 110). Mekan, giriş dışında, yedi kenarında ardışık dizili yarım dairesel ve derin dörtgen eksedralarla çevrelenmiştir. Tonozlu örtüye kadar yükselen eksedraların biçimleri dış mekana da aynı geometride yansımaktadır. Vestibül, dönem rotundalarına oranla narin bir yapı

ortaya koymaktadır. Gordianus Villası'ndaki sekizgen yapı da bu 'incelmenin' devamı olarak gösterilebilir. Burada kubbe, eksedralarla çevrili alt bölüm üzerinde, her kenarına dairesel birer pencere yerleşen bir tambur aracılığı ile yükselmektedir. Bu geometri ile ilişkili olarak, 3.-4. yüzyılların önemli hamam komplekslerinde, kısmen bitişik bir yapılaşma içinde belirli bir planlama sergileyen anıtsal yapılar göze çarpmaktadır. Kare planlı çeper içinde, bunun köşelerine doğru açılan yarım dairesel eksedralarla genişletilmiş mekanlar, yine parçalı tonoz biçiminde örtülü, sekizgen bir üst bölüme sahiptir. Bu mekanlar özellikle Roma'daki imparator hamamlarında takip edilmektedir (Caracalla, Diocletianus ve Constantinus Hamamları'nda simetrik yerleştirilmiş çevre birimleri, Maxentius Hamamları'nda geçiş mekanı). Paralel örnekler, Doğu'da da görülmektedir (Antiocheia ad Orontem'de (Antakya), C Hamamı ve Bosra'da, Güney Hamamı giriş holleri). Anıtsal nitelikte bir örnek, Ege'de de, Olympia'da, Klasik Dönem yapıları üzerine inşa edilmiş Doğu Hamamı'nda, tepidarium işlevi taşımaktadır.

Geç İmparatorluk döneminde, yine saray mimarlığı çerçevesinde ele alınabilecek önemli bir örnek, tetrarchia başkentlerinden Selanik'te (Thessalonica) bulunmaktadır. Galerius Rotundası'nın eksenı üzerinde, saray alanı içindeki dörtgen bir portiko çevresinde yer alan küçük dörtgen birimlere eklenmiş bir konumdaki yapıda, sekizgen iç mekan, giriş haricinde yarım dairesel eksedralarla genişlemekte ve dışta yine sekizgen bir çeper oluşturmaktadır. Kesin yapım tarihi belirsiz olsa da, son çalışmalarda 311 yılı üzerinde durulmaktadır (Vickers, 1973, s. 115). Yapı, vurgulu biçimde pagan motifler barındıran mimari öğeleri ile dikkat çekmektedir.

Kısacası, muhafazakar tasarımları ile tapınaklar bir kenara bırakılırsa, saray ve hamamların önemli bölümünü oluşturduğu anıtsal mimaride, sekizgen planlama, amaçlanan görkem açısından doğal bir sonuç olarak kabul edilebilir. Özellikle hamamlardaki esnek mekan denemeleri içinde, belli bir işlevden bağımsız yer aldıklarından bahsetmek mümkündür.

İzi dahi kalmamış olsa da, oldukça sık gönderme yapılan bir kilise olarak, Constantinus tarafından 327'de yapımına başlanan ve Constantius döneminde 341'de tamamlanan, Antiocheia ad Orontem katedrali Megale Ekklesia'nın, Eusebius'un

octahedron olarak betimlediği yapısıyla⁴¹ bu geometriyi dini mimarlıkta da önemli bir konuma taşıdığı düşünülmektedir (Krautheimer, 1986, s. 75 vd.). Buna göre, erken Hristiyan mimarlığı içinde sekizgenlikle ilişkili planlama, özellikle vaftizhane tipini tanımlayan bir mimari yönelim olarak kabul edilmektedir (Krautheimer, 1986, s. 95).

Bu yapılardan Lateran Vaftizhanesi ilk örnek olarak öne çıkmaktadır. Özgün görünümü net olarak bilinmeyen yapı, Constantinus tarafından yak. 315'te inşa ettirilmiş, en kapsamlısı 5. yüzyılda olmak üzere pek çok değişiklik geçirmiştir. Bu nedenle kesin bir restitüsyon modeli ortaya koyulamamaktadır. Ancak, bugünkü yapının boyutlarına sahip, köşelerinde birer sütunun yer aldığı ve olasılıkla ahşap bir çatıyla örtülü sekizgen bir mekan olarak tanımlanmaktadır. Bu ilk yapıda, her kenarda bir kapı ve üzerinde birer pencerenin yer aldığı düşünülmektedir (Krautheimer 1986, s. 90; Brandt, 2006, s. 222). Lateran gibi ince duvarlı, üst bölümü pencerelerle çevrili ve ahşap çatılı, anıtsal nitelik sergileyen az sayıda örnek bulunmaktadır. 5. yüzyılın ortalarına tarihlenen Parentium (Parenzo-Poreč) Vaftizhanesi, iç mekanda küçük nişlerle çevrilidir. Özgün yapı, son kabuller doğrultusunda, Euprasius döneminde, 6. yüzyılın ortalarında kompleksin büyütülmesi sırasında yıkılan, bir ucu vaftizhanenin geometrisine uygun biçimlendirilmiş bir avlu ile çevrelenmektedir (Şekil B.1 b) (Russo, 2006, s. 21-22). 5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Nova Aquileia (Grado) ise, sekizgen gövdesinin kuzey kenarında, içte yarım dairesel, dışta çokgen biçimli sonlanan derin bir apsise sahiptir. Karşısında yer alan ana girişin dışında, apsisin iki yanında da birer giriş bulunur (Şekil B.1 c).

İç mekan geometrisi baz alınarak sekizgen vaftizhanelerde üç farklı biçimlenmeden söz edilebilir. İlk tipi belirleyen Lateran Vaftizhanesi'nin sekizgen bir duvardan ibaret yapısının ardından aynı dönem içinde görünüm değişmekte, nişli, eksedralı mekanlar ön plana çıkmaktadır. Mediolanum'da (Milano), S. Tecla Bazilikası ile birlikte ortaya çıkarılan ve bunun arkasında yer alan vaftizhane, olasılıkla tespit edilebilen en erken ikinci yapıdır (Şekil B.1 d). Yapısal açıdan S. Tecla ile eş zamanlı olarak 350'lerde ya da iç mekanı süsleyen kayıp bir yazıt doğrultusunda Piskopos Ambrosius tarafından 390-397 yıllarında inşa edildiği düşünülmektedir

⁴¹ “...ἐν ὀκταέδρῳ μὲν συνεστῶντα σχήματι...” (De vita Constantini, III, 50)

(Krautheimer, 1986, s. 480, not 18; Roberti, 1962, s. 704-705). Sekizgen konturlu yapı, iç mekana, ana eksenlerde derin dörtgen, diyagonal eksenlerde yarım dairesel biçimli eksedralarla yansıyan daha masif bir gövdeye sahiptir. Bu ikinci biçimlenme belirgin olarak Milano’da, diğer 4. ve 5. yüzyıl yapılarında da görülmektedir (S. Lorenzo’yu çevreleyen S. Aquilino ve S. Sisto şapelleri). 5. yüzyıla tarihlenen, Milano yakınlarında, Novara ve Comum’daki (Como) vaftizhaneler, iç mekanda S. Tecla ile benzer planlamaya sahiptir ancak bu geometri cepheye de aynı biçimde yansıtılmıştır (Şekil B.1 e-f). Daha masif sekizgen konturlar ise az sayıda örnekte izlenmektedir. Üst yapısı ayakta duran tipik tek örnek Albingaunum’da (Albenga) bulunur (5. yüzyılın ortası-6. yüzyıl başı) (Şekil B.1 g). Bunun dışında, Kuzey İtalya hinterlandında (ve Adriyatik’te) tespit edilebilen önemli tek örnek, daha geç döneme (6. yüzyılın ikinci çeyreği) tarihlenen Salona’daki vaftizhanedir. Corinth-Lechaion Vaftizhanesi için ise özgün olarak, 450-60 yıllarına tarihlenen bazilikadan önceye ait bir martyrium işlevi üzerinde durulmaktadır. Milano tipi olarak tanımlanabilecek bu vaftizhanelerde, köşelerde sütunların yer aldığı bir iç mekan düzeni söz konusudur. Korunmuş örneklerde, sütunları bağlayan kemerlerin sınırladığı eksedralı zemin bölümü üzerinde, pencerelerle çevrili sekizgen bir tambur yükselmektedir⁴². Özgün bir örtü günümüze ulaşmamıştır.

Ravenna’daki Ortodoks Vaftizhanesi ile ilgili üçüncü bir şemadan söz edilebilir. Piskopos Ursus’un katedrali ile aynı dönemde (4. yüzyıl sonu ya da 5. yüzyıl başında) inşa edildiği düşünülen yapı, iç mekanda yalnızca giriş ekseninin diyagonalinde yarım dairesel eksedralarla genişletilmiş sekizgen bir merkeze sahiptir. İç mekandaki geometri cepheye de aynı biçimde yansımaktadır. Çok loblu diğerlerinden farklı olarak, kenarlarda dörtgen eksedralar bulunmaz ve oransal olarak daha küçük yarım dairesel köşe eksedraları kenar eksenleri dışına taşmadan, kenarlardan çizilen kare bir kontur içinde, bunun teğetinde yer alır (Şekil B.1 h). İç köşelerde yine sütunlar bulunmakta, üst bölüm tipik tamburlu biçimde yükselmektedir. Özgün olarak, iç mekanda olasılıkla alt kısmı kasetli, düz bir tavanla

⁴² Brandt tarafından vaftizhanelerin bu geometri çevresinde bir dönüşüm/gelişim izlemeleri sorgusu yapılmış olsa da, üç bölgeci orijin/tip kategorizasyonu sonucuna ulaşmak mümkün olamayabilir. Yazara göre içte üniform yapıların dışı farklı geometrilerde yansımaları tip ayrımı için yeterli olmasına karşın geç antikitede ve özellikle erken Hristiyan mimarlığında iç mekan kurgusunun ön planda olacağı düşünülmelidir. Buna göre, De Angelis’in de belirttiği gibi (1961, s. 142), bir ‘Mediolanum, Novara, Albingaunum’ grubu söz konusu olmalıdır. Yazara göre bu, aynı zamanda Milano etkisinin modeli belirlediği bir sonuç olarak da yorumlanmaktadır.

kapatılmış ahşap bir çatıya sahip olduğu düşünölen vaftizhanenin örtüsü, 451-458 yıllarında Piskopos Neon (yak. 451-473) tarafından bugünkü kubbeli yapı ile değiştirilmiştir. Mozaik ve mermer dekorasyonu da aynı döneme tarihlenmektedir (Bottari, 1960, s. 7; Mazotti, 1961, s. 255). Tipolojik olarak, yapının, benzer vaftizhaneler için bir model oluşturduğu düşöncesi belirgindir (Deichmann, 1974, s. 20-21).

Constantinopolis'te, Chalcostrateia bazilikasının yanında bulunan altyapı, konumu ve planlaması-dekorasyonu ile ilk bahislerden bu yana (Mamboury, Eyice) kilisenin vaftizhanesine ait bir kalıntı olarak tanımlanmaktadır. Yapıyla ilgili tek kapsamlı mimari çalışma Kleiss tarafından gerçekleştirilmiştir. Buna göre, eğimli araziye yerleşen yapının, vaftizhanenin plan özelliklerini belirlediği düşünölmektedir (Şekil B.1 i) (Kleiss, 1965, s. 163 vd., 1966, s. 217 vd.). Altyapı, olasılıkla kareye yakın dörtgen bir kontur içinde kalacak biçimde çeşitli büyüklükte odalarla çevrili, dört kenarı yarım dairesel eksedralarla genişletilmiş sekizgen planlı bir merkezi mekana sahiptir. Merkezinde üstyapıyı taşıyan sekizgen bir paye bulunan mekan, bu payeyi çevreleyen bir beşik tonoz ile örtölmektedir. Yapısal gereklilikler doğrultusunda, oransal olarak oldukça kalın duvarlara sahip sekizgende, doğu ve batı bitişindeki büyük odalara geçiş sağlayan açıklıklar eksedra niteliği taşısa da, diğer duvarlarda benzer öğeler bulunmaz. Üstyapının ströktürünün; duvarlarının çok daha narin olması beklenmelidir. Kleiss'in restitösyon önerileri bu doğrultuda ele alınırsa, yapının merkezi mekanının, Ortodoks Vaftizhanesi ile aynı kurguda, cepheye dörtgen bir geometri ile yansıdığı ve pencerelerle çevrili bir kubbe ile örtölö olduğu düşünölebilir. Bu şemanın 5. ve 6. yüzyılda pek çok yapıda izlenmesi mümkün olsa da, Chalcostrateia'nın, Ravenna'dan sonraki en erken örnek olması muhtemeldir. Kleiss tarafından kilise ile eşzamanlı olarak 450'lere tarihlenmiştir. Bu, aynı zamanda Chalkedon Konsili'nin (451), kısacası Ortodoks iman formölünün kesin kabul tarihinin hemen ertesini göstermesi açısından önem taşımaktadır⁴³.

Ravenna ve Constantinopolis mimarlığı ilişkisi, bu dönem için de sıkça sorgulansa da net bir görönüm sunulabilmiş değildir. Burada, Ortodoks Vaftizhanesi çerçevesinde Kostof'un (1965, s. 132 vd.), 5. yüzyıl için, Roma dünyasında kesin mimari çizgilerin izlenemediği, ancak Ravenna mimarisinin kendi özgön dilini

⁴³ Şehrin ancak bu konsil sonrasında, politik olduğu kadar dini açıdan da bir merkez haline gelmesi bilinen bir olgudur (Ostrogorsky, 1981, s. 55).

oluşturduğu ve Roma'dan çok daha sonraki Constantinopolis yapı sanatı geleneğini yansıttığı çıkarımı ele alınabilir. Nihai olarak bu yeni bir düşünce değildir. Daha önce Bottari'nin de (1960, s. 12), bu yapının kimliğini oluşturan etkilerden biri olarak Bizans'ı işaret ettiği görülmektedir. Ancak yapısal bir karşılık gösterilememiştir⁴⁴. Diğer yanda, Chalcoprateia 'vaftizhanesi' böyle bir ilişkinin dönem ve mimari olarak daha net izlenebileceği bir konumda olabilir. Ravenna'nın Constantinopolis sanatı ile ilişkisinin, kimi görüşler doğrultusunda dönem için Roma ve Milano'ya oranla çok daha net olması ile birlikte değerlendirildiğinde (Deichmann, 1982, s. 487), kilisenin Ortodoks Vaftizhanesi'nin Neon tarafından kubbeli olarak yeniden tasarlanması ve dekore edilmesiyle aynı yıllara tarihlenmesi, kristolojik bu paralellikle de birlikte azımsanmayacak bir bağlantıyı gösterebilir.

Geniş bir yayılım gösteren bu planlamada, Batı'da Aquileia (5. yüzyılın ikinci yarısı), Doğu'da Qal'at Sim'an (480-490), Abu Mina (Iustinianus dönüşümü ile) gibi önemli örneklerin yanı sıra Kos (500 öncesi) ve Riva San Vitale (500) dahil (Kuzeybatı İtalya'da yoğunlaşan) 5. ve 6 yüzyıla tarihlenen çok sayıda örnek tespit edilebilir (Şekil B.1 j, k, m). Öte yandan, ele alınan dönemin sonunda yine Constantinopolis'ten bir diğer önemli yapı, Ayasofya Vaftizhanesi görülmektedir (Şekil B.1 l). Tipik kurguyu tekrarlayan yapı, daha alçak üst kısımda, yüksek sekiz pencere ile aydınlanmakta ve pandantifler üzerinde bir kubbe ile örtülmektedir. Vaftizhanenin, kilisenin nispeten uzun yapım süreci (532-537) içinde, erken bir aşamada tamamlanmış olması gerektiği düşünülebilir (Van Millingen, 1912, s. 78). Aynı tasarım, Iustinianus döneminde Abu Mina'daki vaftizhaneye de taşınmıştır (Grossmann, 1989-2004, II, 15 vd.). Bu önemli örneklerin varlığı ile, sözü edilen şemanın Constantinopolis dini mimarlığında özel bir konuma sahip olabileceği gözardı edilmemelidir.

5.3 Çevre Koridoru

Rotunda mimarisi içinde çevre koridoru uygulaması ilk olarak Kudüs'te, S. Sepulchrum'da (336-350) ortaya çıksa da, tipik görünümü yansıtan en erken örnek

⁴⁴ Kostof, Bottari'nin, kubbe ve üzerinde yer aldığı kemerlerin duvarlardan kısmi bağımsızlığı doğrultusunda statik gelişkinliğe yaptığı vurguyu daha ileri taşıyarak Sedlmayr'ın baldaken mimarlığı tanımına (1935) dayalı biçimde, vaftizhaneyi, Ayasofya öncülü bir noktaya taşımıştır. Bu kıyastaki ölçek farkı ve dönemsel kopukluk, desteklenebilecek bir argümanın bulunmadığını göstermektedir (Krautheimer, 1967, s. 234; Deichmann, 1968, s. 110-111).

için Roma'ya, S. Costanza rotundasına bakılmalıdır. Yaklaşık 350'ye⁴⁵ tarihlenen yapıda, çevrelerinde bir koridor oluşturacak biçimde oniki çift sütunun çevrelediği bir merkezi mekan, sütunların üzerinde yükselen ve kubbeyi taşıyan tambura açılmış oniki pencere ile aydınlanır. Sütunlar yüksekliğinde, dönüşümlü yarım dairesel ve dörtgen eksedralar ve aralarında aynı geometrili nişlerle çevrili ambulatorium ise bu tamburun altına kadar yükselen bir beşik tonoz ile örtülür. Bu, yalnızca giriş ekseninin karşısındaki eksedranın önünde, tambur pencerelerinin üzerine kadar yükselen bir bölüm ile farklılaşır. 29 m. çaplı dış çeperde ise, iki ucunda yarım dairesel birer eksedra bulunan bir narteks ve bununla birleşecek şekilde yapıyı saran ahşap çatılı alçak bir kolonadın varlığı dikkat çekicidir. Bu tasarımda Kudüs görünümü ve olası modeliği kaçınılmaz olarak dile getirilse de, Roma'da dönemin rotundalarının da bu görünüme doğru (*Tor Pignattara*/Helena Mezar Yapısı) mimari bir dönüşüm içinde oldukları gözardı edilmez⁴⁶ (Ward-Perkins, 1994, s. 431). Nitekim Stettler (1943, s. 86), henüz tümüyle iç mekana taşınmayan odağı ve tipik Roma mimarlığı ögesi narteksin varlığını, mimari dönüşümün dışavurumu olarak yorumlamaktadır.

Constantinus tarafından inşa edilen Lateran Vaftizhanesi, III. Sixtus döneminde gerçekleştirilen (432-440) ve iç mekan görünümünü tümüyle etkileyen bir dönüşüm, yeniden inşa sonrasında bu yapılar arasında da önemli bir noktaya yerleşmiştir (Tschira, 1942). Yapı, sekizgen bir dış çeper ve her kenarında birer pencere yer alan sekizgen bir tambur ile üzerindeki kubbeyi taşıyan sekiz sütunlu kolonadın belirlediği bir merkezi bölümden oluşur. Çevre koridoru beşik tonozlu örtü ile kapanmaktadır. Sekiz sütunun kenarlarına oturduğu dairesel vaftiz havuzunun dış kenarları ise içbükey sekiz niş oluşturacak şekilde biçimlendirilmiştir (Şekil B.1 a). Yapı, dış mekana çift sütunlu bir girişle açılan, S. Costanza'dakinin benzeri bir nartekse sahiptir.

⁴⁵ Yapının tarihlemesi kesin olarak yapılamamaktadır. Öte yandan genel yaklaşımda 4. yüzyılın ikinci çeyreği olarak kabul edilebilir. Bu konuda, yakın dönemde Stanley'in (1994, s. 259 vd.) daha geç dönemleri işaret eden bir tezi de söz konusudur.

⁴⁶ Tipik Roma rotundası görünümünde bir zemin planına sahip *Tor Pignattara*'da dairesel iç mekan, dörtgen ve yarım dairesel nişlerle genişletilmiştir. Ancak bu nişlerin kapanma seviyesinin üzerinde duvarlar inceler ve tamburvari bir görünüm alacak şekilde kubbeye doğru yükselir. Bu üst bölüm sekiz büyük pencere açıklığı ile çevrelenmiştir. *Tor Pignattara* ile aynı dönemde inşa edilen *Minerva Medica* önceki rotunda biçimlenmesini önemli ölçüde geride bırakmış olarak nitelense de cidarların incelenmesi ve ışığın vurgulanması amaçlı tasarım anlayışını aynı çizgide devam ettirmektedir.

Bu vaftizhanenin dönüşümünden daha erken bir döneme tarihlenen ve mimarisi yalnızca varsayım düzeyinde ele alınabilecek olsa da, bu açıdan büyük önem taşıyabilecek bir yapı, Constantinopolis'te, Hebdomon'daki (Bakırköy) Hag. Ioannes Kilisesi'dir. Bizzat imparator I. Theodosius tarafından Chalcedon (Kadıköy) yakınlarından getirildiği aktarılan Vaftizci Yahya'nın başı, başkentin sayfiyesi, aynı zamanda yazlık sarayı barındıran Hebdomon'da, imparatorun, bu aziz adına inşa ettirdiği büyük bir kiliseye yerleştirilmiştir (18.2.391)⁴⁷. Iustinianus döneminde tekrar inşa edilmiş kilisenin kalıntı durumu kesin ayrımlar ve özgün mimarini tespiti için yetersizdir⁴⁸. Bu nedenle, arkeolojik veriler burada ele alınmıştır. Kilisenin Iustinianus dönemindeki mimari ile ilgili düşünceler aşağıda ayrıca değerlendirilmiştir (bkz. s. 60).

Kilisenin kalıntıları; sekizgen bir çepere ait payandaları belirlediği düşünülen ışınsal yerleşimli taş temeller, sekizgenin merkezine daha yakın ve daha küçük bir temel parçası ve doğuda, üstyapıya ait yegane öge olarak, tuğla örgülü yarım dairesel bir apsis duvarından ibarettir. Temel duvarlarının iki uçlarındaki girinti ve çıkıntılar, içte ve dışta, sekizgen konturları net biçimde oluşturmaktadır. Buna göre, yapı boyutları karşılıklı payandaların dış kenarlarından yaklaşık 40 m.'dir (Demangel, 1945, s. 17 vd.).

Theodosius ve Iustinianus dönemlerine ait mimari öğelerin ele geçtiği alanda, Demangel'in, ana kayaya kadar indiğini tespit ettiği, yukarıda sözü edilen temeller haricinde hiçbir altyapı ögesine rastlanmaması, iki kilisenin birbirinden çok farklı mimari sergilemediği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim, 1965'te kaldırılmaları sırasında kalıntıları inceleyen Kleiss, temellerin ilk yapıya ait olabileceği düşüncesi ve döneme tarihlenen yeni bir mimari buluntu doğrultusunda, bir restitüsyon önerisinde bulunmuştur⁴⁹ (1974, s. 214-215). Bu boyuttaki bir kilisenin, iç mekanda ikinci bir destekler dizisine sahip olması gerektiği açıktır. Kleiss, içerlek temel kalıntısının, olasılıkla merkezdeki taşıyıcılardan birinin konumunu belirlediği

⁴⁷ "...μέγιστον καὶ περικαλλέστατον τῷ θεῷ ἐνθάδε ναὸν ἐγείρας..." Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, VII, 21; benzer biçimde, Nicephorus, *Ecclesiastica historia*, XII, 49; tarihlleme için, *Chronicon Paschale*, I, s. 564. Mathews (1971, s. 56), yapıyı bir bazilika olarak kabul etmektedir. Ancak tarihi anlatımların belirli bir biçimden söz etmediği görülmektedir.

⁴⁸ Demangel de (1945, s. 17 vd.), ilk dönem kalıntılarının, bir bazilikayı gösterdiğini belirtse de, ortaya bununla ilgili net bir yapısal veri koymamaktadır.

⁴⁹ Kleiss, son kazılarda ortaya çıkan ve planda, dar açılı bir köşe oluşturan korniş parçasının, çok kenarlı bir üst bölümü gösterdiği kanısındadır.

düşüncesindedir. Buna göre, özgün yapıda, sekizgen bir çeper, iç mekanda yine sekizgen planlı, kubbeyle örtülü üst bölümü taşıyan sütunlu bir merkezi çevrelemektedir (Şekil B.2 c). Yazar, apsisi, sekizgen gövdeye ikinci yapımda ya da daha sonra eklendiği şeklinde yorumlamaktadır⁵⁰.

Theodosius'un kilisesinin, Iustinianus döneminde tekrar inşasına yol açan bir durum aktarılmamaktadır⁵¹. Ancak Hebdomon'un, dönem içinde en büyük zararı 550 depremlerinde gördüğü bilinmektedir. Böyle bir girişimi gerektirecek en önemli etken şüphesiz budur. Bu derecede önemli konumdaki bir yapının uzun süre harabe halinde kalmış olması beklenemeyeceği için, olası bir deprem yıkımı tarihlenmesinde bu dönem üzerinde durulmalıdır.

Philippi'de, Via Egnatia üzerindeki sekizgen kilise Constantinopolis'teki bu örnek ile konum, dönem ve mimari/boyut olarak yakın bir noktada değerlendirilebilir. Kalıntıları ancak taban seviyesinde tespit edilen yapının 6. yüzyıla tarihlenen son dönüşümüne ait görkemli mozaik döşemesi dikkat çekicidir. Ancak burada daha önemli olan, çeşitli aşamalara yayılmış mimari biçimlenmesidir (Şekil B.2 a-b). Doğuda, bemaya açılan kenarı dışında sütunlarla belirlenmiş sekizgen planlı merkezi mekan, köşeleri yarım dairesel eksedrarlarla genişletilmiş bir ambulatorium tarafından çevrelenmektedir. Yapı dış mekanda, doğudaki yarım dairesel apsis çıkıntısı dışında dörtgen bir çepere sahiptir. Batı ve güney kenarlarında birer giriş bulunur. 4. yüzyılın sonlarında 'Paulus Bazilikası'nın yıkılmasının ardından, belki de Arcadius döneminde (395-408) inşa edilen (Pelekanidēs, 1964, s. 57) ve özgün olarak iç içe iki sekizgenden oluşan yapıda (Pelekanidēs, 1979, s. 97 vd.), 5. yüzyıla tarihlenen yukarıdaki dönüşüm önemlidir. Buna, 6. yüzyılda cepheye eksedrarlarla şaşırtmalı nişler açılması da aynı yönde bir çizgi olarak eklenebilir.

5.4 Eksedrarlarla Çevrili Merkezi Mekanlar

Bu tanımdaki yapıların büyük çoğunluğunu tetraconchus kiliseler oluşturmaktadır. Yayılımları, Milano'dan Mısır'a kadar, Roma coğrafyasının önemli bir bölümünü

⁵⁰ Kleiss, apsiste ve bunun sekizgen gövdeye bağlandığı noktalarda farklı örgüler bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Apsisteki ince ve büyük boyutlu tuğlalar (38x38x3.5 cm.), bölümün ilk yapıma ait oldukları şüphesini yaratabilir. Ancak, tekrar kullanılmış olabilirler. Yazar bu konuda detay vermemektedir, ancak apsisin, yapım ve tasarım açısından özgün olmadığı kanısındadır.

⁵¹ Demangel (1945, s. 30), açıklama getirmeden, yapının 5. yüzyıl sonunda yıkılmış olabileceğinden bahsetmektedir. Ancak, 550 depremlerini de olası görmektedir.

kapsayan bir alana sahiptir. Burada, bu yapıların, dönem içindeki başlıca örnekleri üzerinde durulmuştur.

Tetraconchus yapıların bilinen en erken örneği, Milano'daki S. Lorenzo olarak kabul edilebilir. Çokça tartışılan bir nokta olan yapım tarihi için yakın zaman kadar daha çok 4. yüzyılın ikinci yarısını kapsayacak biçimde geniş bir aralık ele alınsa da⁵² (Calderini vd., 1951, s. 126; Kinney, 1972, s. 106 vd.; Lewis, 1973, s. 200 vd.; Krautheimer, 1986, s. 80), güncel radyokarbon testleri daha çok 4. yüzyıl sonunu, I. Theodosius dönemini göstermektedir (Fieni, 2007, s. 411). Özgün yapı, ana hatlarıyla birbirine eş eğrisellikte içiçe iki tetraconchus formun tekrarlanmasından oluşan bir plana sahiptir (Şekil B.3 a). Ana gövde yalnızca batıda, dış eksedraya teğet doğrusal bir cephe yüzeyi oluşturacak biçimde, eksedranın iki yanına yerleştirilmiş ve narteks olarak tanımlanabilecek simetrik birer mekan ile farklılaşır. Doğu eksedrası ise, bugün S. Ippolito Şapeli ismi ile bilinen, sekizgen bir çeperin çevrelediği haçvari mekanlı bir yapıya açılır. Bu birimin asıl işlevi belirsizdir. Merkezi mekanda eksedraları birleştiren “L” biçimli payeler kemerli geçitlerle delinmiştir. Yaklaşık 24 m. kenar ölçülü kare planlı merkezi bölümün çevresindeki ambulatorium üzerinde eş planlı bir galeri katı yer alır. Her iki katta da beşik tonozlu örtülere sahip koridorlar, merkezi mekana, eksedralar boyunca dizili dörder sütunlu arkadlarla açılır. Ambulatorium ve galerinin köşelerinde oluşan kare planlı hacimlerin üzerinde, çatılara yukarıdan bakacak biçimde birer kule yükselir. Köşelerdeki bu mekanların duvarları, kulelerin tepe noktasına kadar uzanan payandalarla desteklenmiştir. İçeride, bu payandalar ve payeler ikişer kemer ile birbirlerine bağlanır. Özgün altarin, yaklaşık olarak bugünkünün yerinde, doğudaki iç eksedranın hemen önünde konumlanmış olduğu düşünülmektedir (Calderini vd., s. 1951, s. 134).

20. yüzyıla kadar onarımlar ve yenilenen dekorasyonlar nedeniyle çok sayıda ve çeşitli değişiklikler geçiren kilisenin özgün görünümü yalnızca iç mekanda, galeri seviyesi altından itibaren, planlaması ise taşıyıcı sistem düzeyinde izlenebilmektedir. Yapıya, batıda bağımsız bir kolonad oluşturan, kuzey ve güney kollarıyla yapı genişliği boyunca uzanan bir *quadriportico* yoluyla yaklaşılr. Kilisenin batı cephesi

⁵² Erken araştırmaların 5. yüzyıl doğrultusundaki yorumları gözardı edildiğinde, Calderini vd.'nin, kiliseyi bir Arianist yapısı olarak Piskopos Auxentius (355-374) dönemine tarihlemesi Kinney ve kısmen, Arianist Valentianus'un 378'deki ölümü öncesine işaret eden Krautheimer tarafından kabul görmektedir. Lewis, Ortodoks I. Theodosius (375-389) dönemini öne çıkarmaktadır.

1894'te büyük ölçüde tekrar inşa edildiği için asıl yapısı kesin olarak belirlenememektedir (Calderini vd., 1951, s. 125-126). Ancak iki yanda ikişer olmak üzere dört ya da merkezdeki ile beş girişli ve üzerlerinde de aynı eksenle pencerelerin yer aldığı bir görünüme sahip olduğu düşünülmektedir⁵³. İki yan cephede, yalnızca eğrisel bölümlerde bulunmak üzere her iki katta beşer pencere açıklığı yer alır. Bu açıklıkların aralarında, ışınsal biçimde yerleşerek eğrisel duvarı destekleyen, ana gövde köşelerindekilere benzer biçimli payandalar yükselir. 12. ve 16. yüzyıllarda kapsamlı değişiklikler geçiren ve galerinin üstünden itibaren yeniden inşa edilen üst bölümün -ve hatta galeri örtüsünün- özgün yapısı belirsizdir⁵⁴.

Bir diğer erken örnek Atina'da, Hadrianus Kütüphanesi'ndeki yapıdır (Şekil B.3 b). Antik kütüphanenin dikdörtgen avlusunun aksinel merkezinde konumlanmış yapının kesin tarihlenmesi yapılamasa da, 5. yüzyılın ilk yarısında, 412 sonrasında inşa edildiği düşünülmektedir⁵⁵. Aynı zamanda, şehrin bilinen en eski kilisesi olarak nitelendirilmektedir. Yapı dışta, en geniş noktalarından itibaren 39 m.'lik kare bir alanı tanımlar. Ambulatorium, doğudaki eksedrası apsisi oluşturacak şekilde asimetrik yerleştirilmiş iç tetraconchusu, diğer üç yönden sarar. Travlos'un son

⁵³ Calderini vd., kapı açıklıkları çevresindeki arkivolt kalıntılarının varlığına dayanarak iki yanda ikişerli biçimde, dört geçişli bir cephe restitüsyonu yapmıştır (1951, s. 127 vd.). Bovini ise (1961, s. 122-123) iki yanda, portikoyu karşılayan kalıntıların yanı sıra, 1894 değişiklikleri öncesine ait çizimlerin özgün görünümü yansıttığı kabulü ile, beş geçitten bahsetmektedir. Bu farklılığın açıklaması ise, Calderini vd.'nin merkezde bir kalıntı bulamaması ve bu yüzden belirtmemesi, Bovini'nin (1961, s. 122 vd.) ise merkezi bir geçişin varlığını doğal kabul etmesi olabilir. Yan cephelerin beş açıklıklı görünümü de buna destek olarak düşünülmelidir.

⁵⁴ Yapının özgün örtüsü ile ilgili çeşitli öneriler göze çarpmaktadır. Calderini vd. (1951, s. 133), yapısal bir karşılaştırma yapmadan, imparator hamamları caldariumları, Maxentius Bazilikası vb. anıtsal mekanların tonozlarını, kilisenin örtü sistemi için model kabul edip bu yönde bir restitüsyon önerisi getirmiştir. Ancak 4. yüzyıl kilise mimarisinde özellikle ahşap örtülerin tercih edildiği açıktır (Krautheimer, 1986, s. 41). Ve kıyaslanan hacimlerdekilere oranla yapıdaki duvarlar ve payeler belirgin bir narinlik göstermektedir. Kleinbauer'ın (1976, s. 4 vd.) benzer biçimdeki basık tonoz önerisinin yalnızca bir dış perspektiften oluşan tasarımı kesitlere yansıtıldığında, öngörülen pencere şeması ile çatışan ve Roma mimarlığında görülmeyen basıklıkta bir örtü ortaya çıkmaktadır. Kuleler, bu yazarlar tarafından, ana mekan örtüsünü destekleyici olarak kabul edilse de, merkeze, yalnızca, çapraz tonoz geriliminin en düşük olduğu köşe noktalarda temas etmeleri, Lewis'in, sembolik yapılar olmaları gerektiği yönündeki yorumunu güçlendirmektedir. Bu durum, Krautheimer'in (1953, s. 152-153), Grossmann'ın (1978, s. 169 vd.) ve Lewis'in (1973, s. 258, dipnot 50) ahşap kırma çatı önerisinin ön plana çıkmasını sağlayabilir. Galeri örtüsünün de özgün yapısı ve yüksekliği kesin olarak tespit edilememektedir. Verzone, galeriye düz tavanlı biçimde yansıyan ahşap bir konstrüksiyon, Calderini vd. ise (1951, s. 133-134), daha düşük bir seviyede sonlanacak biçimde yüksek eğimli bir çatının örttüğü, olasıkla beşik tonozlu bir yapı önermektedir.

⁵⁵ Yapıyı ortaya çıkaran Sisson'un tarihlenmesi, 5. yüzyılın başıdır. Son kazıları gerçekleştiren Travlos, önce aynı dönem üzerinde durmuş (1966), nihai olarak, gerekçe göstermeden yüzyılın ortası olarak kabul etmiştir (1988). Bu çalışmaların sonunda, işlevi daha önce netlik kazanmamış yapının, kilise olarak inşa edildiği kesinleşmiştir. Tarihsel ve (mozaik döşemelerle ilgili) stilistik değerlendirmeler 412 sonrasında işaret etmektedir (Kleinbauer, 1987, s. 286, dipnot 33, 35)

restitüsyon modeli kısaca tanımlanırsa; yapıya, üç yönü arkadlı bir portiko ile batıdan yaklaşılmaktadır. Bu portikonun arka duvarları, kilisenin köşe duvarları ekseninde uzanır. Portikodan nartekse, yalnızca portikonun iki yan kolu ekseninde birer kapı ile geçiş sağlanır. Avluya yönelik cephenin merkezinde ise üçlü bir pencere grubu bulunur. Narteks, batı eksedrasının eğrisine teğet uzanan dikdörtgen bir mekandır. Ana mekana geçiş merkezi bir açıklıkla sağlanır. Bunun iki yanında, içteki eğrisel geometrinin kalınlaştırdığı duvar, yarım dairesel birer niş ile boşaltılmış, bunların içine ikincil girişler yerleştirilmiştir. Tetraconchusun geriye çekilmiş batı köşeleri ve narteks doğu duvarı arasında kalan noktalarda, S. Lorenzo’da olduğu gibi, galeriye ulaşımı sağlayan merdivenlerin yükseldiği birer oda oluşturulmuştur. Merkezi mekanda dörder sütunlu eksedralar bu yapıda kolonad görünümü yaratmaktadır. Batıda, bunları birleştiren “L” biçimli payeler, yine iki yönde kemerli geçitlerle delinmiştir. Bir uçlarında çeper duvarı ile bütünleşik doğudakiler de, eş birer kemer içerir. Galeri katı ambulatorium ile aynı planı takip ederek, merkezi mekanı apsis açıklığı dışında üç taraftan çevreler. Yapının 6. yüzyılda bir yangın sonucu yıkıldığı düşünülmektedir. Mevcut duvarlarının bir kısmı yeniden kullanılarak -eski plan özelliklerini kısmen koruyan- üç nefli bir kilise halinde tekrar inşa edilmiştir. Travlos’un sonuçları doğrultusunda, kuzey ve güneyde ambulatoriumun ortadan kalktığı ve buralardaki iç eksedraların dış kontura dahil edildiği bir dönüşüm söz konusudur. Nefler ise kolonadlar, batı eksedrası ve apsis açıklıkları eksenini izleyecek biçimde oluşturulmuştur (Travlos, 1966, s. 364-365).

Belirgin tarihlemesi yapılamasa da dönem içinde yer aldığı düşünülen Perge’deki tetraconchus bu noktada ele alınabilir. Yapı, antik palaestranın ana ekseni üzerinde, bunun kuzey duvarının merkezine bitişik olarak konumlanmıştır. Oldukça harap durumdaki yapıda, (Ward-Perkins’in kroki restitüsyonu doğrultusunda) dışta yaklaşık 33 m. genişliğe ulaşan iç içe iki tetraconchus katmanı, birbirine paralel eğrilerden oluşmaktadır (Şekil B.3 c). İçte, simetriyi bozacak biçimde, doğu eksedrasına geçişteki oluşturulmuş oldukça dar bir dikdörtgen alan dışında doğrusal bir yüzey neredeyse bulunmamaktadır. Merkez eksedralarının ikişer sütunla ambulatoriuma açıldığı düşünülmektedir. Kalıntının, azami yaklaşık 3 m. yüksekliğe kadar tespit edilebilen duvarlarındaki tek yapım ögesi, bazı düşey boşluklarda yer alan tuğla ve tuğla kırıkları dışında, tekrar kullanılmış kenetsiz kesme taştır. Yüzeyde kaplama için soket yuvaları bulunmamaktadır. Geniş bir dönemi kapsayabilecek bu

yapım tekniği ancak 4. yüzyıl öncesi için bir terminus oluşturmaktadır (Kleinbauer, 1987, s. 279).

Bu tür içinde değerlendirilebilecek diğer başlıca örneklerin ise hemen tümüyle 6. yüzyılda ve Doğu'da (Suriye, Mısır) inşa edilmiş oldukları görülür. Antiocheia ad Orontem'in limanı Seleucia Pieria'daki (Samandağ) *martyrium*, bu grubun tespit edilebilen en erken örneği olarak kabul edilebilir. 5. yüzyılın sonlarında inşa edildiği düşünülen yapıda, bunun dışında iki yapım aşaması daha; olasılıkla 526 depreminde yıkılması, yeniden inşa sırasında ya da tamamlanmasının hemen ertesinde, 528 depremi sonrası onarılması söz konusudur. Son olarak, ortaçağa tarihlenen bazı değişiklikler görülmektedir (Campbell, 1941, s. 36-38). Yazar, ikinci aşamanın iki ayrı faaliyetle tamamlanmış olmasına karşın, yakınlıkları nedeniyle birlikte değerlendirilmesi gerektiği kanısındadır. Ana yapı gövdesi her iki ekseninde de simetrik iki tetraconchus formun tekrarlanmasından oluşur (Şekil B.3 d). Öncekilerden Belirgin geometrik bir farklılık olarak, merkezi mekan eksedralarının yarım dairesel planı cepheye geniş birer yay biçiminde yansır. Cephedeki bu eğrisel bölümler üç yönde; batı, kuzey ve güneyde payandalarla desteklenmiştir. Girişler, iki ekseninde de simetrik bir görünüm ile, dış köşelerde iki yönde yerleşen birer açıklıktan oluşur. Doğudaki dış eksedra, iki sütunlu bir geçitle -duvarların biraz içinde- yarım dairesel apsisle sonlanan ve bema olarak tanımlanan dikdörtgen planlı bir mekana açılır. İlk aşamada ana gövdeyi oluşturan tetraconchus ve doğu eksedrasına bağlı yapının mevcut olduğu düşünülmektedir (Campbell, 1941, s. 36 vd). İkinci yapım aşamasının en önemli unsuru olarak iç tetraconchusun içinde, yan eksedraların doğu sınırları ekseninden batı eksedrası başlangıcına kadar dikdörtgen bir planla uzanan ve eksedranın içinde, bununla aynı geometride sonlanan bir bölüm bulunur. Bu kısım özellikle Resafa (Sergiopolis), Bazilika A'daki benzer yapı ile karşılaştırılmaktadır. Koro ya da ambon görünümü ile benzeşse de işlevi kesin olarak tespit edilememektedir (Campbell, 1941, s. 54). Donceel-Voûte (1988, s. 296 vd.), piskoposluk tahtı olasılığı üzerinde durmaktadır.

Campbell (1941, s. 38), ambulatorium eğrilerini cephede ışınsal biçimde çevreleyen dörtgen çıkıntıları özgün yapı için dekoratif sütunların tabanı olarak tanımlamaktadır. Bölgede, bu dönem için olağan sayılabilecek bu dekorasyon (konumsal ve tarihsel en yakın örnek olarak Qal'at Sim'an), ikinci yapım döneminde değişikliğe uğramış olabilir. Nitekim, yazarın gözlemleri doğrultusunda (1941, s. 47), deprem sonucu

yeniden oluşturulduğu düşünölen kuzey ve güney duvarlarında bu çıkıntılar duvarla birlikte, bunların gövdelerine entegre olarak inşa edilmiştir (Campbell, 1941, Plan X). Ayrıca yine yazar tarafından doğu cephesinde bu çıkıntıların görölmeyişinin 2. dönemin bir ürünü olarak yorumlanması kabul edilirse, dekoratif formun gerekli noktalarda destek haline dönüştürölmüş olması ihtimali güçlenmektedir.

Apamea tetraconchusu, şehrin doğusunda, *decumanus maximus* paralelinde konumlanmış, kuzeydeki esas cephesinin açıldığı bir portiko ve bunun önünde yer alan anıtsal bir merdiven ile yola bağlanmışır. Dönemin Apamea Piskoposu Paulos tarafından yaptırılan kilise, 530'lara tarihlenmektedir⁵⁶ (Balty, 1972, s. 193). Yapı, ana hatları ile S. Lorenzo'daki simetrik görünümü yansıtmaktadır ve yaklaşık olarak aynı genişliğe sahiptir (dış çap 48 m). İç tetraconchusta, dörtgen bir alanı tanımlayabilecek konturlara sahip masif, anıtsal payeler üç yönden yarım dairesel diziliimli sütunlar tarafından çevrenilirken doğuda, merkeze yönelik bemayı karşılayacak şekilde, içine synthrononun yerleştiğı yarım dairesel bir duvar ile bağlanır (Şekil B.3 e). Doğudaki dış eksedra, Seleucia-Pieria'dakinin benzeri, yarım dairesel bir apsis ile sonlanan dikdörtgen bir mekana açılmaktadır. Ancak bunun işlevi belirsizdir. Ambulatoriumun doğu kanadı, buraya açılan köşelerde, karşılıklı yerleştirilmiş ikişer sütunlu birer paravanla sınırlandırılmışır (Donceel-Voûte, 1988, s. 212 vd.). Girişler, dış köşelerin her iki cephesindeki birer simetrik kapı ve kuzey cephesinin merkezindeki tek açıklık ile sağlanmışır. Kuzey cephesi payandalarla desteklidir (Balty, 1972, s. 190 vd.). Payelerin büyüklüğü ve merkezi mekanda parçaları tespit edilen bipedale; iki Roma ayağı uzunluğundaki tuğlalar kargir bir örtüyü düşündürmektedir. Kilise, boyutları ve zengin litürjik donatısı nedeniyle katedral olarak adlandırılmaktadır. Apsis duvarı arkasındaki bir niş ve bağlantılı su/yağ akıtma sistemi, yapının aynı zamanda önemli bir rölik barındırdığı şeklinde yorumlanmaktadır. (Donceel-Voûte, 1988, s. 204 vd.).

Resafa'daki tetraconchusun yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak kimi yapısal veriler Iustinianus dönemine (belki de 553 öncesine) işaret etmektedir (Kollwitz, 1957, s. 98 vd., Kollwitz, 1963, s. 258) Aynı zamanda, *opus sectile* döşeme analizleri doğrultusunda, 5. yüzyılın sonundan itibaren tarihlenebilecek daha erken bir yapının

⁵⁶ İki aşamalı bir yapım öneren Balty'e göre Paulos'un dönemi, ikincisini belirlemektedir. Ancak yazar, doğu eksedrasının sütunlarla sınırlandırıldığı ilk yapım aşaması önerisini destekleyecek yeterli yapısal veri sunmamaktadır.

yeniden inşa edilmiş olması da söz konusudur (Donceel-Voûte, 1988, s. 270). Bu yapıda iç tetraconchusun doğu eksedrası apsisi oluşturacak şekilde, dış çeper doğu cephesinde iç geometriyi takip etmeden, yaklaşık apsis derinliğinde yerleşen iki katlı prothesis ve diaconiconda sonlanır (Şekil B.3 f). Eksedraların çevrelediği merkezi mekan doğu-batı ekseninde uzatılmış biçimde dikdörtgen birer alanı tanımlar. Üç yönde dörder sütunla sınırlanan eksedralardan batıdaki ve karşısındaki apsis, dış konturları dörtgenin içine teğet olmak üzere yerleşir. Bu şekilde, merkezi yapıyı taşıyan payeler, mekana yalnızca kuzey-güney doğrultusunda kemerli geçitlerle açılan, uzun duvarlar görünümündedir. İç-dış eksedra geometrisinin yarım dairesel/yay planlı görünümü Seleucia Pieria'daki ile benzeşir. Eğrisel duvarlar birer üçlü kapı grubu ile delinmiştir. Batı cephesinin iki kenarında birer giriş daha bulunur. İçte eğrisel, dışta kırıklı geometriye sahip apsis üç pencere ile aydınlanmaktadır. Yapı, cephe konturlarını takip edecek biçimde çıkma yapan yüksek bir taban üzerinde yer almaktadır. Kilisede, pastophorianın iki katlı yapısıyla apsisi çevrelemesi ve diğerine göre uzun ana eksen, kentin diğer yapılarından Bazilika A (Sergius Martyriumu) etkisinde bir yapı olarak yorumlanmaktadır (Kollwitz, 1964, s. 91).

“Bosra Katedrali”⁵⁷ olarak tanımlanan ve Sergios, Bakkhos ve Leontios’a adanmış kilise (512-513), kronolojik sıra dışında, özellikle sona bırakılmıştır. Tetraconchus merkezi mekanına karşın ambulatorium planlaması ve buna bağlı çeperi ile önemli farklılıklar gösterir (Şekil B.3 g). Kare bir üst yapıyı taşıyan ve orta açıklıkları daha geniş dörder sütunlu kolonadlardan oluşan iç tetraconchus dairesel bir iç kontura sahip kare bir çeper ile sarılmaktadır. Bu duvarın kalınlaştığı köşe noktaları ise yarım daireden daha derin (at nalı planlı) eksedralarla boşaltılmıştır. Bu görünüm kuşkusuz, Cumhuriyetten itibaren (özellikle Stabiae hamamlarıyla tanınan), kare içi dairesel planlı odaların, dörtgen gövdenin kalınlaştığı noktalarda nişlerle genişletilmesini hatırlatmaktadır. Ancak bu yalnızca geometrik bir benzerliktir. Çeper, içte ve dışta çok miktarda niş ve açıklıkla delinmiştir (Şekil B.6). İç ve dış nişler duvar gövdesine şaşırtmalı biçimde yerleşmektedir. Doğuda derin bir apsis, içte yarım dairesel,

⁵⁷ Arkeologlar, yakın dönemde, şehrin doğusunda ortaya çıkarılan merkezi planlı yapı için (bkz. s. 73), Hag. Sergios, Bakkhos ve Leontios Kilisesi'nin benzeri bir donanım göstermesine karşın daha büyük merkezi mekana sahip olması ile katedral olabileceği yorumunda bulunmaktadır (Dentzer, 1988, s. 28). Tetraconchusun ise bir hac kilisesi olabileceği, Farioli Campanati tarafından (1991, s. 745) cephe biçimlenmesi yorumlarında dile getirilmiştir.

cephede çok kenarlı bir geometri ile sonlanmaktadır. Synthronon burada ortaya çıkarılmıştır. Bunun iki yanına pastophoria yerleşmektedir. Bunlar da, yan yana dizili, yapının doğu köşelerinde sonlanacak biçimde apsisli birer oda ve son kazılarda ortaya çıkarılan yarı açık, apsisli birer mekanla çevrelenmiştir⁵⁸. Bu ikişerli gruplar ikinci bir yapım aşamasına ait olarak tanımlanmaktadır (Farioli Campanati, 1991). Doğu cephesi dışında üç yönde, ortadaki daha geniş ve yüksek olmak üzere üçer açıklıklı merkezi girişler yer alır. Köşelere yakın, eksedraların içine açılacak biçimde, batı cephesinde birer yan giriş, diğer iki cephede, birer pencere bulunur. Cephedeki yarım dairesel planlı nişler, bu üçlü gruplar ve yan açıklıklar arasında yerleştirilmiştir. Genel kabul, bir galeri katına sahip olmadığı yönünde olsa da, bu kesinleşmemiştir⁵⁹.

Sıra dışı planlaması, özgün örtünün sıkça sorgulanmasına yol açmıştır. Bu nedenle üst yapının ve örtünün restitüsyonu ile ilgili 1950'lere kadar pek çok görüş ortaya atılmıştır. Ancak bu bölüme dair, kesin bir tanımlamaya olanak sağlayacak seviyede bir bulgu ortaya çıkmamıştır. Cilalanmış kesme bazalt bloklarla kaplı duvarlara sahip yapıda, bir noktada, ambulatoriumdaki kuzeydoğu eksedrasının üzerinde, *caementicium* bir örtü kalıntısı bulunmaktadır⁶⁰. Yapının, önemli değişiklikler geçirdiği ikinci kullanım dönemi restitüsyona yönelik bazı ipuçları sağlayabilir. Örtünün çökmesinin ardından apsisten merkez noktaya uzanan alanda üç nefli küçük bir kilise oluşturulmuştur. İlk yüzey araştırmalarında ortaya çıkan Orta ve Geç Bizans dönemine ait kalıntılar doğrultusunda, yapının Bizans dönemi sonu-Emevi dönemi başına kadar uzanabileceği düşüncesi ortaya atılmıştır. Güncel taban analizleri ile bunu destekleyecek şekilde bir deprem neticesi ve (zemin yükseklik değişim oranları doğrultusunda) 7. yüzyıl olasılığı üzerinde durulmaktadır⁶¹ (Farioli, 1985, s. 71; Farioli Campanati, 1986, s. 182). Bu, bir tonoz örtünün varlığına zayıf

⁵⁸ Farioli Campanati, bu mekanları, yapıyı çevreleyen bir portikonun bitim noktaları olarak yorumlanmaktadır.

⁵⁹ De Vogüe, yüksek iç mekanda, galerili bir restitüsyon önermiş, Crowfoot'tan sonra (1937), tek katlı bir yapı olarak ele alınmıştır. Son çalışmalarda, ambulatoriumun köşelerindeki eksedralarda, bir üst kat ile bağlantılı yorumlanabilecek merdivenler ortaya çıkarılmıştır (Guidi, 1988, s. 158 vd.).

⁶⁰ Volkanik malzemeli (scoria) *opus caementicium* yapım biçimi pastophorianın beşik tonozlu örtülerinde de görülür (Guidi, 1988, s. 163).

⁶¹ Bu dönüşümle ilgili olarak Donceel-Voûte (1988, s. 36), düşük işçilikli inşaatın olasılıkla Emeviler sonrasına tarihlenebileceği, benzer biçimde Foss da (1997, s. 243), kalıntı verilerinin kesin bir tarihlere izin vermemesinden yola çıkarak, 8. yüzyıl ve daha spesifik olarak 759 depremi sonrasına ait bir dönüşümün, dönemin ekonomik ve sosyal yapısı zayıflamış koşullarına daha uygun olduğu görüşündedir.

bir destek olarak görülebilir. İkinci aşamadaki küçük kilisenin henüz 7. yüzyıl kadar erken bir dönemde oluşturulduğu kabul edilirse bu, depremle çöken özgün üst yapının bir tonoz/kubbe taşımış olduğu düşüncesini güçlendirecektir. Nitekim (Atina tetraconchusundaki sistematik küçülme ile kıyaslandığında) bu denli yakın tarihli bir dönüşümün böylesine kapsamlı olması dikkat çekicidir.

Yakın döneme kadar süren kazılarda bema dekorasyonu ile ilgili çok sayıda fragman ortaya çıkarılmıştır. Farioli Campanati (1986, s. 185) özellikle iki malzemeyi öne çıkarmaktadır. Bunlar, duvar ve parapetlerde kullanılan Proconnesus mermeri ile muhtemelen çok renkli düzenlemeler için kullanılmış Iasos mermeridir. Yazara göre, kompleks planlama ve üst düzey işçilik ve dekorasyon uygulamaları, bu ithal, değerli mermer malzeme ile birlikte düşünüldüğünde yapıyı taşranın, Auranitis'in diğer kiliselerinin üzerinde bir noktaya, Constantinopolis yapıları seviyesine değerlendirmeye yönlendirmektedir.

Bu tür sofistike yapıların Constantinopolis'te Iustinianus öncesinde de yükselmiş olması gerektiği zaman zaman dile getirilmektedir. Bu konuda şu ana kadar elde edilmiş bir iz, açıklayıcı bir anlatım yoktur. Ancak hemen Hag. Sergios ve Bakkhos öncesinde, Anicia Iuliana tarafından yaptırılan Polyeuktos Kilisesi'ni anmak gerekebilir. Yalnızca kısmi olarak altyapısı ayakta duran kilisenin planlamasına dair en belirli öğeler, kazılarda ele geçen ve yarım dairesel birer niş/eksedranın üst bölümünü oluşturan dekoratif mermer bloklardır. Oldukça süslü bloklarda, içbükey yüzeyleri kaplayan tavuskuşları ve kornişe uzanan à jour asma yaprakları arasında asıl öge, tüm naosu çevreleyecek biçimde kazınmış Anthologia Palatina epigramıdır. Bu bloklarda kemerleri izleyen yazıt, yer yer düz yüzeyli bloklarda devam etmektedir. Tüm düzen farklılıklarına karşın mimari elemanların geometrisi ve bunları takip eden epigram, doğal olarak Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nin paralelinde bir tasarım düşüncesini anımsatmaktadır. Yapının gerçekçi bir restitüsyonu söz konusu olamasa da, altyapı doğrultusunda Harrison, Aya İrini benzeri, kubbeli bazilika biçiminde bir öneri getirmiştir (1986, s. 406 vd.). Öneriye göre yazıt, naosun iki yanında uzanmaktadır. Ancak bunun yazıtın akışı doğrultusunda bir kopukluk yarattığı açıktır. Bu duruma, böyle bir restitüsyonun yazıt içeriği açısından uygun olmadığı da eklenebilir (Mango, 1991b, s. 238). Bunlar, dekoratif elemanların niteliklerinin yapının mimarisine ait düşünceleri gölgede bıraktığı izlenimini yaratmaktadır. Harrison'un önerisine tüm eğrisel elemanların katıldığı

görülememektedir. Bu, eğrilerin planlamada daha belirgin bir rolde olduğunu düşündürmektedir⁶². Kısacası, Mango'nun da değindiği, eksedraların ışınsal yerleşimi şüphesiyle birlikte, eğrisel ve doğrusal elemanların taşıdığı yazıt düzenini gösteren kalıntıların Hag. Sergios ve Bakkhos benzeri bir plan oluşturabileceği de tüm bu denemelerin altına eklenmelidir.

Hag. Sergios ve Bakkhos'tan sonra inşa edildikleri kesin olarak bilinen fakat yine Iustinianus dönemine tarihlenmelerinin yanı sıra, boyut, mimari prensipler ve geometrik nitelikler açısından oldukça yakın olarak ilişkilendirilebilecek iki yapı da ayrıca incelenmelidir.

Ravenna'daki S. Vitale kuşkusuz ki, Hag. Sergios ve Bakkhos'un mimarisi kapsamında en çok ilişki kurulan yapıdır. Genel kabul doğrultusunda Piskopos Victor dönemine (538-545) tarihlenmektedir⁶³ (Deichmann, 1969-1976, II, s. 48-49). Ancak yapının, Bizans hakimiyeti (540) sonrasında başladığı düşünülmektedir (Krautheimer, 1986, s. 232). Mozaik dekorasyonu ile birlikte 548'de tamamlanmıştır. Yapının genel formu ana hatları ile, sekizgen bir dış çeper konturlarını takip eden ve yarım dairesel eksedralarla genişleyen iki katlı bir iç hacim; *octaconchus* ve bunun üzerinde yükselen, pencerelerle delinmiş yüksek, sekizgen tamburlu bir kubbeden oluşmaktadır (Şekil B.2 e).

Hemen tüm mimari değerlendirmelerde Hag. Sergios ve Bakkhos ile birlikte ele alınan yapı, burada kısa bir analizi gerekli kılmaktadır. Aynı dönem ve hanedana ait yapılar olmaları nedeniyle kimi ortaklıklar sergileseler de iki kilise arasındaki çok yönlü farklılıklar, olası ilişkileri sorgulatacak niteliktedir. Bunlar, Zaloziecky'den bu yana (1940) detaylı biçimde ortaya koyulmuştur. En belirgin yapısal ayırım, açıklık-yükseklik oranlarında görülür. Özellikle S. Vitale'nin yüksek tamburun taşıdığı yarım dairesel kesitli kubbesine karşılık Hag. Sergios ve Bakkhos'un, pencere açıklıklarını içine alan basık örtüsü iç mekanlardaki algıyı tümüyle farklılaştırmaktadır. Deichmann (1969-1976, II, s. 85), kapsamlı bir planlama karşılaştırması yapmadan, eksedranın belirleyiciliğini ön plana çıkarmakta, iki yapıda, sekizgen olarak

⁶² Grabar, (1963, s. 61), merkezi yapılarda, nişlerle, eksedralarla genişleyen masif çeper duvarlarını hatırlatmaktadır. Ancak, çift katmanlı yapıda, bu mimari elemanların ambulatoriuma yerleştirilemeyeceği açıktır.

⁶³ Mango (1985, s. 76), impost ve başlıklarda Piskopos Ursicinus monogramının varlığını, yapım başlangıcının 534'e kadar çekilebileceği ihtimali olarak yorumlasa da, Deichmann uzun bir yapım sürecinin izlerinin görülmemesi nedeniyle bu yoruma katılmamaktadır.

tanımladığı merkezi mekanların yedi yönde eksedra ya da nişlerle çevrelenmesindeki benzerliği vurgulamaktadır. Yükseklik oranlarındaki ayrımları da, temel olarak başkent ve taşra mimarisindeki farklı estetik kabullere dayandırmaktadır. Bu iki açıdan benzer yorumlar Krautheimer de de görülür (1986, s. 532). Diğer yandan, birimsel paralelliğe ve yapı malzemelerinde, dekorasyonda yer yer izlenebilen kimi ortaklıklara karşın, ambulatorium ve merkezi mekanlardaki yerleşimsel ayrım ile, bu yapılar arasındaki bağlar, plan işleyişi ve bağlantılı biçimde işlevden çok sembolik boyuta taşınabilir. Nitekim, dönemin Constantinopolis-Ravenna politik ilişkisi, Hag. Sergios ve Bakkhos’un modellenliği için yeterli görülebilmektedir. Mango (1985, s. 76), iki yapı arasındaki mimari farkları tekrarlarsa da, bu yönde bir yorumla, S. Vitale’nin Ravenna için tekil bir örnek olarak, nihayetinde Bizans karakteri sergilemesine ve bu doğrultuda doğrudan bir türemeden çok Bizans mimarisinin yerel dilde uygulanmasına değinmektedir.

Ravenna’daki konturlara daha yakın bir görünüm için belki de Constantinopolis’te bir başka yapıya bakılmalıdır. Hebdomon’da, I. Theodosius tarafından yaptırılan Hag. Ioannes Prodromos Kilisesi, Iustinianus döneminde tekrar inşa edilmiştir. Yapının inşa tarihi 560 civarı olarak kabul edilmelidir⁶⁴. Yapıyla ilgili ortaya çıkan az sayıda kalıntı, yukarıda kısaca tanımlanmıştır (s. 49). Mathews, kalıntıların Iustinianus kilisesine ait olduğu kabulü ile, daha sonra Kleiss’ın da takip ettiği biçimde, iki grup temelin, iç içe iki sekizgeni belirlediği bir tasarım önerisinde bulunmuştur. Yazarın restitüsyon planında, merkezi mekan, diğerlerine benzer bir geometri sergileyen küçük temel parçasının belirlediği payelerin aralarında, eksedralarla genişlemektedir (1971, s. 57 vd). Burada öngörülen eksedralarda yer almış olması beklenecek sütunlarla ilgili bir arkeolojik bulgu ortaya çıkmamıştır. Ancak Procopius ve Patria’nın anlatımları⁶⁵, kubbe örtülü, nişlerle çevrili bir merkezi mekan ve bunun çevresinde yükselen bir galeri katının konu edildiği şeklindedir.

⁶⁴ Procopius, kilisenin “henüz” (ἔνταρος) tamamlandığını belirtmektedir (de Aedificiis, I, 8, 10-15). De Aedificiis’de bahsi geçen en yeni yapı, Sangarius Köprüsü (560), kitap için bir terminus oluşturmaktadır.

⁶⁵ Procopius bu yapıyı doğrudan tanımlamasa da, Anaplous’daki Hag. Mikhael ile çok benzer olduğunu belirtmektedir. Hag. Mikhael’in iç mekanı için, “...ἡωρημένας στοάς, τὰς ὑπεσταλμένας οἰκοδομίας...” şeklinde bir betimleme yapmaktadır (de Aedificiis, I, 8, 10-14). Bunun için, Dewing’in, “...yüksek stoalar, gerideki yapılar...” çevirisi, Mathews’un da belirttiği üzere (1971, s. 58-59), hatalı kabul edilmelidir. Maltretus’un Latince metni de (1838, s. 198), “yüksekteki stoalar, geriye çekilmiş mekanlar” şeklindedir. Nitekim bu, Patria’nın (II, 260), “...στρογγυλόστεγος ὁ ἔχων τὰς κόγχας...” (eksedralı yuvarlak yapı) ifadesinde doğrulanmaktadır.

Sekizgen temel kalınırısı ile birlikte, octaconchus planlı bir tasarım üzerinde durulmaktadır⁶⁶ (Şekil B.2 d). Şüphesiz, planlaması, strüktürel elemanları ve boyutlarıyla S. Vitale’yi anımsatan bu manzara nedeniyle, en yakın örnek olarak bu yapı ele alınmaktadır (Demangel, 1945, s. 31; Mathews, 1971, s. 59-60).

5.5 Tetraconchusun Kökeni ve Gelişimi Sorunu

Tetraconchuslar üzerine, ayakta duran tek örnek S. Lorenzo’nun yanında, diğerlerinin art arda ortaya çıkarıldığı 20. yüzyıl başındaki ilk kısa bahislerden bu yana, “tipin” mimari arka planı, kökeni ve ilişkileri üzerine bu çok çeşitli yorumlar yapılmıştır. Güncelliğini koruyan yaklaşımlarda; Aynı dönemi Geç Roma Mimarlığı olarak ele alan Ward-Perkins ve MacDonald ile Erken Hıristiyanlık başlığında inceleyen Krautheimer ve Kleinbauer’in sonuçlarının da bakış noktalarına göre biçimlendiğinden söz edilebilir. Bu çalışmadaki tipolojik değerlendirme açısından ayrı bir önem taşıyabilecek olmalarından dolayı farklı yaklaşımlar detaylıca incelenmelidir. Bu mimari örnekleri en yoğun şekilde ele alan Kleinbauer, - Krautheimer ile belirginlik kazanan bir sav doğrultusunda- tetraconchus için ısrarcı biçimde doğu kökenli bir arketip tanımlaması yapmakta iken, diğerleri, özellikle Ward-Perkins’in ardından, bu mimariyi bir başka genel ifade ile, Batı’nın çevresi koridorlarla sarılı merkezi planlı yapılarının bir uzantısı olarak nitelemektedir.

Bu konuda ilk “tip” bahsinde, Sisson (1929, s. 70-71), tetraconchusun doğu kökenli olduğunu ve bir olasılıkla Antiocheia’daki Megale Ekklesia (327-341) ile ilişkilendirilebileceğini ortaya atmıştı. Vurgu değişse de, bu yapının, merkezi planlı kiliselerin yanı sıra, bu tür için de bir etkisi olabileceği sık sık gündeme gelmiştir. Krautheimer (1986, s. 138) eksedralı, çevre koridorlu yapı mimarisini, “Ege kıyı mimarisinde netleşmiş bir tür” olarak nitelese de, Megale Ekklesia’nın “octaconchus” yapısıyla buna esin kaynağı olabileceğini vurgulamaktadır. Yazarın daha önceki (1953, s. 154), olasılıkla 4. yüzyıla ait bir Hıristiyan yapısının belirlediği bir “arketip” sorgusuna ise güçlü bir ifade ile Kleinbauer eşlik etmektedir (1973, s. 100 vd.; 1987, s. 288). Yazara göre bu yapılar, prototipi ancak Antiocheia’da

⁶⁶ Demangel, bu ilişkilendirmeye Hag. Sergios ve Bakkhos’u da katmaktadır. Yukarıda değinildiği üzere, mimari bir kıyasta, iki yapının uzağında kaldığı açıktır. Kleiss (1974, s. 47 vd.), bağlantısız eksedralarla çevrili bir merkez, Minerva Medica’yı anımsatan bir plan önermektedir. Ayasofya ile yarışacak açıklıkta bir kubbenin yanı sıra, döneme uygun olmayan mekan bölümlenmeleri, böyle bir tasarımı olası kılmamaktadır.

bulunabilecek kadar belirgin ve kesin dini kökenli bir gruptur⁶⁷. Kleinbauer, bu teze uygulama alanından bir destek olarak, kısa bir ifade ile, tetraconchus yapıların herhangi bir düzeyde gelişim çizgisi göstermediği iddiasında bulunmakta ve önemli farklılıkları, ‘modelin’ bölgesel yorumları olarak kabul etmektedir. Yazarın, kilisenin muhalefeti nedeniyle pagan bir yapının tetraconchus ‘tipini’ belirlemiş olamayacağı yorumu ise, geç dönemin imparator mozoleleri gibi örneklerin Hristiyan mimarisine katılması (Ward-Perkins, 1966, s. 298) gibi olgular karşısında büyük oranda temelsiz kalacağı için diğer kökensel yorumlar değerlendirilmelidir⁶⁸.

Çift katmanlı, tetraconchus vb. yapıların tartışmalı arka planına, mimari, dekoratif, sembolik tüm yönleriyle yakından bakmak gereklidir. Öncelikle iki katmanlı yapılardaki strüktürel tasarımın ne derecede geç antik bir yaratı olduğu incelenmelidir. MacDonald (1958, s. 5-6) ve Sanpaolesi’nin (1961, s. 124-125) hemen hemen aynı biçimde ortaya koydukları çizgiye göre, ilk gelişkin örnekleri Pantheon’da görülen, duvar çeperlerini dik eksenle bağlayan kemer ve tonozların taşıyıcı sisteme katılması durumu, giderek gelişen uygulamalar sonucu gerçek çift kabuklu yapıya ulaşımı sağlayan strüktürel planlama sonuçlarından biri olabilir. Stettler’in aynı yöndeki yorumlarının yanı sıra MacDonald’ın (1958, s. 6) çift kabuklu mimarinin işlev orijini üzerine tespitin muğlaklığı vurgusuna rağmen, S. Costanza’nın mimari değerlendirmesinde, tholoslar ve Roma mimarisinin yaygın arkad tutumunun bileşkesi olabileceği yönündeki yorumu dikkate değerdir⁶⁹.

Öte yandan bu ‘tip’in temel geometrisine en yakın şemayı şüphesiz ki triconchus mekanlar sergilemektedir. Ve bu mekanların öncelikle yalnızca konut mimarlığının ögesi olduğu vurgulanmalıdır (Lavin, 1962, s. 4 vd.). Bu geometri ile ilişkili biçimde, Roma konut mimarlığı içinde kronolojik olarak tüm dönemlerde kendini gösterecek kadar belirgin bir planlama söz konusudur. Hatta, geç dönemlere doğru etkisini

⁶⁷ Yazarın, Megale Ekklesia’nın bu tipin ilk temsilcisi olabileceği şeklinde bir yaklaşımı söz konusudur. Ancak, “octahedron”u tetraconchus olarak yorumlama çabası, Krautheimer tarafından da kabul görmemektedir (1986, s. 476, not 8).

⁶⁸ Krautheimer’in bu ilişkiyi kimi Hristiyanlık sembollerini yorumlayarak açıklaması (1942, s. 29), ispatlanması neredeyse mümkün olmayan bir noktayı oluşturmaktadır. Ward-Perkins’in de ifade ettiği üzere (1966, s. 299), aniden yeni dinin anıtsal mimarisini oluşturmak durumunda kalan Constantinus ve çevresinin o ana kadar oluşmuş fikir, teknik, malzeme ve işgücünü gözardı etmiş olmaları kabul edilemez. Kaldı ki, geç dönemde sivil mimarideki denemelerin aksine dini mimarlıkta geleneksel biçimlerden taviz verilmediği göz önünde tutulursa (Ward-Perkins, 1994, s. 428), bu tip bir yana, tümüyle yeni herhangi bir mimari şemanın pagan kökenli olması beklenmemelidir.

⁶⁹ Bu yönde en kuvvetli görüş, tetraconchusları da aynı kökenle ilişkilendiren Crowfoot’a ait olabilir (1937, s. 22-23).

hissettiren bu tipi yansıtan villaların özellikle 4. yüzyıl sonunda Afrika’da çok sayıda görülmesi, triconchusun bölgenin spesifik bir mimari ögesi olma kabulüne dahi yol açmaktadır (MacDonald, 1986, s. 277). En önemlilerinden biri ise yine Afrika etkisindeki Piazza Armerina Villası’nın (Sicilya) triconchusu olabilir (320-330)⁷⁰. Kazılarda ortaya çıkarıldığı dönemde, Maximianus Herculus’un, yerini caesarına bırakması ile çekildiği villa/saray olduğu düşüncesi ortaya atıldıysa da bu yönde net bir veri olmaması geç dönemin burjuvazisine ait olabileceği ihtimalini ön plana çıkarmaktadır (Ward-Perkins, 1994, s. 460 vd.). Yapıda, ikişer sütunla kare planlı merkezi alandan ayrılan eksedraların bazıları aynı zamanda Hercules’in zaferleri sahnelerini betimleyen mozaik zemin kaplamalarıyla süslenmiştir. Karakteristik mimarisi yanında bu dekorasyon da dikkat çekicidir.

Triconchusun Afrika’daki bu yayılımı 5. yüzyıl ile birlikte kilise ve martyriumlarda da izlenmektedir⁷¹. Küçük boyutlu ve tek hacimden oluşan örnekler kapsam dışında bırakılırsa, triconchus ile ilişkili kiliselerin daha çok transeptli bazilika olarak yorumlanan mimarisi bunların, merkezi plan ya da tetraconchuslardan bağımsız biçimde değerlendirilmesine yol açmaktadır⁷². Bu nokta ile ve tipik görünümün uzağında olsa da tetraconchus kiliseler ile bağlantılı ele alınabilecek bir yapı geçtiğimiz yıllarda Pelusium’da (Tell el-Farama) açığa çıkarılmıştır. Bu yeni keşif burada kısa bir analizi gerekli kılacak niteliktedir. Yapı, 415-425 arasına tarihlenmekte ve şehrin piskoposu Eusebius’un yaptırdığı kilise olarak düşünülmektedir (Bonnet, 2008, s. 134). Arkeologlar, aynı zamanda yapıyı antik gymnasiumun üzerinde ya da yanında konumlandırmaktadır. Dıştan yaklaşık 40 m.’lik kenar ölçülü kare bir alanı tanımlayan yapıda, ana mekan genel hatları ile, yarım dairesel eksedralarla sonlanan kolonadlarla bölünmüş eşit kollu bir haç planı oluşturmaktadır (Şekil B.4 a). Bu kollar dörtgen mekanlarla çevrenmekte, yapı dışarıya kareye oldukça yakın bir çeper ile yansımaktadır. Kolları tüm genişliği ile karşılayan eksedraların içinde, -doğuda apsisi oluşturan birim hariç- yine yarım

⁷⁰ Triconchus haricinde, villanın genel planlaması üzerine farklı yaklaşımlar mevcuttur. Ancak, bu çalışma için konu dışı kalmaktadır.

⁷¹ Bu manzara, erken dönemde Guyer’in de dikkatini çekmiştir. Ancak, martyrium olarak kabul ettiği Resafa tetraconchusu nedeniyle, kökensel işlevi gömü yapıları ile sınırlamıştır (Spanner – Guyer, 1926, s. 56 vd.). Tipin, böyle bir işleve sahip olmadığının belirginleşmesi ile, buna dayalı yorumlar da, geçerliliğini büyük oranda kaybetmiştir.

⁷² Stanzl (1979, s. 88 vd.), bu yapıları birlikte ele alsa da bu, “kubbeli bazilika”ya doğru genel bir evrilme tablosu çerçevesindedir. Bu çizgiyi doğrulayacak seviyede bir ilişki ağının söz konusu olmadığı açıktır (Grossmann, 1982, s. 801 vd.).

dairesel sütun dizileri yer alır. Köşelerde oluşan kare mekanlar, kuzey-güney ekserinde ikişer sütun ile ikişer bölüme ayrılmaktadır. Bu bölümlere bağlı biçimde birer oda ile iki yandan çevrili kuzey ve güney eksedraları, doğrusal cephe yüzeyi içinde sonlanır. Apsis ise cephede çokgen biçimlidir. Giriş, kuzey eksedrasında, bunun iki yanında genişleyen duvarlarda yarım dairel nişlerle dekore edilmiş olarak yer alır. Yapı, cephelerde yer yer payandalarla desteklenmiştir (Bonnet, 2007, s. 252). Sütun dizilimlerindeki sıra dışılık nedeniyle bazı plan değişikliklerinin söz konusu olduğu iki aşamalı bir yapım olası görülmektedir (Bonnet, 2009, 141 vd.). Arkeologlar merkez için kargir bir örtü düşünmüş, ancak izine rastlayamamışlardır. Diğer yandan, bu planlamanın ahşap çatılı bir örtü için daha uygun olduğu da açıktır. S. Lorenzo'ya yakın boyutlarına ve tetraconchus olarak isimlendirilmesine karşın diğer yapılardan oldukça farklı planlaması; haçvari ana mekan, oransal olarak oldukça belirsiz kalan, yapısal olduğu kadar yerleşimde de kopuk eksedra kolondaları belirgin bir ayırım yaratmaktadır.

Hermopolis'teki (El Ashmunein) katedral en önde gelen örnek olmak üzere (Krautheimer, 1986, s. 110 vd.), triconchus transeptli (ve triconchus bemalı) düzenlemelerden hemen önceye tarihlenen Pelusium'daki kilise, triconchus ve tetraconchus öğenin kiliseye aktarımının paralel değerlendirilmesi açısından önemlidir. Bu kilisede de net biçimde izlendiği üzere yapının oranları doğrultusunda, eksedra kolonadlarının duvardan ancak kopuk hali, mekan bitimini zenginleştiren bir *scena* görünümünü andırmaktadır. Pelusium kilisesi, triconchus ile bağlantılı ele alınabileceği gibi belki de Roma'nın niş/eksedra mimarlığının geç antik bir kilisedeki tetraconchus biçimlenmesine açık bir yansıması olarak da tanımlanabilir. Bu planlamanın ve hayli Roma karakterli düzenin, görüntünün hatırlattığı anıtsal bir örnek kuşkusuz Hadrianus Villası'ndaki "yemek salonu"dur (Şekil B.4 b). Sık sık triclinium olarak adlandırılrsa da, geniş eksedra birimlerinin, ana mekan ile ilişkilerinin, içlerinde dar koridorlar oluşturan kolonadlar ve bunların sınırladığı küçük bahçelerle zayıflatıldığı bu tetraconchusun mimarisi, kişisel bir mekan karakteri sergilemekte (Kähler, 1950, s. 125-126), hatta tamamen resmiyetten arınmış bir yapı izlenimi oluşturmaktadır (Chillman, 1924, s. 119 vd.).

Triconchus ve saray kabul salonlarının sözde bağı bu noktada netleştirilmelidir. 6. yüzyıl öncesine (kesin olarak) tarihlenebilen önemli bir örneğin dahi tespit

edilemediği⁷³ saray kabul salonları, vestibüller vb. mekanlar ile triconchusun geometrik ilişkisinin diğer çokgen, rotunda vd. merkezi hacimlere oranla daha zayıf olduğu açıktır. Tetraconchus kiliselerin yoğun görüldükleri dönemin hemen öncesine, 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen iki önemli örnek; Constantinopolis'teki Antiochus ve Lausus sarayları açıklayıcı bir görünüm sunabilir. Çift kabuklu kiliselerle merkezilik olgusu dışında, ki bu durum da aşağıda ayrıca sorgulanacaktır, mimari bir bağlantının izlenemediği bu iki yapı, paralel biçimde Roma saray mimarisinin eklemeli planlamasını devam ettirmektedir. Özellikle Antiochus Sarayı'nda, tümü çokgen ya da dairesel planlı birimlerden oluşan özel tasarlanmış bir yapılar bileşkesinde dahi, bunların belirgin bağımsız karakterleri dikkat çekicidir. Bu nedenle, *Minerva Medica* gibi, çok loblu saray bağlantılı yapıların (ya da diğer rotundaların) bu kilise 'tipi' doğrultusunda sık sık belirtilen mimari etkisi (Crema, Ward-Perkins, Krautheimer, Dynes vd.), bu vurgulu triclinium çizgisi dışında, dolaylı olarak hesaplanmalıdır. Kısacası bu mekanların 'bağlantılı bazı kiliseler' (saray kilisesi?) için bir etki oluşturmuş olabileceği söz konusu olsa bile, bu tip için doğrudan bir etkiyi tetraconchus formunda izlemek mümkün olmaz. Calderini vd.'nin de belirttiği üzere (1951, s. 126 vd.), villaların triconchusları bu açıdan göz ardı edilemeyecek bir öğedir. Yine diğer eğilim doğrultusunda, konuyu saray kilisesi ekseninde değerlendiren Krautheimer, saray tricliniumunu üzerine giderken, villa örneklerini de buna (salutatoria işlevi atfı ile) yaklaştırmaya çalışsa da (1982, s. 131), yemek odası işlevi bu denklemde her zaman daha baskındır (Grossmann, 1989b, s. 190).

Tetraconchusun bu konumu, bu formu yansıtan kiliselerin planlamasını arketip ya da prototipten çok, Mango'nun, erken dönem kilise mimarisinde "kabul edilmiş formların emprovizasyonu" çizgisine yakın durarak değerlendirmeyi gerekli kılabilir. Nitekim, düzenlemelerdeki çeşitlilikler göz önüne alındığında çift kabuklu tetraconchus kurgunun litürjiden bağımsız olarak kiliseye atanmış olması akla gelmektedir (Donceel-Voûte, 1988, s. 298). Ancak tüm yapılara yönelik bu genellemeler karşılık bulamayabilir. Belirli bir düzen ortaya koyacak sayıda karşılaştırmalı analiz mümkün olmasa da gelişim ya da dönüşüm şeması olarak

⁷³ Ravenna'daki *Theodoric Sarayı* (5-6. yüzyıl) ve Kasr Ibn Wardan (564) öncesinde, tekil bir örnek olarak ancak, daha çok Teophilus'a (829-842) atfedilse de Constantinus'un yapım dönemine ait olabileceği de düşünülen Constantinopolis'teki Palatium Magnum triconchusundan bahsedilebilir.

tanımlanabilecek bir durum söz konusudur. S. Lorenzo'nun tümüyle simetrik ana yapısının sonraki örneklerde biçimsel ya da yerleşimsel olarak doğuya doğru asimetrik bir görünüm alması en belirgin nokta olarak gösterilebilir; Atina ve Resafa örneklerinde doğu cephesinin, apsisi oluşturan merkezi mekan eksedrası ile sonlanması, Apamea ve Seleucia-Pieria'da bemanın merkezi mekanda bulunması gibi (Kinney, 1987, s. 3). Ambulatoriumun, özellikle doğu-batı ekseninde mekansal bir genişleme/gelişme içinde olduğu şeklinde bir çıkarım da mümkündür. S. Lorenzo'da merkezi mekanı her yönden aynı açıklıkla sarmakta iken, Seleucia-Pieria, Resafa ve Bosra'da yarım dairesel iç eksedra ve yay biçiminde çeper arasında genişleyerek uzanması, ambulatoriumun batı-doğu bölümleri ile ilişkisinin güçlendirilme, birer yan nef niteliği kazandırma çabaları olarak yorumlanabilir. Nitekim, Atina'daki kilisenin geçirdiği dönüşüm bu açıdan dikkat çekicidir⁷⁴. S. Lorenzo'da litürjinin mimari yansımasında apsisin vurgulanamaması, doğu kolonadının arkasında, merkezi bölümün gölgesinde kalması, bir tasarım sorunu niteliğinde en belirgin öge olarak ele alınmalıdır. Bu planlamada, doğu eksedra ve kolonadlarının yerleşimsel bir engel oluşturduğu açıktır. Seleucia-Pieria'daki *martyrium*'da, diğer lobların beş sütunlu taşıyıcılarının doğuda altılı bir dizi ile farklılaşması ya da Bosra'da merkezi açıklıkları genişletilmiş eksedra kolonadları, bu yönde olası birer çözüm girişimi olarak nitelenebilir. Apamea'da ise, Atina'daki düzeni anımsatan bir çözümle, altarın doğu iç eksedrasında konumlanması izlenmektedir. Atina etkisinde olduğu düşünülen Balkanlar'daki tetraconchus kiliseler de (Perustica, "Kızıl Kilise"; Ohrid – 5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başı) tek katmanlı apsis, uzatılmış naos gibi planlama öğeleri sergilemektedir⁷⁵.

6. yüzyılın daha sonraki örneklerinde de benzer eğilimler izlenebilir⁷⁶. Iustinianus dönemine, yüzyılın ortalarına tarihlenen iki yapı, Abu Mina ve Korykos'taki "mezar

⁷⁴ Kinney de (1987, s. 3), yapının 6. yüzyılda geçirdiği dönüşümün, en belirginini doğuya yönelmek olan olası 'trendlerin' varlığını onayladığı düşüncesindedir.

⁷⁵ 1902 yılında yıkılan ve bugüne herhangi bir kalıntısı ulaşmamış Adrianopolis (Edirne) Ayasofya Kilisesi de, tipin erken dönemlerine ait bir tetraconchus olarak yorumlanmaktadır. Bu doğrultuda Balkanlar'daki benzer yapılar ve doğu tetraconchusları arasında bir konumda düşünülmekte (Grossmann, 1978, s. 173), Balkan örnekleri için bir model oluşturabileceği dile getirilmektedir (Piguet-Panayotova, 1990, s. 202 vd.). Ancak yapıyla ilgili tüm bu yorumlar çok sınırlı sayıdaki belgelere dayanmaktadır.

⁷⁶ Amida'daki (Diyarbakır) Meryem Ana Kilisesi'nin de, özgün olarak çift kabuklu bir tetraconchus olabileceği üzerinde durulmuştur. Ancak bununla ilgili yapısal veriler çok sınırlı, tarihlleme belirsizdir. Bu nedenle, Krautheimer'in de belirttiği üzere (1986, s. 476, not 9), değerlendirme dışında bırakılmalıdır.

kiliseleri”nde paralel bir şema söz konusudur. Bu iki örnekte, merkezi tetraconchus öge dikdörtgen biçimli bazilikal bir yapı tarafından sarılmaktadır (Şekil B.3 h-i). Abu Mina’da doğu-batı ekseninde uzatılmış olarak tamamen sütunların tanımladığı, ‘geçirgen’ merkezi bölüm, 6. yüzyılın ikinci çeyreğinde tamamlanan bazilikaya 528’den sonraki bir dönemde eklenmiştir (Grossmann, 1989-2004, I, s. 15). Korykos’ta, arkeologlar farklı yönde bir dönüşüm üzerinde durmaktadır. Dört payeyi bağlayan sütunlu eksedralardan oluşan tetraconchus merkez 6. yüzyıl başına (Iustinianus öncesine) tarihlenmekte, bazilikal çeper ise yüzyılın ortasına ait ikinci yapım aşaması olarak yorumlanmaktadır⁷⁷ (Herzfeld – Guyer, 1930, s. 146 vd.).

Temel bir unsur olarak, ana mekanı belirleyen dörtgen kontur, tetraconchus yapıları “bazilikal” karakterli olarak tanımlamayı da beraberinde getirmektedir⁷⁸ (Kähler, 1967, s. 14). Özellikle geç tarihli Resafa’nın uzun, dikdörtgen naosu dikkat çekicidir. Bu yaklaşım, merkezilik düşüncesini oluşturan eksedraların öne çıkarılan dönüşümleri ile birlikte değerlendirildiğinde, yer yer vurgulanmış merkezi planlı Megale Ekklesia, S. Sepulchrum, S. Costanza ve daha geç dönemden S. Stefano, S. Vitale gibi yapıların ardında konumlandırılan tetraconchusların merkezilikleri ve dolayısıyla bu ilişkiler de sorgulanabilir bir durum arzemektedir.

Daha net bir perspektif sağlaması için, tüm bu örnekler, planlamanın yanında konstrüktif olarak da ele alınmalıdır. Özellikle, strüktürel açıdan daha nitelikli beşik tonoz örtüler gerektiren, galerili, yüksek yapılarda; Milano ve olasılıkla Atina’da (ve daha geç, benzer Balkan örneklerinde), paralel katmanlar dikkat çekmektedir. Nitekim, ana mekandaki yarım dairesel tetraconchus karakteri korunurken çeperde yay biçiminin oluşturulması, yerleşim uygunluğu sağlasa da, geometrik fark arttığı oranda örtü çözümlerini zorlaştırmaktadır. Galerisiz doğu kiliseleri için ise, kimi örnekleri tonozlu örtülere ait ipuçları sunan bu yapılarda da planlamanın olumsuz etkilerinden bahsetmek isabetsiz olmayacaktır⁷⁹. Ancak bunlar, şüphesiz daha esnek

⁷⁷ Arkeologlar Korykos örneğini, planlamanın işleyişe yönelik olumlu yönlerini değerlendirmeden, çift katmanlı tetraconchusları model alan, ancak iç-dış katmanların uyumsuzluğu nedeniyle aynı etkiyi sağlamaktan uzak bir deneme olarak tanımlamaktadır (Herzfeld – Guyer, 1930, s. 148 vd.).

⁷⁸ Bazilikal karakter konusunda kuvvetli bir erken görüş Guyer’e aittir (1933, s. 65 vd.). Ancak bunu, naosun temel biçiminden bağımsız biçimde, merkezi öge ve bazilika birleşimi olarak nitelediği “Amida” ve Resafa tetraconchusları ile Viranşehir’deki sekizgen naoslu kilise gibi ana eksende uzatılmış Doğu örnekleriyle sınırlamaktadır

⁷⁹ Bosra bu açıdan en uçta konumlanabilir. Ancak bu örnekte de, esnek bir malzeme ile oluşturulmuş *caementicium ambulatorium* örtüsü olasılık dahilindedir.

bir konumdadır. Kısacası, eğilimlerin, yapısal sınırlamalar çerçevesinde de değerlendirilmesi gerektiği açıktır.

Üst yapısı değişmiş bir örnek dışında, zemin seviyesinde kalıntılardan oluşan bu grubun özellikle merkezi mekan örtülerine dair net veri oldukça azdır. Ancak ulaşılan sonuçlar daha çok ahşap, kırma çatıları göstermektedir. Gerçekten de, (Roma imparatorluk mimarisi geleneği ile bağlantılı biçimde kargir bir örtü ile hayal edilmeye çalışılan S. Lorenzo'nun da büyük olasılıkla ahşap bir çatıya sahip olduğu kabul edilirse) aksini gösterecek az sayıda delil söz konusudur. Diğer yandan, sıra dışı planlama üzerindeki bu çatılar manzarası ortak bir görünüm sağlasa da, bir şemadan ziyade planlamanın/coğrafyanın getirdiği sınırlamalara bağlı bir biçimlenme kuvvetle olasıdır. Kargir bir örtüye ait en belirgin ipuçlarını sunan Apamea'nın, Iustinianus dönemine tarihlenen bir örnek olması bu noktada dikkate değerdir⁸⁰.

⁸⁰ Crowfoot'a göre de (1936, s. 13), Iustinianus mimarisine kıyasla, benzer doğu yapıları, örtü yükünün yalnızca merkezde geçerli olduğu basit birer strüktür sergilemektedir. Daha sonra ortaya çıkarılan tetraconchuslardaki dış destekler bu çıkarımın tamamen uygulanabilir olmadığını göstermektedir.

6. KARŞILAŞTIRMA

6.1 Kubbe

Hag. Sergios ve Bakkhos'un kubbe yapısının tipolojik değerlendirmesinde, 'dalgalı' görünümünün etkisiyle hemen ilk çalışmalardan başlayarak balkabağı biçimli kubbeler ve bunların en tanınmış iki grubu üzerinde durulmuştur: Hadrianus Villası ile Baiae kubbeleri; özellikle *Venus Tapınağı*.

Sanpaolesi (1961, s. 171), Hadrianus Villası'ndaki *Serapeum*'un kubbesinin masif yapısı ve bununla bağlantılı olarak, dekoratif olarak nitelediği biçimlenmesinin, kilisenin örtüsü ile strüktürel bir ortaklık gösteremeyeceği düşüncesindedir. *Serapeum*'un bu niteliği ile ilgili benzer tespitler Rasch tarafından da tekrarlanmaktadır (1985, s. 133). Öte yandan yine Sanpaolesi, *Venus Tapınağı*'nı yalnızca kubbe geometrisi değil, strüktürel açıdan da Hag. Sergios ve Bakkhos ile ilişkilendirmektedir. İlk olarak De Angelis tarafından ortaya atılan bu görüş doğrultusunda (1941, s. 125-126), *Venus Tapınağı*'nın kubbesi, oyuk bölümlerinin yükleri köşelere dağıttığı ve buradaki masif kısımların da kaburgalar biçiminde çalıştığı bir tasarımın ürünü olarak nitelenmektedir⁸¹. Bu yorumları temel alan Sanpaolesi, yatay yüklerin hemen hemen söz konusu olmadığı pencere bölümleri altlarındaki tonozları da birer destek olarak görmektedir. Svenshon ve Stichel, daha uçta, tüm bu antik örnekleri birer model olarak ele almaktadır (2000, s. 399). Guadalupi (1975, s. 50), Roma kubbelerindeki biçimlenmeyi daha düşük bir vurgu ile, yalnızca hafifletme olarak yorumlasa da, net bir çıkarım yapmamaktadır.

Venus Tapınağı'nda, pencere kemerlerinin hemen üzerinde derinliği azami seviyeye ulaşan içbükey yüzeylerin, aralarında kalan bölümlerle birlikte oluşturduğu çizgi, içteki dairesel yapı planına karşın, Hag. Sergios ve Bakkhos'un kubbesi ile biçimsel bir benzerlik göstermektedir. Yapı üzerine detaylı incelemelerde bulunan Rakob,

⁸¹ De Angelis'in zaman zaman gerçekçilikten uzaklaşan Roma merkezli yaklaşımını, dekoratiflikleri kanıtlanmış küçük, barok nitelikteki kubbeleri dahi (bkz. s. 40, dipnot 40) özel birer strüktürel girişim olarak nitelemesi özetlemektedir (MacDonald – Boyle, 1980, s. 23, dipnot 45).

konuya ilk yaklaşımında (1961, s. 140), Hadrianus kubbelerinin oluşumunda tekil bir faktörün; yalnızca strüktürel öngörüler ya da yalnızca dekoratif ihtiyaçların belirleyiciliğini olası görmemektedir. Yazar sonraki değerlendirmesinde ise, bu yapım sisteminin oluşumunda yüksek pencerelere izin vermesini öne çıkarmaktadır (1988, s. 293). Diğer yandan tasarımda strüktürel bilince vurgu yapsa da, asıl destek noktası Rasch'tır ki, o da yalnızca idealize edilmiş bir 'kabuk' davranışını model alarak, eğrilerin kenarlarına ve nihayetinde tabandaki köşe noktalarına yük dağılımının gerçekleştiği sonucuna ulaşmaktadır (Rasch, 1985, s. 130 ve şekil 15-24). Ancak bu şemaların *Venus Tapınağı*'nda ne kadar karşılık bulduğu tartışılmalıdır. Nitekim bu örtünün, Roma kubbeleri arasında oldukça ince yapısına karşın kabuktan ziyade, korniş üzerinde yaklaşık 1.8 m. kalınlığı ile, masif bir kitle olarak nitelenmesi gereklidir. Rakob aynı zamanda, üst kısmı yok olmuş durumdaki kubbenin, bölgedeki *Diana Tapınağı* ile paralel biçimde, tepeye kadar çok incelme göstermediği düşüncesindedir. Bu nitelikteki örtüde, hemen pencere kemerleri üzerindeki en derin bölümde, gerilimin minimum seviyede olduğu noktalarda 50 cm., korniş seviyesinde ise ancak 25 cm. kadar bir derinliğe ulaşan içbükey kısımların, yüklenmeyi kayda değer ölçüde azaltacağı şüphelidir. Kubbe taban basamaklarının hemen üzerinden çıkarılan silindirik bir parçanın görünüşü (Şekil B.8), en kritik basınç noktasında dahi belirgin oransal farkı göstermektedir. Görünüşte izlendiği üzere, bu sığ oyuntuların ortaya koyduğu geometrik yapı, tipik bir tonoz düşüncesi yaratamayacak kadar basık eğriselliğe sahiptir. Bu nedenle, Rakob'un çıkarımının aksine, strüktürel nitelikleri kabul gören Pantheon duvar içi tonozları ile bu eğrisel yüzeylerin davranışları arasında benzerik kurmanın kolay olmadığı açıktır. Dış mekandaki kubbe ya da kubbesel tonoz görünümüne yansımayan bu dalgalı yapı, pencerelerle bağlantılı bir tasarım ya da iç yüzeyin estetik biçimlenmesi olarak kabul edilebilir. Bu durumda ise, strüktürel açıdan olumlu yönleri bir çıkış noktası değil, ancak bir sonuç olacaktır. Bu doğrultuda, *Venus Tapınağı* üst yapısı ve kubbe biçimlenmesini, *Serapeum* ve *Venus Tapınağı* yan yapısının çevre odacıklarında görülen dekoratif şemanın yüksek tamburlu ve pencereli bir tasarıma uyarlanması olarak yorumlamak gereklidir.

Kaburgalı *caementicium* kubbeli yapılar da Hag. Sergios ve Bakkhos ile benzerliklerin arandığı bir diğer grubu oluşturmaktadır. Bu yapılar arasında, kubbe görünümünün yanı sıra, narin taşıyıcıları ve pencere bölümlenmesi ile *Minerva*

Medica öne çıkmaktadır. Sanpaolesi (1961, s. 173-174) -sekizgen olarak tanımladığı- *Minerva Medica*'nın ongen tabanlı örtüsünü destekleyen ve köşelerde, pencerelerin neredeyse tamamen boşalttığı kenarlar arasında ışınsal olarak biçimlenen payandalar sistemini Hag. Sergios ve Bakkhos ile strüktürel olarak benzeştirmektedir. Hatta yazar bu analogiyi, *Minerva Medica*'nın çevresinde bir galeri katı ile birlikte çift kabuklu biçimde canlandırılabilir derecede bağlantılı olduğu bir seviyede oluşturmaktadır. Ancak bu tutum, kubbede izlenmez. Her ne kadar görünüm benzerliği ile bu ismi alsalar da, kaburgalar, sonraki dönemlerin kubbe uygulamalarından farklı bir yapıda, *caementicium* gövde ile birlikte oluşturulmuştur. Bipedale tuğlaların bağlayıcı biçimde yerleşmeleri yükleri taşımalarının amaçlandığını da gösterebilir ancak kendi başlarına taşıyıcılık sağlayamazlar, yalnızca çevrelerinde gerilimi üzerlerinde toplayabilirler (Mainstone, 2001, s. 121). İncelen geç antik kubbelerde yapım kolaylığı sağlama işlevleri daha ön plandadır (Rasch, 1991, s. 373). Bu nedenle olası bir strüktürel benzerlik ancak bu ölçüde, asgari düzeyde kabul edilebilir. Nitekim bazı kaburgalı *caementicium* kubbelerde, bunların, yatay eksende en zayıf noktalar olan pencere kemerleri üzerinde yükselmeleri (en belirgin örnek olarak Diocletianus Hamamları'ndaki *Planetarium*⁸²) bunu daha da netleştirmektedir. Yalnız başına bu dahi, statik kurgu tezini sarsacak bir noktadır. Bu nedenle, Rasch'ın (1991, s. 378-379), kaburga ögesinin Iustinianus mimarisi tarafından devralınması yorumuna katılmak mümkün değildir.

Öte yandan, Rasch'ın da belirttiği üzere, “kaburgalılardan” farklı olarak, yüklerin bilinçli dağıtıldığı gerçek nervürlü tuğla kubbeler ve ilk gelişkin örneği Ayasofya kubbesi, sonraki dönemleri doğrudan etkileyen bir tasarım sergilemektedir (1991, s. 380). Ayasofya'nın ilk kubbesi üzerine bir yorum yapmak mümkün olmasa da, -aynı taşıyıcı nitelikte inşa edildiği öngörülen- ikinci kubbenin dairesel tabana oturan kırk destekli sisteminin ortaya koyduğu strüktürel prensibi Hag. Sergios ve Bakkhos'ta izlemek mümkündür: Örtü, köşelerde aldığı paraboloidal şekil ile, yüzeydeki gerilimleri onaltı bağlantı noktasına toplayan ve etekte, bunlara uygun yerleştirilmiş payandalar grubuna aktaran bir yapı ortaya koymaktadır.

Özetle, Hag. Sergios – Bakkhos'un kubbesi, strüktürel tasarımı ile, kimi geometrik ve biçimsel benzerliklerden bahsetmek mümkün olsa da, benzer bir girişimin takip

⁸² Bu kubbenin ayakta durmasını sağlayan önemli bir faktör, eteği çevreyen yüksek parapetlerdir.

edilemediği yukarıdaki İtali örneklerden bağımsız bir konumda yer almaktadır. Bu konum, tuğla yapım geleneğine dayalı olmalıdır. Nitekim, iki Iustinianus kilisesinin kubbelerinin biçimlenmesindeki gelişkinlik ve esneklik, dayandıkları prensiplerin daha önce bölgedeki kimi uygulamalara yansımış olması gerektiğini göstermektedir. Anadolu kubbeleri açısından, Pergamon'daki Asklepios Soter'den, Constantinopolis'teki Myrelaion Rotundası'na kadar -geleneksel planlamalarına dayalı biçimde, belki de önemli bir değişiklik göstermeden takip edilen- çizgi ile Iustinianus dönemi arasında, küçük Side kubbesi önemli bir aşamayı temsil edebilir. Zira, ancak tuğla konstrüksiyonun mümkün kılabildiği bu ince örtünün karmaşık biçimi, uzun bir sürece dayalı olmadan ulaşılamayacak seviyede bir geometrik projeksiyon bilinci ortaya koymaktadır. Constantinopolis'teki benzeri gibi gerçek balkabağı biçimli kubbe olarak tanımlanabilecek bu örtü, mütevazî boyutlarına karşın, kubbe yüklerinin dağıtılmasına yönelik plastik tasarımıyla net bir ilişki sergilemektedir. Hag. Sergios ve Bakkhos'un kubbesi, paralel olarak, bu kapsamda da ele alınması gereken bir yapıdır.

Pencere bölümlenmesi de, kubbe tasarımı açısından belirleyici bir ögedir. Geç Roma rotundaları arasında *Minerva Medica*, ince duvarlı pencere bölümü üstünde yükselen kubbesiyle, bir ilk örnek olarak öne çıkmaktadır. Daha sonra desteklenmek zorunda kalınması da, masif köşeler arasında 'iskeletsi' bir görünüm sunacak derecede geniş ve yüksek yerleşen pencereli üst yapısının deneysel tutumuna işaret etmektedir (Stettler, 1957, s. 124). Buna olanak sağlayan en önemli unsur kubbenin basık tasarımıdır. Roma kubbelerinde bilinçli eliptik kesit uygulamaları -Gordianus Villası sekizgeni ve Helena mezar yapısı ile- en erken 3. yüzyılın sonuna kadar uzanabilmektedir (Rasch, 1991, s. 354). Bu, aynı zamanda, pencere bölümü biçimlenmesinde de bir diğer çizgiyi söz konusu kılmaktadır. *Venus Tapınağı*'nda yüksek ve 'kubbeden ayırık' pencere uygulamasına yönelik bir girişiminin ortaya çıktığı kabul edilirse, Helena mezar yapısı ve *Minerva Medica*'daki oluşumları, bunun 4. yüzyıl yansımaları olarak nitelemek mümkündür.

Hag. Sergios ve Bakkhos'un örtüsünde ise, tabandan tepeye doğru aşamalı basıklaşan yapı, tanımlı bir pencere dizisi bölümlenmesinin bir ilk örnek olarak kubbeye entegrasyonunu göstermektedir (Rasch, 1991, s. 355). Çağdaşı olan ve yukarıda belirtilen pencere tasarım anlayışını devam ettiren S. Vitale'den böyle kritik

bir biçimde ayrılan örtünün, kökeni Baiae'ye uzanabilen ve giderek belirgenleşen İtalyan tambur çizgisini izlemediği açıktır.

6.2 Mekan Tipolojisi

Sekizgenlik, Roma mimarisinde çok genel bir planlama olgusudur. Hag. Sergios ve Bakkhos'ta, naosun oluşturduğu plan geometrisi ile şematik benzerlikleri de erken imparatorluk döneminden bu yana izlemek mümkündür. Yine de, basit düzeyde hacimsel bir ilişki ancak Ravenna Ortodoks Vaftizhanesi sonrası için geçerlidir. Constantinopolis, kare çeper içinde yükselen sekizgen üst yapının belirlediği vaftizhane tipine yabancı değildir. Ancak, tek mekan tanımlayan bu kurgu, Hag. Sergios ve Bakkhos'a kadar çift katmanlı bir tasarımda görülmez. Bunun olası nedenleri de ayrıca irdelenecektir. Bu nedenle, mekansal karakteri oluşturan asıl unsur, çift katmanlılık ve geçirgen eksedrarlarla derinlik kazanan merkez, bu temel biçimlenmelerin ötesinde bir noktaya, tetraconchuslara bakmayı gerektirmektedir.

Tetraconchuslar açısından, Hag. Sergios ve Bakkhos ile doğrudan ilişkilendirilebilecek bir yapı şüphesiz ki "Bosra Katedrali"dir. Nartekssiz, tek katlı - olduğu düşünülen- planlamasına ve üst örtüsünün niteliğinin belirsizliğine rağmen, yakın bir dönemde inşa edilmiş ve aynı azizlere adanmış olması, tip içindeki tek dörtgen çeperin varlığı, bu ilişkiyi erken dönemlerden itibaren düşündürmektedir⁸³ (Swainson, 1895, s. 107; Van Millingen, 1912, s. 70).

Daha önce ele alındığı üzere, Bosra'nın, belki de diğer tetraconchusların ilerisinde konumlanmasını sağlayan özelliği; yan neflerin tanımsızlığını ortadan kaldıracak biçimde, ambulatoriumda da doğrusal bir yerleşime izin veren planlaması, şüphesiz karşılaştırma açısından en önemli kriterdir. Çeperin, iç mekanda tetraconchus merkezin geometrisini kısmen de olsa izleme zorunluluğu burada da net olarak gözlenmektedir. Ancak, ambulatoriuma bir eğriler silsilesi halinde yansıyan duvarın, dairesel konturun algılanmasını ortadan kaldıracak seviyede delinmiş yüzeyi, bu mekanın kimliğini oluşturan asal unsurdur. Bunun planlamaya yönelik bir tavrı belirlediği düşünülebilir. Hag. Sergios ve Bakkhos'un mimarisi ile bu noktada ilişki kurmak mümkündür. Nitekim, çok önceleri Dehio – Bezold'un da belirttiği gibi (I,

⁸³ Crowfoot (1936, s. 13), çok basit biçimde, Bosra tetraconchusu ve kare çeperli çift kabuklu diğer Doğu yapılarını, Iustinianus mimarisi ile karşılaştırmakta, bu örneklerin, Constantinopolis ve Ravenna'nın kubbeli yapıları ile oldukça yakın bir görünüm sergilediğinden bahsetmektedir.

1892, s. 28-29) Hag. Sergios ve Bakkhos'ta, eğriler ve düzlemlerden oluşan dönüşümlü mimari çizgi korunurken, toplanmaya daha uygun olacağı şüphesiz iç içe iki dörtgen mekan konturu sağlanması çabası öne çıkmaktadır.

Dörtgen çeperin iç mekana, ambulatoriumun diyagonal eksenlerinde yarım dairesel eksedralarla genişleyerek yansıdığı bir planlama bölgedeki diğer iki yapıda dikkat çekmektedir: Bosra'da, Nabatea takının doğusundaki merkezi planlı kilise ("Yeni Katedral") ve Ezra'da (Izra, Zorah) Hag. Georgios⁸⁴. Paralel biçimde, Bosra'daki "Yeni Katedral"de (5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başı), dairesel merkezi mekan, dairesel ambulatorium ile sarılmakta (Dentzer, 1988, s. 29-30), Bosra'dan çok uzakta olmayan Ezra'da, 515 tarihli Hag. Georgios'ta, iç içe iki sekizgen plan sergilemektedir (De Vogüé, 1865-1877, s. 61-62; Butler, 1929, s. 122) (Şekil B.5 a, c). Nispeten korunmuş durumdaki Hag. Georgios'ta, payelerin çevrelediği merkezi mekan, özgün olarak bir kubbe ile örtülüdür⁸⁵. Bu iki kilise, merkezi vurgulanmış çift katmanlı planlamada, daha basit konstrüksiyonlu/planlı denemeler olarak yorumlanabilir. Bunun ötesinde, iki yapıda da, ambulatorium karakteri, merkezi mekanla uyumluluk hatta ölçülü bir yansıma göstermektedir. "Yeni Katedral"de, dış mekana yönelik küçük nişler görülse de, duvarlar içte, köşe eksedraları dışında masifliğini korumaktadır. Hag. Georgios'da ise eksedralar, payelerle aynı dilde, bunların ekseninde yer alan sığ çıkımlar ve kemerlerle çerçevelenmektedir. Kısacası, Bosra tetraconchusu açısından, basit bir şema kopyalamasının dışında, belli bir (çift katmanlı?) tasarım geleneğinin süzgeçinden geçmiş bir uygulamanın söz konusu olduğu düşünülmelidir.

Bosra'daki dairesel planlı kilise, aynı zamanda, tetraconchusların "merkezi mekan" motivasyonu ile özel bir işlev için tasarlandığı görüşünü zayıflatacak bir diğer unsur olarak kabul edilebilir.

Öte yandan Bosra ve Constantinopolis'teki iki kiliseyi bağlayan kritik bir nokta planlamaya dahil olan cephe kurgusudur. Hag. Sergios, Bakkhos ve Leontios, kuzey,

⁸⁴ Kesin tarihlemesi yapılamasa da, bu iki kent yakınlarındaki Gadara'da (Um-Qais), bu yapılarla birlikte ele alınabilecek bir kilise ortaya çıkarılmıştır (Wagner-Lux – Vriezen, 1980, s. 57). Ancak Ezra'daki kilise ile benzer biçimde iç içe iki sekizgen şemalı bu yapıda, farklı konumda değerlendirilebilecek bir işleyiş söz konusudur. İç sekizgen, doğu kenarında basamaklı yarım dairesel bir niş ile genişletilmiş ve olasılıkla bir kenarı hariç parapetlerle sınırlandırılmıştır. Bu görünüm, diğer yapılardan farklı, bağımsız bir merkezi mekan fonksiyonu göstermektedir.

⁸⁵ Ancak bunun, De Vogüé ve Butler'ın kiliseyi gözlemlediği dönemde ayakta duran yumurta biçimli kubbeden çok daha basık bir yapıya sahip olduğu netleşmiştir (Karnapp, 1966).

güney ve batı cephelerine aynı şekilde, üç kemerli geçitlerle açılmaktadır. Batı cephesi, bu üçlü girişin dışında, birer yan girişe daha sahiptir (Şekil B.6). Hag. Sergios ve Bakkhos'un, kuzey ve güney cephesindeki üçlü açıklıklar ve batıda, cephede ve narteks-merkezi mekan ayrımında beş kapılı görünümle -ki burada merkezin tribelon niteliği galerideki düzen ile birlikte ele alındığında vurgulu hale gelmektedir-, benzerlik önem kazanır⁸⁶. Aynı kurgunun, daha sonra yine bir Iustinianus yapısı olan Resafa'daki tetraconchusda tekrarlanması gözden kaçırılmaması gereken bir noktadır. Çok farklı çevresel ilişkilere sahip kiliselerde bu ortaklığın olası bir sembolik niteliği öne çıkmaktadır. Bosra'daki bema dekorasyonunda Proconnesus ve Iasus mermerlerinin varlığının da, iki Sergios ve Bakkhos kilisesi arasında, arkitektonik, kurgusal, boyutsal benzerliklerin yanı sıra, genel mimari yaklaşımların sonucu olarak oluşan tesadüfi ve ikincil nitelikte bir ilişkiden daha fazlasına işaret edebileceği düşünülmelidir. Doğrudan biçimsel bir referansla ilişkilendirilemeyecek olsa da bu iki azizin Iustinianus dönemindeki belirgin etkisi de göz önüne alınmıştır: Iustinianus'un Resafa'daki Sergius martyrium kilisesini inşa ettirmesi ve Theodora'nın bizzat bu kiliseye değerli bir haç yollaması gibi (Swainson, 1895, s. 108).

Hag. Sergius-Bacchus ve Petrus-Paulus'un oluşturduğu kompleks açısından, Iustinianus döneminde, baskın eğrisel ve doğrusal öğelere sahip farklı kiliselerin bir araya geldiği bir diğer örnek, yine Bosra'nın yakınlarında, batısında yer alan Gerasa'da bulunmaktadır. Dörtgen bir kontur oluşturacak biçimde bitişik yerleşimli kiliselerden, güneydeki Hag. Georgios 529, merkezdeki Hag. Ioannes 531, kuzeydeki Hag. Cosmas ve Damianus 533'te inşa edilmiştir (Şekil B.5 b). Hag. Ioannes, kare içinde, köşeleri at nalı biçimli eksedralarla genişletilmiş dairesel bir iç çeper ve dört sütunun belirlediği kare planlı bir merkezden oluşmaktadır. Merkezi birim ve aynı genişlikteki yarım daire planlı apsis arasında, doğu sütunlarına kadar uzanan bema yer almaktadır. Batı cephesinde, biri merkezde, diğerleri eksedralar içinde olmak üzere üç giriş, kuzey ve güney cephelerinde ise, diğer iki kiliseye geçiş sağlayan ikişer giriş bulunmaktadır. Bu cephelerde, eksedraların iki yanında duvarın kalınlaştığı noktalar, yarım dairesel birer niş ile boşaltılmıştır. Hag. Ioannes'in iki

⁸⁶ Bu arkadlar, Constantinopolis ve çevresinde, Hag. Sergios ve Bakkhos dışında, ancak 9. yüzyıl sonrasına ait Yunan haçı planlı kiliselerde, pencere işlevli ya da dış narteks bağlantılı olarak görülmektedir.

yanındaki kiliseler, aynı planlamaya ve yaklaşık aynı boyutlara sahiptir. Üç nefli bazilikal yapılarda nefler, üçer paye ile birbirinden ayrılmaktadır (Crowfoot, 1938, s. 242). Bu grubun kısa aralıklarla ve Hormisdas'taki ikiliyi hemen takip eden yıllarda inşa edilmiş olmaları dikkat çekicidir. Merkezdeki Ioannes Kilisesi'nin Sergios ve Bakkhos ile yaklaşık aynı genişliğe sahip olması da buna eklenebilir. Kimi araştırmacılarca dile getirilen, Petros ve Paulos Kilisesi'nin yerleşimi için güneyde deniz surlarına kadar yeterli mesafe olmadığı şeklindeki görüşün, Sergios ve Bakkhos Kilisesi ile aynı genişlikte bir yapı kabulünde geçerli olduğu açıktır. Ancak Gerasa'daki oranlar doğrultusunda bir yapılaşmanın söz konusu olabileceği, böyle bir durumda, güneyde bitişik bir kilise için yeterli alanın bulunduğu göz önünde tutulmalıdır.

Kilise, tipolojik bir başka açıdan da tartışmalı bir konumdadır. Geç antikitenin saray yakınlarında yer alan merkezi planlı kiliselerinin “saray kilisesi” olarak adlandırılması tezinde de Hag. Sergios ve Bakkhos önemli bir örnek olarak gösterilmektedir. Ortaya çıkışı De Angelis'e uzanan, ancak özellikle Krautheimer ile ivme kazanan bu tez (1953, s. 154; 1974, s. 251-253; 1986, s. 230-231), öğrencileri tarafından da farklı açılardan ve farklı örnekler, gruplar üzerinde doğrulanmaya çalışılmıştı (Dynes, 1964, s. 1 vd., Lewis, 1973, s. 205 vd.; Kinney, 1972, s. 101-102). Bunun doğrulanması, böyle bir tipi ortaya çıkaracak belirgin mimari karşılıkların izlenebildiği örneklerin oransal olarak desteklenemeyecek bir noktada olmaları nedeniyle mümkün olmayabilir (Christern, 1964, s. 112; Mango, 1972; 1975; 1985, s. 52-56.) Antiochea'daki sekizgenin de -iddia edildiği gibi- bir saray kilisesi olduğunu ya da mimarisine bunu net biçimde yansıttığını gösteren bir veri bulunmamaktadır (Deichmann, 1972, s. 48 vd.) Öte yandan çeşitli örneklerin (Milano, Ravenna) varlığı da gözardı edilemeyeceği için saray bölgelerinde bu denemelerin görülmesinde bir ‘tip’ uygulamadan ziyade yalnızca saray görkemine paralellik aranması ihtiyacı olasıdır (Buchwald, 1984, s. 208).

Bu konuda bir son not olarak, saray kilisesinin tanımsal ayrımlarına da değinmek gereklidir. Mango'ya göre bu tanım ancak, konumsal olarak yalnızca saray yakınında değil, saray sınırları içinde yer alan ve idari olarak dini görevlileri ve ritüelleriyle belirgin özelliğe sahip yapılar için geçerli olmalıdır. Krautheimer, Mathews ve diğerlerinin tanımları böyle bir özelleşme içermediği için eldeki örnekler doğrultusunda Buchwald'inki gibi bir değerlendirme daha olası görünmektedir.

Bu noktada ‘merkezi plan’ tanımını da netleştirmek gerekebilir. Çalışma boyunca, Tetraconchuslar ve bağlantılı ele alınan yapılarda, gerçek anlamda bir merkeziliğin bulunmadığı, hatta bunun geometrik ve fonksiyonel olarak azaltılmasının, aşamalı olarak doğrusal konturlara yönelimin söz konusu olabileceği ve Hag. Sergios ve Bakkhos’un bu yönde daha da gelişkin bir konuma yerleştirilebileceği üzerinde durulmuştur. Öte yandan Constantinopolis ilişkisi ve özellikle bu yapı mimarisini etkilediyse, S. Vitale’nin belirgin merkeziliği nasıl açıklanabilir? S. Vitale’nin (ve devamında benzer nitelikteki Zvartnotz, Bana vb. yapıların) planlamasının, olağan bir kilise düzeni doğrultusunu sağlayamayacağı, dolayısıyla tetraconchuslar ve benzeri kiliselerde sorgulanan olası eğilimin dışında kaldığı, açıktır. Bu nedenle, (sıkça belirtildiği üzere) saray ilişkisi bağlamında bir planlama gözardı edilemez. S. Vitale ve Constantinopolis etkisi konusunda ise, geometri ve yerleşim açısından (ve Hag. Sergios ve Bakkhos için önemli bağlantı unsuru olarak gösterilen boyutlar doğrultusunda ele alındığında), Hebdomon Ioannes Kilisesi daha net bir görünüm sunmaktadır. Bu yapının Iustinianus dönemindeki inşası Ravenna’dan daha sonradır. Benzer diğer kilise, Anaplous’daki Hag. Mikhaël ise, Ioannes’dan önceye tarihlenmektedir. Ancak kesin bir tarih belirlenemediği gibi, biçimi konusunda da tek dayanak Procopius’un anlatımıdır. Yine de şehir açısından, eksedralarla genişleyen mekanlar kadar, “gerçek” sekizgen planlama da yerleşmiş mimari tavırlar olarak kabul edilmelidir. Hag. Sergios ve Bacchus’un eksedralı karakterinin yanı sıra, çift kabuklu sekizgen şeklindeki plan yorumu ile, olasılıkla 557 depreminde yıkılan Hebdomon’daki ilk Ioannes Kilisesi de, Ravenna için doğrudan etkili olabilecek bir konuma taşınmaktadır.

Son olarak, Sergios ve Bakkhos Kilisesi’nin mimarisini Ayasofya’dan bağımsız ele almak belki de mümkün değildir. Ayasofya üzerine değerlendirmelerde, türdeşi ve çağdaşı kaçınılmaz olarak yer bulmaktadır. Yalnızca bu nedenle dahi Büyük Kilise ile olası tasarım ilişkisine burada bir kere daha odaklanmak gerekir. Yukarıda, bu iki yapıda kendi başlarına karmaşık birer birim olan kubbeler ve Side örneği ile kurulabilecek olası bir ilişki şeması üzerine gidilmiştir. Bunun dışında, en belirgin ortaklık hacimsel, arkitektonik düzeyde takip edilmektedir. Ayasofya’da, Hag. Sergios ve Bakkhos’un adeta uzatılmışı olarak yorumlanacak biçimde, arkadların sınırladığı kubbe alanının iki yanında uzanan, eksedralarla genişletilmiş yarım daire konturlu yüzeyler aynı tasarım prensibini yansıtmaktadır. Sergios ve Bakkhos

Kilisesi'nin aksine, buradaki yüzey biçimlenmesi Andreades ve Zaloziecky tarafından uzunca analiz edilmiş, tanımlanmıştır. Ancak bu eğrisel-doğrusal elemanlar bileşkesinin oluşumundaki tipolojik faktörlere aynı oranda değinilmemiş olabilir. Daha çok kilisenin örtüsündeki eğrisel yüzeyler silsilesinin zemine uzanan bir yansıması olarak dikkat çeken eksedraların planlamaya etkisi nettir. Burada da naos, payelerin iç noktalarından geçen doğruların, tam olarak eksedra eğrileri üzerinde kesiştiği dikdörtgen bir alanı tanımlamaktadır. Hag. Sergios ve Bakkhos'ta da izlendiği üzere, Ayasofya'da, eksedralar ve bitişik birimler arasındaki hacimler ve bunları örten tonozların sıra dışı, hatta çevresiyle uyumsuz olarak nitelenebilecek geometrisi, bu konumlanmanın planlama açısından önemini gösteren birer yan üründür. Bu aynı zamanda, iki yapıda naos odaklı tasarım kararlarının sistematik olarak tekrarlandığı şeklinde yorumlanabilir. Bu ortaklık, Ayasofya'da naos-ambulatorium etkilerine yönelik dematerializasyon (Entmaterialisierung) ya da irrasyonelite tanımlarının, ölçeğin büyümesiyle (ve aşağıda ele alınan planlama tercihleriyle) belirginleştiğini göstermektedir. Nitekim, geniş sahınlar, eksedra-çeper bağlantısının daha zarif biçimde çözülmesine olanak sağlamaktadır. Ancak iki yapıyı ayıran etmenler ölçekle sınırlı değildir. Burada en kritik öge, karşılaştırmada Ayasofya'ya biçilen “uzatılmış olma” yorumunda saklıdır. Bu manzarada belirleyici olan; merkezdeki arkadların ana kemerler içindeki konumlanmalarıdır. Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nde adeta birer mekancık oluşturan eş birimler dizisi burada merkezde, bemaya yönelimde bir duraklama oluşturmayan yüzeyler ile farklılaşmaktadır. İki kilise ilişkisinde sorgulanması gereken önemli bir ayrım da bu olmalıdır. Bu, planlamada yalnızca oransal ya da şematik düzeyde değil, yerleşim karakterlerine etki edecek biçimde, mekan parçalarında ve ilişkilerinde de ayrı nitelikler sergilendiği şeklindedir.

Iustinianus dönemi aynı zamanda sık sık Bizans mimarlığının başlangıcı olarak da kabul edildiğine göre, yapıyı sonraki Bizans mimarlığı ile birlikte değerlendirmek mümkün olabilir mi? Mango'nun da net biçimde belirttiği üzere, Iustinianus'un “prestij mimarlığı”nı oluşturan Ayasofya ve Hag. Sergios – Bakkhos gibi yapıların kopyalanması, taklidi kolay değildir. Aynı dönemde taşradaki görkemli kilise tipini belirleyen anıtsal transeptlilerin dahi (Ephesus, Paros), basit mimari öğeleri ve mütevazı ölçülerdeki bölümlenmelerinde bu durum izlenebilmektedir.

7. yüzyılda imparatorluğun siyasi çöküşünün mimariye de olumsuz biçimde yansıdığı açıktır. 8. yüzyıla tarihlenen az sayıdaki kilise, kimi 6. yüzyıl örnekleri doğrultusunda “kompakt kubbeli” (compact domed) olarak adlandırılmaktadır (Mango, 1985, s. 89). Bu isimle anılan yapıların sayıca az olması ve bazı plan çeşitlemeleri nedeniyle, belirgin bir evrimsel çizgide değerlendirmeden kaçınılmaktadır.

8. yüzyıl kiliseleri planlamasında şüphesiz Iustinianus dönemi etkileri üzerinde durulmuştur. Bu konuda, Qasr ibn Wardan, hatta Ayasofya’nın tasarımları sorgulansa da (Krautheimer, 1986, s. 285 vd.), bu basit planlamanın köklerinin geçmişe uzanabileceği, ancak bundan bağımsız olarak kolay uygulanabilirliği nedeniyle tercih edildiği şeklinde yorumlara da rastlanmaktadır (Mango, 1985, s. 90). Elbette herhangi bir kubbeli ana mekana sahip iki katmalı planlamayı farklı zaman dilimlerinde izlemek mümkündür. Ancak, çoktan el değiştirmiş sınır kentlerindeki yapıların sağlayacağı etki muğlak olsa da, Constantinopolis’in her zamanki gibi merkezde olduğu gözardı edilemez. Diğer yanda, basite indirgenmiş plan şemaları ile tüm dönem için bir etki sorgulamak da net bir sonuç sağlayamayacaktır. Bu nedenle, özelleşmiş ortaklıkları sergileyen daha dar kapsamlı karşılaştırmaların yapılması, örneğin plan özellikleri üzerine gidilmesi gereklidir. Kesin olmamakla birlikte tespit edilebilen en erken iki önemli yapı, 8. yüzyıla tarihlenen Selanik Ayasofya’sı ve İznik (Nicea) Koimesis Kilisesi’dir (Şekil B.9 a-b). Karakteristik olarak nitelenebilecek planlama öğeleri, ana hatlarıyla dörtgen bir çeper içinde, üç yönden ikincil mekanlarla sarılı ve bir kubbeyle örtülü kare merkezi mekanın, bunu çevreleyen sütunların ana kemerlerin dış hizasında yerleştirilmesiyle bu yönlerde genişletilmesi olarak özetlenebilir.

Burada, Hag. Sergios ve Bakkhos’un, eğriselliklerinin tanımladıkları alana sadık kalacak biçimde ‘düzeltmesi’ sonucunda elde edilen bir plan şeması ile kimi olası etkilerin incelenebileceği öngörülmektedir (Şekil B.9 c). Elbette az sayıda belirleyici faktörün söz konusu olduğu bu durumda, taşıdıkları kemerlerin dış hizasında konumlanmış doğrusal bölümlerin sütunları dikkat çekicidir. Çoğunlukla bir detay olarak tanımlanabilen bu durum, bu plan denemesinde daha net izlenmektedir. Sonraki dönemlerin etkin tipi Yunan haçı planlı kiliselerin uzağında, yakın tarihli iki örnek ile önemli benzerlikler sergileyen bu basitleştirilmiş şemanın, irdelenen bağların daha dar bir alanda belirginleşmesini sağlayabileceği düşünülmektedir.

Bu noktada geriye dönüp bu etkiler için geç antik Kilikya kiliselerini sorgulamak mümkün olabilirdi. Ancak bu yapılarla ilgili “kubbeli bazilika” adlandırması, kubbeli olarak inşa edilmiş olduklarını gösteren herhangi bir somut verinin ortaya çıkmamış olmasıyla gerçekçiliğini kaybetmiştir⁸⁷ (Gough, 1972). Aksi yönde, olası modellenin başkent kaynaklı olabileceği de şüphesiz akla gelmektedir (Krautheimer, 1986, s. 245 vd.). Korykos’taki mezar kilisesinin Iustinianus dönemindeki dönüşümü belki de bu yönde bir diğere öge olarak düşünölmelidir. Ancak bunun tek dayanağı da yapım kalitesi olacaktır. Bu iki veri ile net bir tablo ortaya koyulamasa da bu yapıların başkente yönelik olası etkisinin zayıf bir çıkarım olduğu göze çarpmaktadır.

⁸⁷ Aynı zamanda, Gough’un mozaik dekorasyonunda aradığı Kuzey Afrika etkileri, bölgenin etkilenme alanını da sorgulatabilmektedir.

7. SONUÇLAR

Her ne kadar Roma ve Bizans mimarlığı çerçevesinde ismi pek de az zikredilmiş olmasa da, yapısal araştırmaların uzağında kalmış Sergios ve Bakkhos Kilisesi'ni tekrar ele almayı gerekli kılan en belirgin faktör kuşkusuz 2006'da sonuçlanan kapsamlı restorasyondur. Yapı ve çevresiyle ilgili ilk arkeolojik sonuçlar, bekleneceği üzere bazı şüpheleri ortadan kaldırmıştır.

Kilisenin çeşitli yapılarla sarıldığını gösteren bulgular açıktır. Bu yapıların kimliklerini kesin olarak açığa çıkarmak mümkün olmasa da bu yönde bir netlik sağlandığından söz edilebilir. Yeni ortaya çıkan kalıntılardan özellikle güney cephesine bitişik yapı parçalarının değerlendirilmesi ile, daha önce çeşitli araştırmacılarca dile getirilen, güney duvarının bir başka yapıya ait olduğu yönündeki tezleri destekleyici bir sonuç elde edilmiştir. Bu yapı büyük olasılıkla, Sergios ve Bakkhos Kilisesi'ne bitişik yer almış olduğu Procopius tarafından aktarılan Petros ve Paulos Kilisesi'dir. Bu aynı zamanda, Ebersolt'un (1913) ve Mathews'in (1971) restitüsyon önerilerini büyük oranda doğrulamaktadır.

Kuzeydoğu köşesinde çok kısıtlı biçimde tespit edilen kalıntılar ise böyle bir restitüsyon sağlamaktan uzaktır. Ancak bunlar yine çağdaş bir yapının, bu noktada Sergios ve Bakkhos'a bitişik olarak yer aldığını göstermektedir. İlk düşünülmesi gerekenler, kilisenin içinde yer aldığı Hormisdas Sarayı ya da kilisenin bağlı bulunduğu manastır öğeleri olacaktır.

Roma ve Bizans mimarlığı açısından başlı başına bir ilgi kaynağı niteliğindeki kubbenin kalın dolgu altında gizlenmiş örgüsünün ortaya çıkarılması, ilk defa net biçimde belgelenmesi, önemli bir gelişme olduğu kadar, bu çalışmada ortaya koyulan ayrımların üzerine gitmeye de fırsat sağlamaktadır.

Hag. Sergios ve Bakkhos'un kubbesinin çözümlenmesi çerçevesinde çok parçalı Roma kubbelerinin çalışma prensipleri ve kubbeyle ilişkili pencere tasarımının kökenleri, değişimleri üzerinde durulmuş ve sözü edilen mimari tartışmaya katkıda bulunabilecek kritik strüktürel/biçimsel ayrımlar vurgulanmıştır. Kubbenin yapısı,

büyük oranda tanımlanmış olarak kabul edilse de, bu konudaki yorumlar, yeni gözlem ve sonuçlarla çelişmektedir. Bu nedenle, belki de özellikle Hag. Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nin değerlendirilmesi için daha geniş bir bakış gereklidir.

Roma Mimarlığı başlığından çıkarılmasa dahi, İtalya (ya da Batı) ve Constantinopolis mimarlığında iki farklı; 'düşey' ve 'yatay' mekan vurgusunun gözardı edilemeyecek bir olgu olarak arka planda yer aldığı açıktır. Burada belirleyici olan elbette kubbe biçimlenmesidir. Geç antik ve özellikle Constantinopolis kubbe/tonoz mimarlığında Roma, Ege, Doğu etkileri üzerine Strzygowski'den bu yana çeşitli yönlerde görüşler dile getirilmiştir. Bugün uç yaklaşımlar (Strzygowski, Rivoira, Zaloziecky vd.) tırpanlanmış durumdadır. Ancak hala farklı yönde görüşler göze çarpmaktadır.

Roma mimarlığının geç antik çerçevesinde ele alınmasında 20. yüzyılın ortalarından itibaren hakim görüş olarak, Doğu ve İtalyan etkilerinin bir bileşkesi niteliğinde, temeli oluşturan Roma mimarisinin yerelde özelleşmesi olarak özetlenebilecek sav ön plandadır (Ward-Perkins, 1947). Diğer yandan, Constantinopolis tonoz biçimlenmelerinin Roma'dan kökensel farklılığı net biçimde vurgulanmış olsa da (Deichmann, 1959), bugüne değin bunların özellikle yapı düzeyinde, en azından Hag. Sergios ve Bakkhos bağlamında tartışılmadığı da görülmektedir.

Roma mimarlığındaki şemaların, hatta bir ölçüde, yapım tekniklerinin 2. yüzyıl ile birlikte Anadolu'ya adapte edildiğı tespiti tartışma götürmez. Ancak duvar yapımı (en azından erken dönem için) Roma'yı izlese de, kubbe her zaman tuğladır. Farklı malzemeye dayalı bu üretimin geç antikiteye doğru geçen süre içinde, şüphesiz Constantinopolis'in katkısıyla, Batı'dan ayrı bir dil yaratması kaçınılmazdır. Burada, 6. yüzyıl açısından, coğrafyalar arası ayrımın, uzun bir dönemin uygulamalarına dayalı iki farklı mimari tablo oluşturduğu netleştirilmektedir. Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nin örtüsü zaman zaman Hadrianus dönemi ve sonrasının, iç yüzeyi eğrisel girintiler içeren "balkabağı kubbeleri" ile ilişkilendirilmektedir. Bu çalışmada, farklı yapım tekniklerine dayalı biçimde, gözardı edilen biçimsel/konstrüktif nitelikler, Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nin örtüsünün kabuksuluğuna karşın antik İtalic kubbelerin masifliği detaylı olarak göz önüne serilmiş, en narin Baiae örneklerindeki biçimlenmenin dahi, taşıyıcılığa belirgin bir katkı sağlayamayacağı ortaya koyulmuştur. Kısacası bu ilişki ancak iç mekandaki basit bir form ortaklığından ibarettir.

Kaburgalı olarak nitelenen kubbeler ve tamburlu diğer geç Roma örnekleri ile kurulabilecek ilişkiler de çalışma içinde sorgulanmıştır. Kaburgalı Roma kubbelerinin, bu öğeye dayalı bir strüktürel niteliğe sahip olmadıkları artık bilinen bir olgudur. Kimi irrasyonel yerleşimler, tümüyle taşıyıcılıktan bağımsız bir kurgu doğrultusunda oluşturulabildiklerini de göstermektedir. Pencere bölümlenmesi açısından, Iustinianus kubbelerinden oldukça farklı bir çizgi izleyen tamburlu örneklerin biçimsel kökeni için ise, Hadrianus dönemi mimarisinin daha belirgin bir etki oluşturabileceğine işaret edilmiştir. Bu, aynı zamanda, malzemeden bağımsız olarak, örtülerin tasarım motivasyonunda da bir ayrımı söz konusu kılmaktadır.

Sonuç olarak, Hag. Sergios ve Bakkhos'un kubbesi, çeşitli detaylara yansıyan incelikli bir yük dağılımı sergilediği bilinçli strüktürel tasarımıyla, özel bir konumda değerlendirilmiştir. Tayin edilen bu konumu netleştiren ikinci bir örnek, aynı statik prensipleri yansıtan Ayasofya kubbesidir. Özetle, Iustinianus döneminin bu iki önemli kilisesindeki örtü elemanlarını/yüzeylerini, Anadolu kökenli tuğla tonoz/kubbe yapımının nihai aşamasının paralel yansımaları olarak kabul etmek mümkündür.

Yapının mimarisinin ele alınmasında, tipolojik olduğu kadar fonksiyonel ve kısmen sembolik bir yaklaşımın, özelleşen yönlerini açığa çıkarması ve farklılıkların özüne inilmesi için daha sağlıklı sonuçlar vereceği düşünülmektedir (bkz. Mango, 1991a). S. Vitale için Constantinopolis mimarisi doğrultusunda, Hag. Sergios ve Bakkhos'un bir açıdan modelliği üzerine bir konsensus olduğu görülmektedir. Ancak, örtü biçimlenmesi ya da mekan yükseklik oranlarındaki kopukluk, iki yapı arasında kurulan bu ilişkinin daha çok sembolik düzeyde yoğunlaşmasıyla sonuçlanmaktadır. Örtü, oranlar ve yukarıda vurgulanan belirgin planlama ayrımlara, gerçek merkezi planlı bir diğer yapının olası etkisine karşın S. Vitale ile Hag. Sergios ve Bakkhos arasında bir ön kabule varan bağ sıklıkla tekrarlanmaktadır. Aynı şekilde, benzer bir mimari dili sergileyen tetraconchusların saf şematik analizler ve geniş tip/plan değerlendirmeleri ile sınırlandırılmasının, olası ilişkilerin irdelenmesi için bir zemin sağlayamayacağı açıktır.

Mimari kopyalamanın (öyle bir amaç söz konusu olduğunda) seçilmiş öğeler üzerinden yapıldığını gösterecek pek çok örnek bulunmaktadır (Krautheimer, 1942). Ancak Krautheimer'in yaklaşımının aksine, dini referanslardan arındırıldığında bu ilişkiyi daha izlenebilir kılmak mümkündür. İncelenen yapılarda ilk algılamının

baskın arkitektonik elemanlar (eksedralar) üzerinden gerçekleştiği açıktır. Bu nedenle kıyaslar bunların tanımladığı mekanlar üzerinden yapılmıştır. Böyle bir yaklaşım, genellemelerin ya da şematik ayrımlara yol açan çıkarımların ortaya koyamayacağı önemli bir açılım sağlayacaktır.

Hag. Sergios ve Bakkhos'u bu noktada ele alırken, öncelikle yapıyı tetraconchuslardan net biçimde ayrıldığı şeklinde yorumlanabilecek ekседra konumlanması ile ilgili, olası pratik nedenleri de sorgulamak gerekir. Özellikle bu yapıda, planlamayı örtüden bağımsız bir girişim olarak düşünmek belki de mümkün değildir. En geniş açıklığa doğrudan yerleşecek kubbe benzeri bir örtünün sekizgen taban gerektirmesinin, ekседraların köşelerdeki konumu açısından belirleyici bir etmen olabileceği açıktır. Öte yandan Ayasofya'da yarım kubbelerin içine gömülü ekседra örtüleri, 6. yüzyılda, başkentteki teknik esnekliğe işaret etmektedir. Bu nedenle, burada kubbenin planlamaya etkisinin sınırlı olduğu bir tasarımdan bahsetmek gereklidir. Diğer yönde, planlamanın taşıdığı bir sorun ise, yukarıda belirtilmiştir. Kubbenin strüktürel niteliklerinin sınırlayıcılığından bağımsız bir unsur, iki yapıda, ekседra bağlantılı örtülerin sıra dışı biçimsel gereklilikleri, böyle bir yerleşimin yapısal zorluğunu sergilemektedir. Tetraconchus yapıların da, kronolojik olarak karmaşıklaşan geometrik bileşkeler içerdiği açıktır. Yine de, kubbe ve galeri ile birlikte, bütüncül ele alındığında, böyle st düzey bir mimari konstrüksiyonun, karmaşık uygulamaların gerçekleştirilmesini mümkün kılacak bir dönem ya da coğrafya içinde yer almadıkları dşnlebilir. Ancak, yakın örneklerin galerisiz tasarımları, bu açıdan bir sınamayı güçleştirmektedir.

Kısacası, tetraconchus yapılar için, yeterince net sonuçlar sağlamadığı düşünülen strüktürel ya da ikonografik üzümlerden ziyade arkitektonik bir değerlendirme önerilmektedir. Burada, tetraconchus öğesinin kilise planlamasında 4.-6. yüzyıllar arasındaki biçimlenmesi ile ilgili olarak olası bir dönüşüm, kullanıma uyarlanma içinde olduğu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, Roma mimarlığının açık/yarı açık mekan zenginleştirme öğesi ekседranın, kilisenin daha belirgin yerleşiminin zorunlu kıldığı bir mekana dönüşmesi, isabetsiz bir çıkarım değildir. Aynı zamanda, Iustinianus döneminde bu şemanın sembolik/dekoratif etkisini koruyarak planlamaya etkisinin azaltılmasının, doğrusallığa uydurulmasının yeni bir aşamaya geçtiğinden bahsetmek mümkündür.

Eksedra mekanının bu mimaride fonksiyonel olarak (tespit edilebilen) belirgin bir yerinin bulunmadığı açık olduğuna göre ‘tetraconchus’ yapı tanımında doğu-batı, kuzey-güney yönelimli eksedralar bileşkesi şeklinde bir ön kabul de değerlendirmeleri sınırlamaktadır. Nitekim, antik yapımcı ya da kullanıcının yapıya bakışını bugünün planlama anlayışı ile ele almak yanıltıcı olabilir. Bu bakışın aradığı; ana mekanın eksedralarla ve doğrusal yüzeylerle zenginleşen bir hacim olması, daha kabul edilebilir bir yaklaşımdır. Hebdomon’daki Hag. Ioannes’in sekizgen yapısının, merkezi planlı ve iç mekanda nişlerle çevrili bir kilise olarak tanıttığı Anaplous’daki Hag. Mikhaël ile çok benzer olduğunu belirten Procopius’un, Hag. Sergios ve Bakkhos ile ilgili betimlerinde, iç mekandaki yarım dairesel eksedralardan önce bir sekizgenlikten ya da merkezilikten bahsetmemesi, bu yapılarla birlikte anmaması, belki de bu durumun bir yansımasıdır. Daha çok nişli yapıların kurgu çeşitliliğinde, merkezi planlıların strüktürel gelişimde nihai bir aşamada konumlandırılan Sergios ve Bakkhos Kilisesi’nin bulunduğu nokta için burada ulaşılan sonuç da budur: eksedranın planlamaya tümüyle entegrasyonu. Kilisenin bu yönde değerlendirilmesiyle, özellikle Bosra ilişkisi, plan işleyişi başta olmak üzere, malzeme ve dekorasyon gibi unsurlarla birlikte, dikkat çekici bir rol üstlenmektedir. Bu, Sergios ve Bakkhos Kilisesi’nin oldukça doğrusal/tek yönlü bir mimari çizgide yer bulan konumunu belirginleştirebilecek niteliktedir.

Strüktürel ya da hacimsel analizlerin dışında, Sergios ve Bakkhos Kilisesi, bazı “sekizgen” planlı yapıların saray kilisesi bağlamında sınıflandırılmasında da Hormisdas Sarayı içindeki konumuyla her zaman önde gelen örneklerden biri olagelmıştır. Bu görüşün yegane mimari karşılığını, sık sık yapıya biçilen sekizgenlik tanımı oluşturmaktadır. Yapının planlamasındaki açık doğrusallık, bu geometri ile ancak örtü izdüşümünde takip edilen ilişkiye dayalı böyle bir tanımı zayıf bir çıkarım kılmaktadır. Bu, yapının saray kilisesi olmadığı anlamına gelmemektedir. Ancak, sonuç olarak iki olasılık ortaya çıkmaktadır: “Saray kilisesi” tipi için sekizgenlik/merkezilik belirgin bir önşart ise Hag. Sergios ve Bakkhos gerçekten de saray kilisesi olmayabilir, ya da tipin mimari karşılığı belirgin değildir.

Iustinianus mimarlığının ve dolayısıyla Sergios ve Bakkhos Kilisesi’nin 7.-8. yüzyıl mimarlığı ile ilişkisi için de yapının, tekrar edilmesi zor eğrisellikleri ve kompleks kubbe biçimlenmesinin ardında kalan plan işleyişine tekrar bakmak gereklidir. Yapının tipolojik konumunun tespitini belirsiz kılan sekizgenlik ve bağlantılı

biçimde merkezilik tanımlarının planlama açısından geçersiz olabileceği yukarıda ele alındığına göre, bu konum açısından asal öğelerin, kubbe ile örtülü dörtgen ana mekan ve bunu üç yönden saran ambulatorium olduğu tekrarlanmalıdır. Öz olarak şüphesiz ki kendinden sonrasına bir etki oluşturacak konumdaki kilisenin, iç içe iki kare/dörtgen yerleşimin çevrelediği kubbesi ile yinelenebilecek bir şemaya sahip olduğu açıktır. Başta Selanik Ayasofya Kilisesi gelmek üzere, Constantinopolis hinterlandında bu biçimlenmenin izlendiği bir grup örnek vardır. Bunların sayıca azlığı bu noktada net bir fikir sağlamaktan uzaktır. Yine de Hag. Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nin plan özelliklerinin, Iustinianus dönemi sonrasındaki mimari çözümme içinde takip edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Hag. Sergios ve Bakkhos Kilisesi, Ayasofya'da “yanılsamalı” ya da “pitoresk” benzeri tanımlar atfedilen etkileyici naos-ambulatorium ilişkisini yaratan prensiplerin, iç içe geçen eğrisel ve doğrusal yüzeyler bileşkesinin, Ayasofya'nın hemen bir kaç yıl öncesinde belirginleştiği bir konumdadır. Bu, asıl mekansal karakterini belirleyen, köşeleri yuvarlatılmış kare konturlu naosun ortaya koyduğu mimari, Hag. Sergios ve Bakkhos'u, kilise mimarlığında merkezi olarak nitelenen iki katmalı örneklerin derlemesi ya da geç Roma mimarlığına özgü bazı yerleşim şemaları ile oluşturulan tabloların genel karakteri dışında, daha özelleşmiş bir noktaya taşımaktadır. Kilise, bu noktada, ‘gelişim’ çizgilerinin nihai aşamasında konumlandırılmasına yönelik yorumları, daha çok scena imgesini yeni mimaride tanımlı bir mekan olarak gerçekleştiren tasarımı ile netleştirmektedir.

KAYNAKLAR

- (1832). *Chronicon Paschale*, ed. L. Dindorf, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Impensis Ed. Weberi, Bonnae.
- (1907). *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, 2 Fasc., ed. T. Preger, B. G. Teubneri, Lipsiae.
- Balty, J. Ch.** (1972). Le groupe épiscopal d'Apamée, dit «Cathédrale de l'est» premières recherches, *Actes du colloque tenu a Bruxelles les 15, 17 et 18 Avril 1972, Fouilles d'Apamee de Syrie. Miscellanea. Fasc. 7*, 187-208.
- Bardill, J.** (2000). The Church of Sts. Sergius and Bacchus in Constantinople and the Monophysite Refugees, *Dumbarton Oaks Papers*, **54**, 1-11.
- Βέη (Bees), N. A.** (1937). Σημείωμα παλαιὸν περὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ναοῦ τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, **13**, ιδ'.
- Bonnet, C. vd.** (2007). L'église tétraconque, l'oratoire et les faubourgs romains de Farama à Péluse (Égypte - Nord-Sinaï), *Genava. Revue d'Histoire de l'Art et d'Archéologie*, n.s. **55**, 247-260.
- Bonnet, C. vd.** (2008). L'église tétraconque et la villa suburbaine des faubourgs de Farama à Péluse (Égypte - Nord-Sinaï), *Genava. Revue d'Histoire de l'Art et d'Archéologie*, n.s. **56**, 121-143.
- Bonnet, C. vd.** (2009). Le temple des faubourgs de l'antique Péluse et l'église tétraconque de tell el-Farama (Égypte - Nord-Sinaï), *Genava. Revue d'Histoire de l'Art et d'Archéologie*, n.s. **57**, 135-158.
- Bottari, S.** (1960). Il battistero della cattedrale di Ravenna, *Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 27 Marzo – 8 Aprile 1960, Fascicolo II, 7-12.
- Bovini, G.** (1961). Il complesso monumentale di S. Lorenzo Maggiore a Milano, *Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 12-24 Marzo 1961, 119-139.
- Brandt, O.** (2006). The Lateran Baptistery and the Diffusion of Octagonal Baptisteries from Rome to Constantinople, *Acta congressus internationalis XIV archaeologiae christianae*, Vindobonae, 19-26.9.1999, 221-227.
- Brusin, G. – Zovatto, P. L.** (1957). *Monumenti paleocristiani di Aquileia e di Grado*, Deputazione di Storia Patria per il Friuli, Udine.
- Buchwald, H.** (1984). Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, **34**, 199-234.

- Butler, H. C.** (1929). *Early Churches in Syria (Fourth to Seventh Centuries)*, ed. and completed by E. B. Smith, Princeton University Press, Princeton.
- Calderini, A. - Chierici, G. - Cecchelli, C.** (1951). *La basilica di San Lorenzo Maggiore in Milano*, Fondazione Treccani degli Alfieri per la storia di Milano, Milano.
- Campbell, W. A.** (1939). The Martyrion at Seleucia-Pieria, *Antioch-on-the-Orontes III: The Excavations 1937-1939*, 25-54, ed. Richard Stillwell, Princeton University Press, Princeton; Oxford University Press, London; Martinus Nijhoff, The Hague.
- Chillman, J. Jr.** (1924). The Casino of the Semicircular Arcades at the Tiburtine Villa of the Emperor Hadrian, *Memoirs of the American Academy in Rome*, **4**, 103-120.
- Choisy, A.** (1883). *L'Art de bâtir chez les Byzantines*, Société anonyme de publications périodiques, Paris.
- Christern, J.** (1963-1964). Palasttriklinium und Kirche, *Istanbuler Mitteilungen*, **13-14**, 108-112.
- Constantinus VII Porphyrogenitus** (1935). *Le livre des cérémonies*, ed. A. Vogt, 2 vol., Collection Byzantine, Société d'édition "Les Belles lettres", Paris.
- Crema, L.** (1959). L'architettura romana, *Enciclopedia Classica*, sezione III, vol. XII, 624-637, Società editrice internazionale, Turin.
- Croke, B.** (2006). Justinian, Theodora, and the Church of Saints Sergius and Bacchus, *Dumbarton Oaks Papers*, **60**, 25-63.
- Crowfoot, J. W.** (1936). The Cathedral at Bosra, *Palestine Exploration Quarterly*, **68**, 7-13.
- Crowfoot, J. W.** (1937). *Churches at Bosra and Samaria-Sebaste*, British School of Archaeology in Jerusalem, Supplementary Paper 4, The Council, London.
- Crowfoot, J. W.** (1938). The Christian Churches, Gerasa. *City of the Decapolis: An Account Embodying the Record of a Joint Excavation Conducted by Yale University and The British School of Archaeology in Jerusalem (1928-1930), and Yale University and The American Schools of Oriental Research (1930-1931, 1933-1934)*, 171-264, Ed. Kraeling, C. H., American Schools of Oriental Research, New Haven, Connecticut.
- De Angelis d'Ossat, G.** (1941). Il "Tempio di Venere" a Baia, *Bolletino del Museo dell'Impero Romano*, **12**, 121-132.
- De Angelis d'Ossat, G.** (1961). L'architettura ambrosiana ed il battistero di Fréjus, *Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 12-24 Marzo 1961, 141-143.
- De Vogüé, M.** (1865-1877). *Syrie centrale: Architecture civile et religieuse du Ier au VIIe siècle*, Tome premier, Typographie Georges Chamerot, Paris.
- Dehio, G. – Bezold, G. Von.** (1887-1901). *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes: Historisch und systematisch dargestellt*, 2 Band, 5 Atlas, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart.

- Deichmann, F. W.** (1956). *Studien zur Architektur Constantinopels im 5. und 6. Jahrhundert nach Christus*, Bruno Grimm Verlag für Kunst und Wissenschaft, Baden-Baden.
- Deichmann, F. W.** (1968). S. K. Kostof, The Orthodox Baptistery of Ravenna, *Byzantinische Zeitschrift*, **61**, 108-114.
- Deichmann, F. W.** (1969-1976). *Ravenna: Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, 3 Band, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden.
- Deichmann, F.W.** (1972). Das Oktogon von Antiocheia: Heroon-Martyrion, Palastkirche oder Kathedrale?, *Byzantinische Zeitschrift*, **65**, 40-56.
- Deichmann, F. W.** (1982). Konstantinopel und Ravenna – eine Gegenüberstellung, *Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten. Gesammelte Studien zur spätantiken Architektur, Kunst und Geschichte*, 479-491, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden.
- Demangel, R.** (1945). *Contribution a la topographie de l'Hebdomon*, Recherches françaises en Turquie: Troisième Fascicule, E. de Boccard, Paris.
- Dentzer, J. M.** (1988). Fouilles franco-syriennes à l'est de l'arc nabatéen, 1985 - 1987. Une nouvelle cathédrale à Bosra?, *XXXV Corso di Cultura Sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 16-26 Marzo 1988, 13-34.
- Diehl, Ch. – Tourneau, M. Le – Saladin, H.** (1918). *Les Monuments chrétiens de Salonique*, Monuments de l'art byzantin IV, Éditions Ernest Leroux, Paris.
- Donceel-Voûte, P.** (1988). *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban Décor, Archéologie et liturgie*, Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université catholique de Louvain, LXIX, Département d'Archéologie et d'Histoire de l'Art, College Erasme, Louvain-la-Neuve.
- Downey, G.** (1948). Procopius De aedificiis i. 4. 3, *Classical Philology*, **43**, 44-45.
- Dynes, W.** (1962-1964). The First Christian Palace-Church Type, *Marsyas. Studies in the History of Art*, **11**, 1-9.
- Ebersolt, J.** (1909). Une mission à Constantinople 1907-1908, *Revue archéologique*, **IV-14**, 1-41.
- Ebersolt, J. – Thiers, A.** (1913). *Les églises de Constantinople*, Ernest Leroux, Paris.
- Eusebius Caesariensis** (1975). *Werke, Band 1, Teil, 1: Über das Leben des Kaisers Konstantin*, ed. F. Winkelmann, Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, Akademie-Verlag, Berlin.
- Farioli, R.** (1985). Gli scavi della Chiesa dei SS. Sergio, Bacco e Leonzio a Bostra, *Berytus Archaeological Studies*, **33**, 61-74.
- Farioli Campanati, R.** (1986). Die italienischen Ausgrabungen in Bosra (Syrien): Der spätantike Zentralbau der Kirche der Hll. Sergius, Bacchus und Leontius, *Boreas: Münstersche Beiträge zur Archäologie*, **9**, 173-185.

- Farioli Campanati, R.** (1991). Bosra: La chiesa tetraconca dei SS. Sergio, Bacco e Leonzio, Il problema della sua destinazione (riassunto), *Akten des XII. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie*, Bonn, 22.-28. September 1991, Teil 2, 741-745.
- Feld, O.** (1968). Beobachtungen in der Küçük Ayasofya zu Istanbul, *Istanbulur Mitteilungen*, **18**, 264-269.
- Fieni, L.** (2007). The Art of Building in Milan During Late Antiquity: San Lorenzo Maggiore, *Technology in Transition A.D. 300-650* (Late Antique Archaeology 4), 407-433, eds. Lavan, L., Zanini, E., Sarantis, A., Brill, Leiden-Boston.
- Foss, C.**, (1997). Syria in Transition, A. D. 550-750: An Archaeological Approach, *Dumbarton Oaks Papers*, **51**, 189-269.
- Gough, M.** (1972). The Emperor Zeno and Some Cilician Churches, *Anatolian Studies*, **22**, 199-212.
- Grabar, A.** (1963). *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, XVII, Librairie Adrien Maisonneuve, Paris.
- Grossmann, P.** (1978). Die zweischaligen spätantiken Vierkonchenbauten in Ägypten und ihre Beziehung zu den gleichartigen Bauten in Europa und Kleinasien, *Das römisch-byzantinische Ägypten. Akten des internationalen Symposions*, Trier, 26.-30. September 1978, 167-173.
- Grossmann, P.** (1982). Rezensenten: Günther Stanzl, Längsbau und Zentralbau als Grundthemen der frühchristlichen Architektur, *Gnomon*, **54**, 801-806.
- Grossmann, P.** (1989). Beobachtungen zum ursprünglichen Grundriß der Sergios und Bakchoskirche in Constantinopel, *Istanbulur Mitteilungen*, **39**, 153-159.
- Grossmann, P.** (1989). The Triconchoi in Early Christian Churches of Egypt and Their Origins in the Architecture of Classical Rome. *Roma e l'Egitto nell'antichità classica. Atti del I Congresso internazionale italo-egiziano*, Cairo 6-9 febbraio 1989, 181-190.
- Grossmann, P.** (1989-2004). *Abū Mīnā; I. Gruftkirche und die Gruft, II. Das Baptisterium*, Archäologische Veröffentlichungen (Deutsches Archäologisches Institut. Abteilung Kairo); 44, 54, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- Guadalupi, R.** (1975). *La chiesa dei SS. Sergio e Bacco a Costantinopoli*, Tipolitografia armena, Venezia.
- Guidi, G. G.** (1988). Problemi di Ricostruzione della Chiesa Tetraconca dei SS. Sergio, Bacco e Leonzio a Bosra, *XXXV Corso di Cultura Sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 16-26 Marzo 1988, 133-170.
- Guyer, S.** (1933). Le rôle de la Syrie et de la Mésopotamie à l'époque byzantine, *Syria. Archéologie, Art et histoire*, **14**, 56-70.

- Harrison, R. M.** (1986). *Excavations at Saraçhane in Istanbul, Volume I: The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones, and Molluscs*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey; Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C.
- Henderson, A. E.** (1906). SS. Sergius and Bacchus, Constantinople, *The Builder*, **90**, 4-8.
- Herzfeld, E. – Guyer, S.** (1930). *Meriamlik und Korykos. Zwei christliche Ruinenstätten des rauhen Kilikiens*, Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Vol. II, The Manchester University Press, Manchester.
- Janin, R.** (1969). Les églises et les monastères, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, Première partie: Le Siège de Constantinople et le Patriarcat œcuménique, Tome III (Deuxième édition)*, Institut français d'études byzantines, Paris.
- Kähler, H.** (1950). *Hadrian und seine Villa bei Tivoli*, Gebr. Mann Verlag, Berlin.
- Kähler, H.** (1967). *Die Hagia Sophia mit einem Beitrag von Cyril Mango über die Mosaiken*, Gebr. Mann Verlag, Berlin.
- Karnapp, W.** (1966). Das Kuppelproblem von St. Georg in Ezraa, *Tortulae: Studien zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten*, 178-186, hrsg. von Walter Nikolaus Schumacher, Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte, Supplementheft 30, Herder, Rom.
- Kautzsch, R.** (1936). *Kapitellstudien: Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Verlag von Walter de Gruyter, Berlin-Leipzig.
- Kızıltan, Z. – Saner, T.** (2011). *İstanbul'da Arkeoloji: İstanbul Arkeoloji Müzeleri Arşiv Belgeleri (1970-2010)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kinney, D.** (1987). San Lorenzo, San Vitale, Hagia Sophia, *Thirteenth Annual Byzantine Studies Conference*, Columbus, Ohio, 5-8 November 1987, Abstracts of papers, 3.
- Kleinbauer, W. E.** (1973). The Origin and Functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia, *Dumbarton Oaks Papers*, **27**, 89-114.
- Kleinbauer, W. E.** (1987). The Double-Shell Tetraconch Building at Perge in Pamphylia and the Origin of the Architectural Genus, *Dumbarton Oaks Papers*, **41**, 277-293.
- Kleiss, W.** (1965). Neue Befunde zur Chalkopratenkirche in Istanbul, *Istanbuler Mitteilungen*, **15**, 149-167.
- Kleiss, W.** (1966). Grabungen im Bereich der Chalkopratenkirche in Istanbul 1965, *Istanbuler Mitteilungen*, **16**, 217-240.
- Kleiss, W.** (1974). Bemerkungen zur Kirche Johannis des Täufers in Istanbul-Bakırköy (Hebdomon), *Mansel'e Armağan / Mélanges Mansel*, I, 207-219, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Seri – Sa. 60, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- Kollwitz, J.** (1957). Die Grabungen in Resafa Herbst 1954 und Herbst 1956, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, **72**, 64-109.
- Kollwitz, J.** (1963). Die Grabungen in Resafa Frühjahr 1959 und Herbst 1961, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, **78**, 328-359.
- Kollwitz, J.** (1964). Die Grabungen in Resafa 3. Vorbericht, *Les Annales Archéologiques de Syrie, Revue d'Archéologie et Histoire*, **14**, 75-108.
- Kostenec, J.** (2005-2006). South façade of Sts. Sergius and Bacchus in Istanbul, *Boreas: Münstersche Beiträge zur Archäologie*, **28-29**, 105-114.
- Kostof, S.** (1965). *The Orthodox Baptistery of Ravenna*, Yale Publications in the History of Art, 18, Ed. George Kubler, Yale University Press, New Haven and London.
- Krautheimer, R.** (1942). Iconography of Mediaeval Architecture, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, **5**, 1-33.
- Krautheimer, R.** (1953). Book Reviews: A. Calderini, G. Chierici, C. Cecchelli, La Basilica Maggiore di S. Lorenzo in Milano, Milan, *The Art Bulletin*, **35**, 152-154.
- Krautheimer, R.** (1967). Reviews of Recent Books: The Orthodox Baptistery of Ravenna by S. K. Kostof, *Archaeology*, Vol. **20**, No. 1, 233-234.
- Krautheimer, R.** (1974). Again Saints Sergius and Bacchus at Constantinople, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, **23**, 251-253.
- Krautheimer, R.** (1980). Success and Failure in Late Antique Church Planning, *Age of Spirituality: A Symposium*, 121-140, ed. Kurt Weitzmann, The Metropolitan Museum of Art in association with Princeton University Press, New York.
- Krautheimer, R.** (1986). *Early Christian and Byzantine Architecture (4th ed.)*, Yale University Press, New Haven and London.
- Lavin, I.** (1962). The House of the Lord: Aspects of the Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Early Middle Ages, *The Art Bulletin*, **44**, 1-27.
- Lenoir, A.** (1852). *Architecture monastique*, Collection de documents inédits sur l'histoire de France, Troisième série: Archéologie, Imprimerie nationale, Paris.
- Lethaby, L. R.** (1904). *Mediæval Art from the Peace of the Church to the Eve of the Renaissance 312-1350*, Duckworth & Co., London – Charles Scribner's Sons, New York.
- Lewis, S.** (1973). San Lorenzo Revisited: A Theodosian Palace Church at Milan, *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. **32**, no. 3, 197-222.
- MacDonald, W.** (1958). Some Implications of Later Roman Construction, *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. **17**, no. 4, 2-8.
- MacDonald, W.** (1986). *The Architecture of The Roman Empire, Volume II: An Urban Appraisal*, Yale University Press, New Haven and London.

- MacDonald, W. – Boyle, B. M.** (1980). The Small Baths at Hadrian's Villa, *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. **39**, No. 1, 5-27.
- Magni, M.** (1960). *Architettura romanica comasca*, Casa editrice Meschina, Milano.
- Mainstone, R. J.** (2001). *Developments in Structural Form*, Architectural Press, Oxford.
- Marquand, A.** (1906). The Dome of SS. Sergius and Bacchus at Constantinople, *Records of the Past*, **5**, 358-362.
- Mango, C. – Hawkins, E. J. W.** (1964) Additional Notes, The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul, ed. C. Mango, *Dumbarton Oaks Papers*, **18**, 299-315.
- Mango, C.** (1972). The Church of Saints Sergius and Bacchus, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, **21**, 189-193.
- Mango, C.** (1975). The Church of Sts. Sergius and Bacchus Once Again, *Byzantinische Zeitschrift*, **68**, 385-392.
- Mango, C.** (1985). *Byzantine Architecture*, Rizzoli International Publications Inc., New York.
- Mango, C.** (1991). Approaches to Byzantine Architecture, *Muqarnas*, **8**, 40-44.
- Mango, C.** (1991). Reviews: R. M. Harrison, Excavations at Saraçhane in Istanbul; M. Harrison, A Temple for Byzantium, *The Journal of Roman Studies*, **81**, 237-239.
- Mansel, A. M.** (1978). *Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Seri – Sa. 33, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Mathews, T. F.** (1971). *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, The Pennsylvania University Press, University Park and London.
- Mathews, T. F.** (2005). The Palace Church of Sts. Sergius and Bacchus in Constantinople, *Archaeology in architecture: Studies in honor of Cecil L. Striker*, 137-141, edited by Judson J. Emerick and Deborah M. Deliyannis, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
- Mazzotti, M.** (1961). Il battistero della cattedrale di Ravenna. Problemi architettonici e vicende del monumento, *Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 12-24 Marzo 1961, 255-278.
- Nicephorus Callistus Xanthopulus** (1865). *Ecclesiastica historia* (Nikēphorou Kallistou Xanthopoulou Ekklesiastikēs historias = *Nicephori Callisti Xanthopuli Ecclesiasticæ historiæ*), ed. J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, 145-147, apud J.-P. Migne, Parisiis.
- Roberti, M. M.** (1965). Il battistero antico di Milano, *Atti del VI congresso internazionale di Archeologia Cristiana*, Ravenna, 23-30 Settembre 1962, 703-707.
- Müller-Wiener, W.** (1977). *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls: Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, E. Wasmuth, Tübingen.

- Ostrogorsky, G.** (1981). *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, X. Seri – Sa. 7, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Öz, T.** (1962). *İstanbul Camileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Seri – Sa. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Πασπάτη (Paspatēs), Α. Γ.** (1877). Βυζαντιναί Μελέται: Τοπογραφικαί και Ιστορικαί μετά πλείστων εικόνων, Εκ του τυπογραφείου Αντωνίου Κορομηλά, Εν Κωνσταντινούπολει.
- Πελεκανίδης (Pelekanidēs), Στ.** (1964). Φίλιπποι, Το έργο της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1963, 50-57.
- Πελεκανίδης (Pelekanidēs), Στ.** (1979). Ανασκαφή Φιλίππων, Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, **135**, 90-99.
- Piguet-Panayotova, D.** (1990). Les tétraconques avec collatéraux dans les Balkans des V-VI siècles, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, **33**, 197-208.
- Polacco, R.** (1991). Note sulla chiesa giustiniana dei SS. Sergio e Bacco di Costantinopoli, *Venezia Arti*, **5**, 5-8.
- Procopius** (1838). De Aedificiis, *Procopius*, Vol. III, 167-344, ed. G. Dindorf, Corpus scriptorum historiae byzantinae, Pars II, Impensis Ed. Weberi, Bonnae.
- Procopius** (1940). Buildings, *Procopius*, with an English translation by H. B. Dewing, with the collaboration of Glanville Downey, Vol. VII, Loeb Classical Library, W. Heinemann, London; Harvard University Press, Cambridge.
- Pulgher, D.** (1878). *Les anciennes églises byzantines de Constantinople*, Lehmann & Wentzel, Vienne.
- Rasch, J.** (1985). Die Kuppel in der römischen Architektur, *Architectura*, **15**, 117-139.
- Rasch, J.** (1991). Zur Konstruktion Spätantiker Kuppeln vom 3. bis 6. Jahrhundert, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, **106**, 311-383.
- Rakob, F.** (1961). Litus beatae Veneris aureum. Untersuchungen am 'Venustempel' in Baiae, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Roemische Abteilung*, **68**, 114-149.
- Rakob, F.** (1988). Römische Kuppelbauten in Baiae, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Roemische Abteilung*, **95**, 257-301.
- Reggiori, F.** (1935). *Dieci battisteri lombardi, minori, dal secolo V al secolo XII*, I monumenti italiani, Fascicolo 4, La libreria dello stato, Roma.
- Russo, E.** (2006). *Lettura del complesso eufrasiano di Parenzo (con particolare attenzione al suo episcopio)*, *Bizantinistica: Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, **8**, 19-60.
- Salzenberg, W.** (1854). *Alt-Christliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert*, Verlag von Ernst & Korn, Berlin.
- Sanpaolesi, P.** (1961). La chiesa dei SS. Sergio e Bacco a Costantinopoli, *Rivista dell'istituto nazionale d'archeologia e storia dell'arte*, n.s. **10**, 116-180.

- Schmit, T.** (1927). *Die Koimesis-Kirche von Nikaia: Das Bauwerk und die Mosaiken*, Verlag von Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig.
- Sciarretta, V.**, (1966). *Il battistero di Albenga*, Collana di Quaderni di Antichità Ravennati, Cristiane e Bizantine, Quaderno N. 7, A. Longo, Ravenna.
- Sedlmayr, H.** (1935). Zur Geschichte des justinianischen Architektursystems, *Byzantinische Zeitschrift*, **35**, 38-69.
- Sheppard, C. D.** (1965). A Radiocarbon Date for the Wooden Tie Beams in the West Gallery of St. Sophia, Istanbul, *Dumbarton Oaks Papers*, **19**, 237-240.
- Sisson, M. A.** (1929). The Stoa of Hadrian at Athens, *Papers of the British School at Rome*, **11**, 50-71.
- Sozomenus, H.** (1864) *Historia ecclesiastica*, Sōkratous Scholastikou, Hermeiou Sōzomenou Ekklēsiastikē historia = Socratis Scholastici, Hermiae Sozomeni Historia ecclesiastica, 843-1630, ed. J.-P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeca, 67, apud J.-P. Migne, Parisiis.
- Spanner, H. – Guyer, S.** (1926). *Rusafa: Die wallfahrtsstadt des heiligen Sergios*, Forschungen zur islamischen kunst IV, Dietrich Reimer/Ernst Vohsen, Berlin.
- Stanley, D. J.** (1994). New Discoveries at Santa Costanza, *Dumbarton Oaks Papers*, **48**, 257-261.
- Stanzl, G.** (1979). *Längsbau und Zentralbau als Grundthemen der frühchristlichen Architektur: Überlegungen zur Entstehung der Kuppelbasilika*, Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Stettler, M.** (1943). Zur Rekonstruktion von S. Costanza, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Roemische Abteilung*, **58**, 257-301.
- Stettler, M.** (1957). St. Gereon in Köln und der sogenannte Tempel der Minerva Medica in Rom, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, **4**, 124-128.
- Strube, C.** (1973). *Die westliche Eingangsseite der Kirchen von Constantinopel in justinianischer Zeit*, Otto Harrassowitz [in Komm.], Wiesbaden.
- Svenshon, H. – Stichel, Rudolf H. W.** (2000). Neue Beobachtungen an der ehemaligen Kirche der Heiligen Sergios und Bakchos (Küçük Ayasofya Camisi) in Istanbul, *Istanbul Mitteilungen*, **50**, 389-409.
- Swainson, H.** (1895). Monograms on the Capitals of S. Sergius at Constantinople, *Byzantinische Zeitschrift*, **4**, 106–108.
- Traversi, G.** (1964). *Architettura paleocristiana milanese*, Casa Editrice Ceschina, Milano.
- Travlos, J.** (1966). Athen, *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, Band I, 350-389, Anton Hiersemann, Stuttgart.
- Travlos, J.** (1988). *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen.

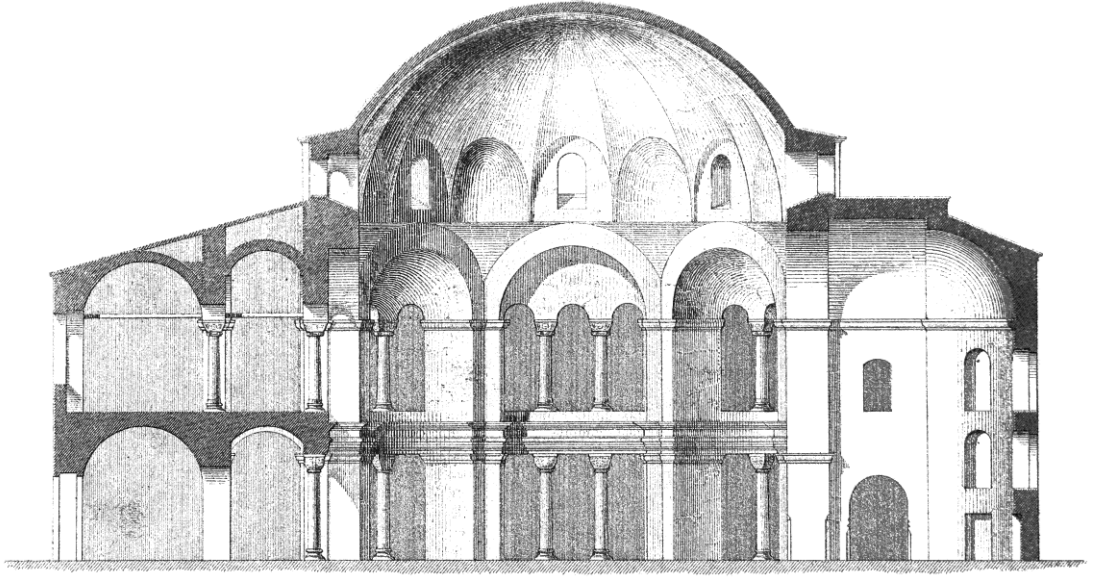
- Tschira, A.** (1942). Die ursprüngliche Gestalt des Baptisteriums an der Lateransbasilika, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Roemische Abteilung*, **57**, 116-121.
- Underwood, P. A.** (1948). Some Principles of Measure in the Architecture of the Period of Justinian, *Cahiers Archéologiques*, **3**, 64-74.
- Van Millingen, A.** (1912). *Byzantine churches in Constantinople; their history and architecture*, by Alexander Van Millingen, assisted by Ramsay Traquair, W. S. George and A. E. Henderson, MacMillan and Co., London.
- Vignoli, A.** (1978). Note sull'architettura della chiesa dei SS. Sergio e Bacco di Costantinopoli. Ipotesi per la ricostruzione delle strutture dell'avancorpo scomparso, *Studi classici e orientali*, **28**, 69-86.
- Wagner-Lux, U. – Vriezen, K. J. H.** (1980). Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Gadara (Umm Qes) in Jordanien in den Jahren 1976 - 1978, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, **96-1**, 48-58.
- Ward-Perkins, J. B.** (1947). The Italian Element in Late Roman and Early Medieval Architecture, *Proceedings of the British Academy*, **33**, 163-194.
- Ward-Perkins, J. B.** (1966). Imperial Mausolea and Their Possible Influence on Early Christian Central-Plan Buildings, *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. **25**, no. 4, 297-299.
- Ward-Perkins, J. B.** (1994). *Roman Imperial Architecture* (New Impression), Yale University Press, New Haven and London.
- Van Nice, Robert L.** (1965-1986). *Saint Sophia in Istanbul: An Architectural Survey*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C.
- Verzone, P.** (1934). Il Duomo, la Canonica ed il Battistero di Novara, *Bollettino storico per la provincia di Novara*, **28**, 165-243.
- Vickers, M.** (1973). Observations on the Octagon at Thessaloniki, *Journal of Roman Studies*, **63**, 111-120.
- Zaloziecky, W. R. v.** (1940). Ein stilgeschichtlicher Vergleich der Sergius-Bacchus Kirche in Konstantinopel und S. Vitale in Ravenna, *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Roma, 20-26 settembre 1936, 452-455.

EKLER

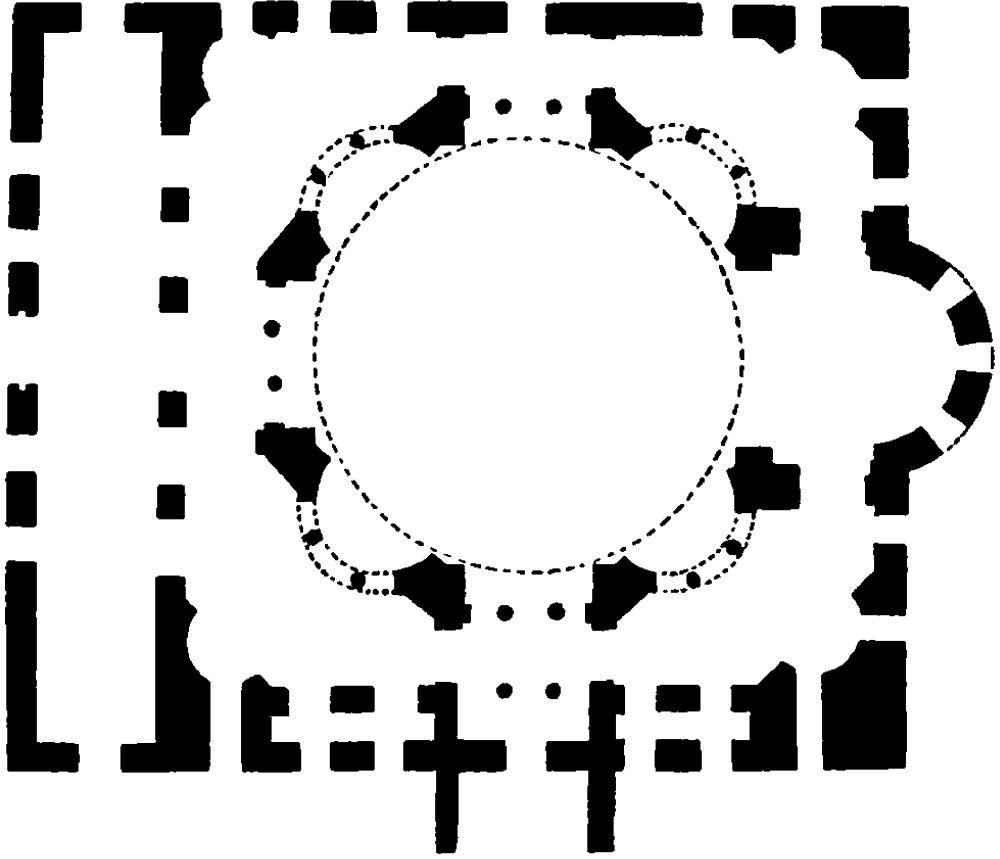
EK A : Hagioi Sergios ve Bakkhos Kilisesi

EK B : Tipoloji

EK A : Hagioi Sergios ve Bakkhos Kilisesi

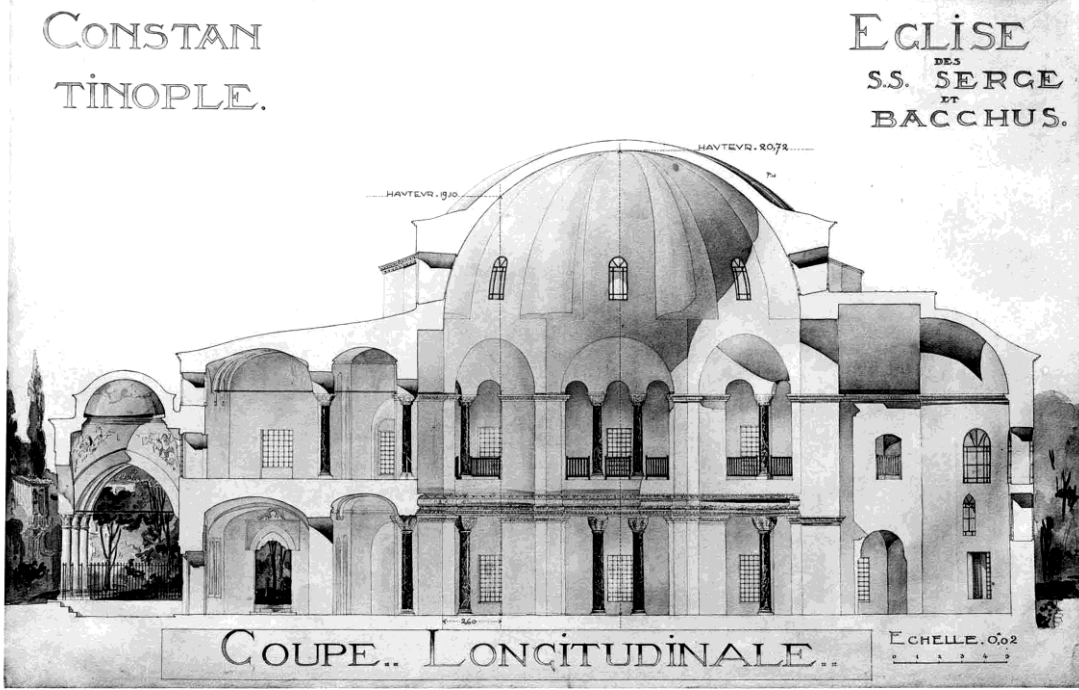

(a)

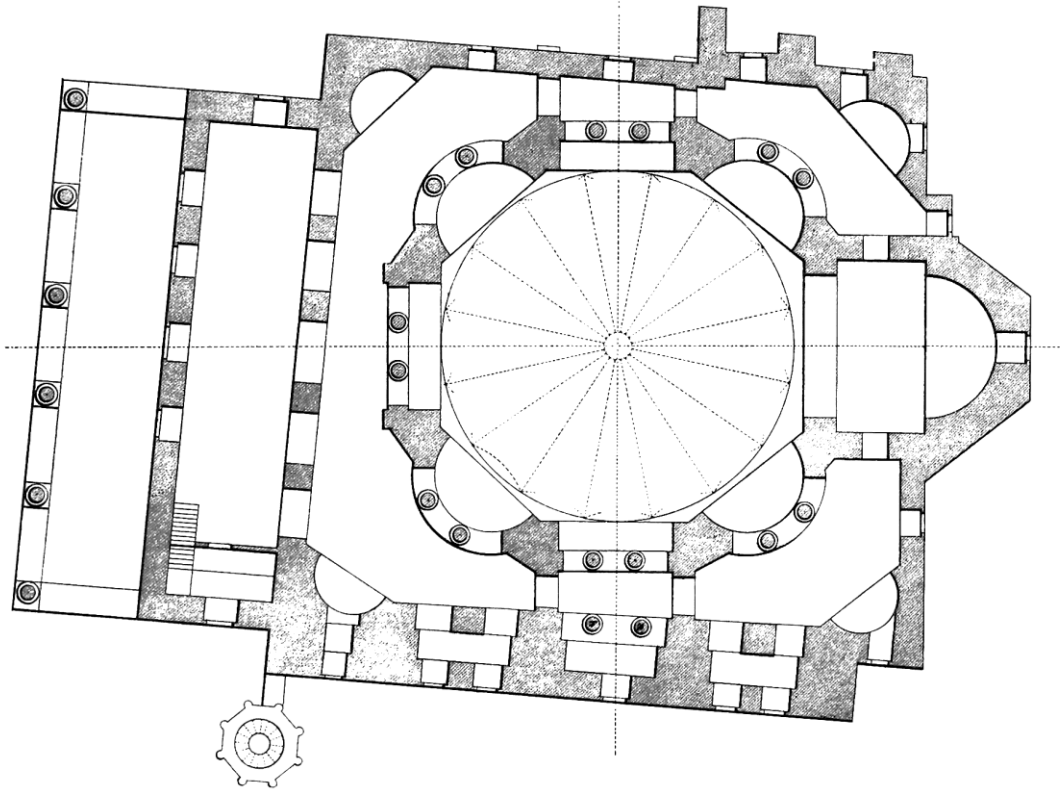

(b)

Şekil A.1: (a) Kesit (Salzenberg, 1854). (b) Plan (Lenoir, 1852).

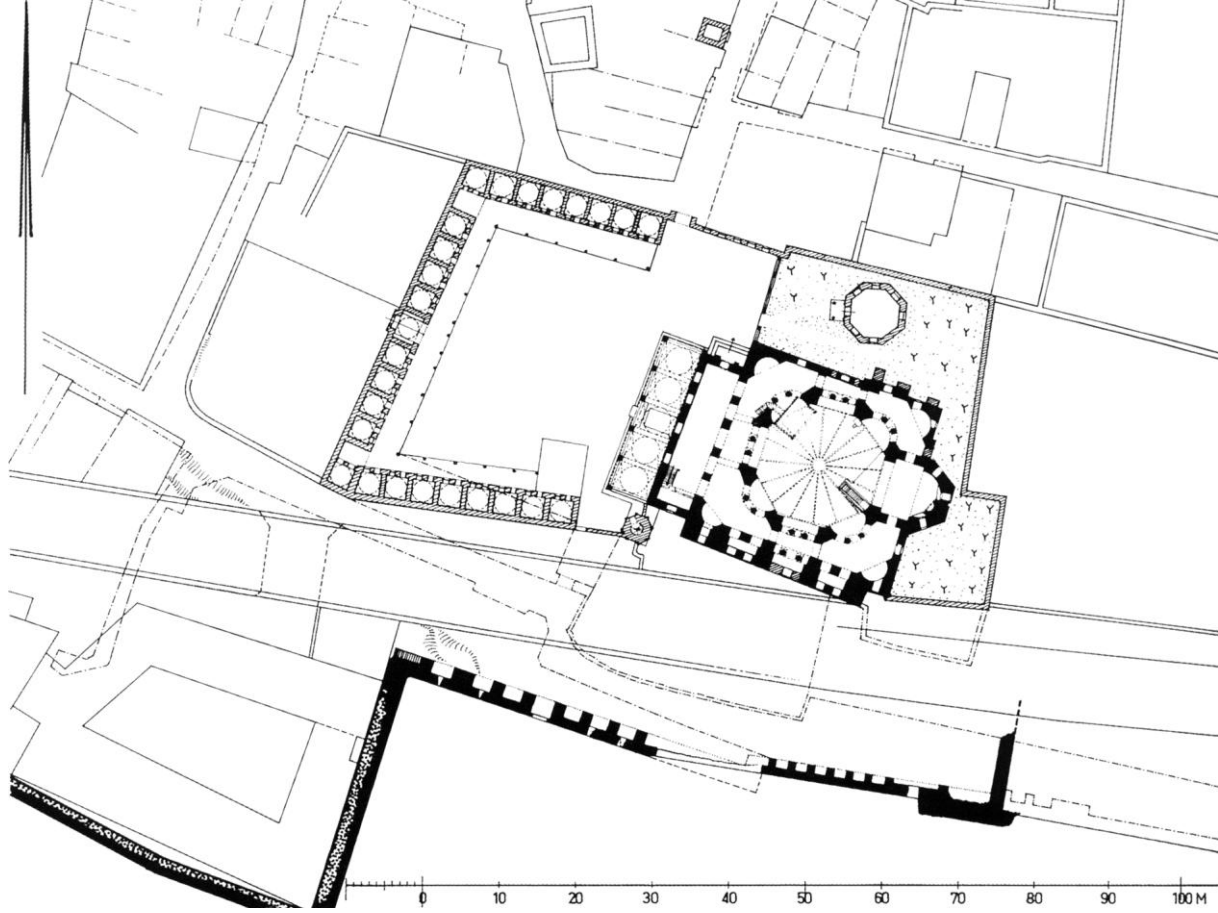

(a)

(b)

Şekil A.2 : (a) Kesit (Ebersolt – Thiers, 1913). (b) Plan (Pulgher, 1878).

Şekil A.3 : Kilise ve yakın çevresini gösteren plan (Müller-Wiener, 1977).

Şekil A.4 : Kuzeydoğudan genel görünüm.

Şekil A.5 : Kuzey cephesi.

Şekil A.6 : Kuzey cephesi doğu bölümü.

Şekil A.7 : Kuzeybatı köşesi.

Şekil A.8 : Güney cephesi.

Şekil A.9 : Doğu yönünde naos.

Şekil A.10 : Güneybatı yönünde naos.

Şekil A.11 : Kuzey yönünde naos.

Şekil A.12 : Güney yönünde naos.

Şekil A.13 : Narteks.

Şekil A.14 : Ambulatorium batı kanadı.

Şekil A.15 : Ana mekanın güney kenarı.

Şekil A.16 : Ana mekanın kuzey kenarı.

Şekil A.17 : Kuzeydoğu eksedrası.

Şekil A.18 : Güneybatı eksedrası arkasından görünüm.

Şekil A.19 : Ambulatorium güney kanadı.

Şekil A.20 : Galeri güney kanadı.

Şekil A.21 : Galeri – güney duvarı ilişkisi.

Şekil A.22 : Batıdan galeri kuzey kanadı.

Şekil A.23 : Doğudan galeri kuzey kanadı.

Şekil A.24 : Galeride kuzeydoğu eksedrası.

Şekil A.25 : Galeri batı kanadı.

Şekil A.26 : Narteksin üzerindeki mekan.

Şekil A.27 : Narteks üzerindeki mekan ve galeri ilişkisi.

Şekil A.28 : Ana mekanın kuzey kenarı ve kubbe.

Şekil A.29 : Güneybatı eksedrasında düzen.

Şekil A.30 : Kuzeybatı eksedrasında entablatur.

Şekil A.31 : Ana mekanın batı kenarında entablatur.

Şekil A.32 : Galerinin güney kenarında başlıklar ve korniş.

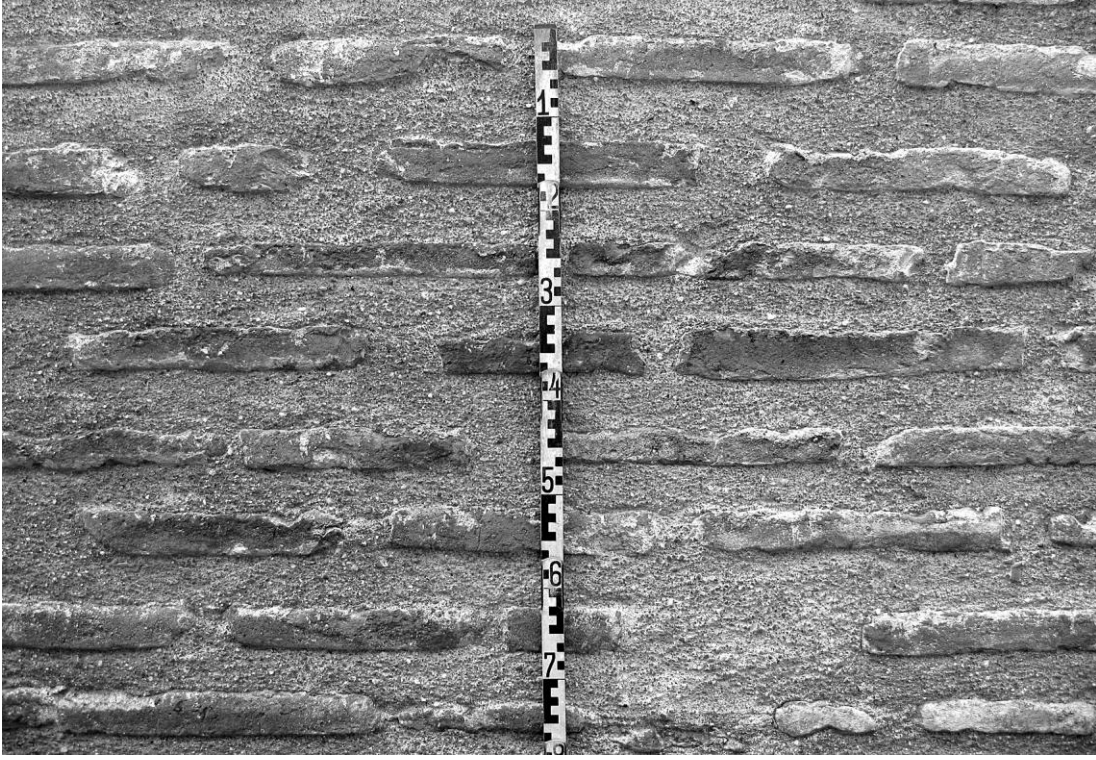
Şekil A.33 : Galeriye çıkan merdiven.

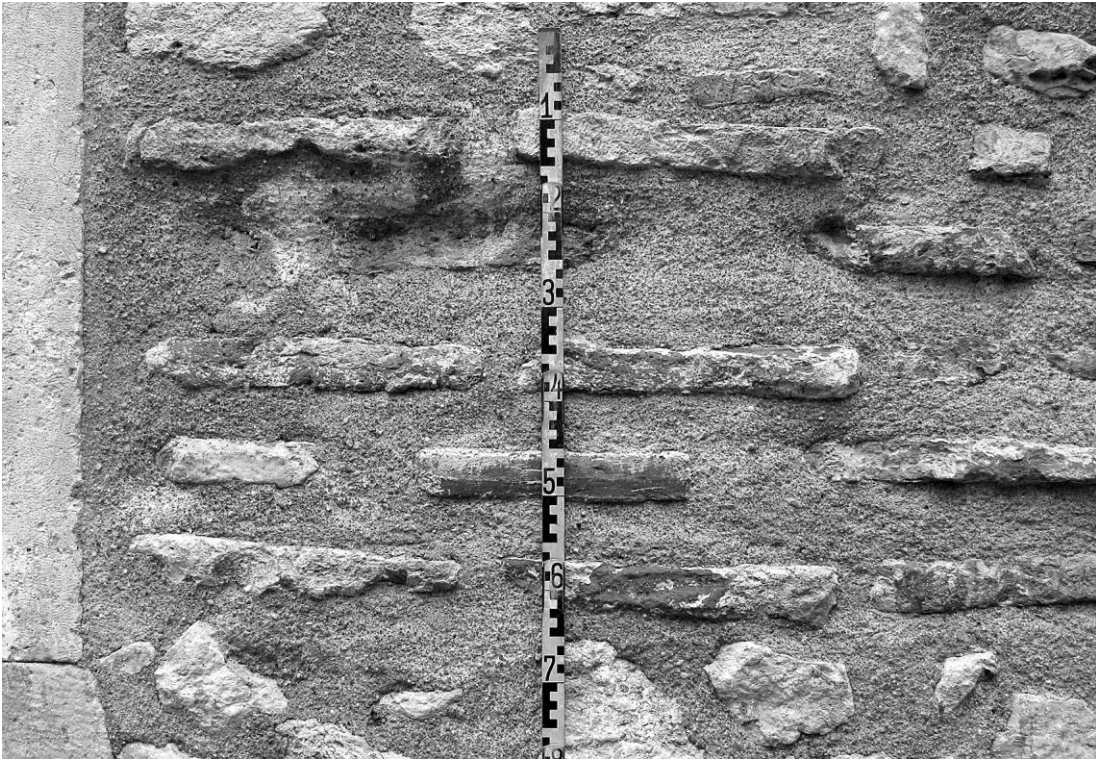
Şekil A.34 : Kuzey yönünde naos (Yak. 1880) (D-DAI-IST-R24882).

Şekil A.35 : Kuzey kenarında entablatur (Yak. 1900) (Sebah-J.929 D-DAI-IST-9791).

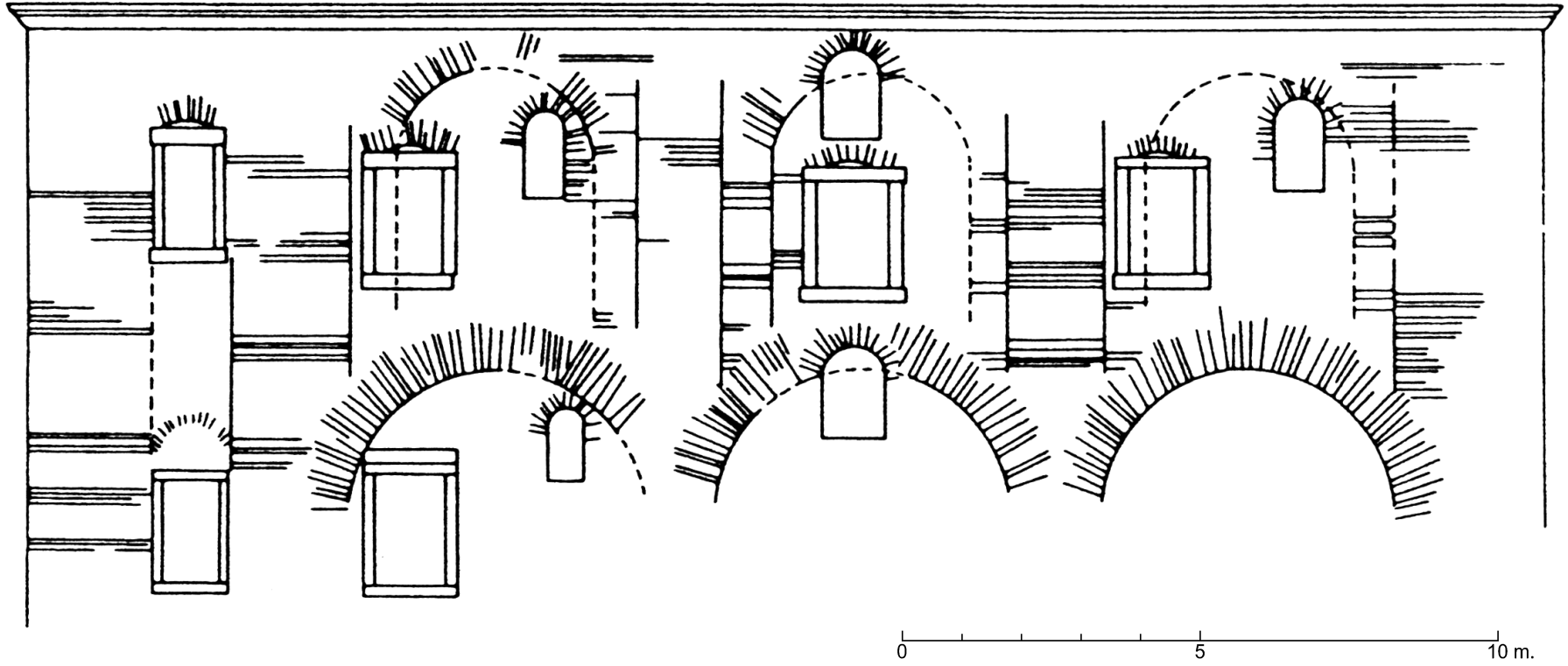

(a)

(b)

Şekil A.36 : Duvar örgüsü detayları: (a) Kuzey cephesi. (b) Güney cephesi.

Şekil A.37 : Güney duvarı restitüsyonu (Mathews, 1971).

Şekil A.38 : Güney duvarı boyunca ortaya çıkan kalıntılar (Kızıltan – Saner, 2011).

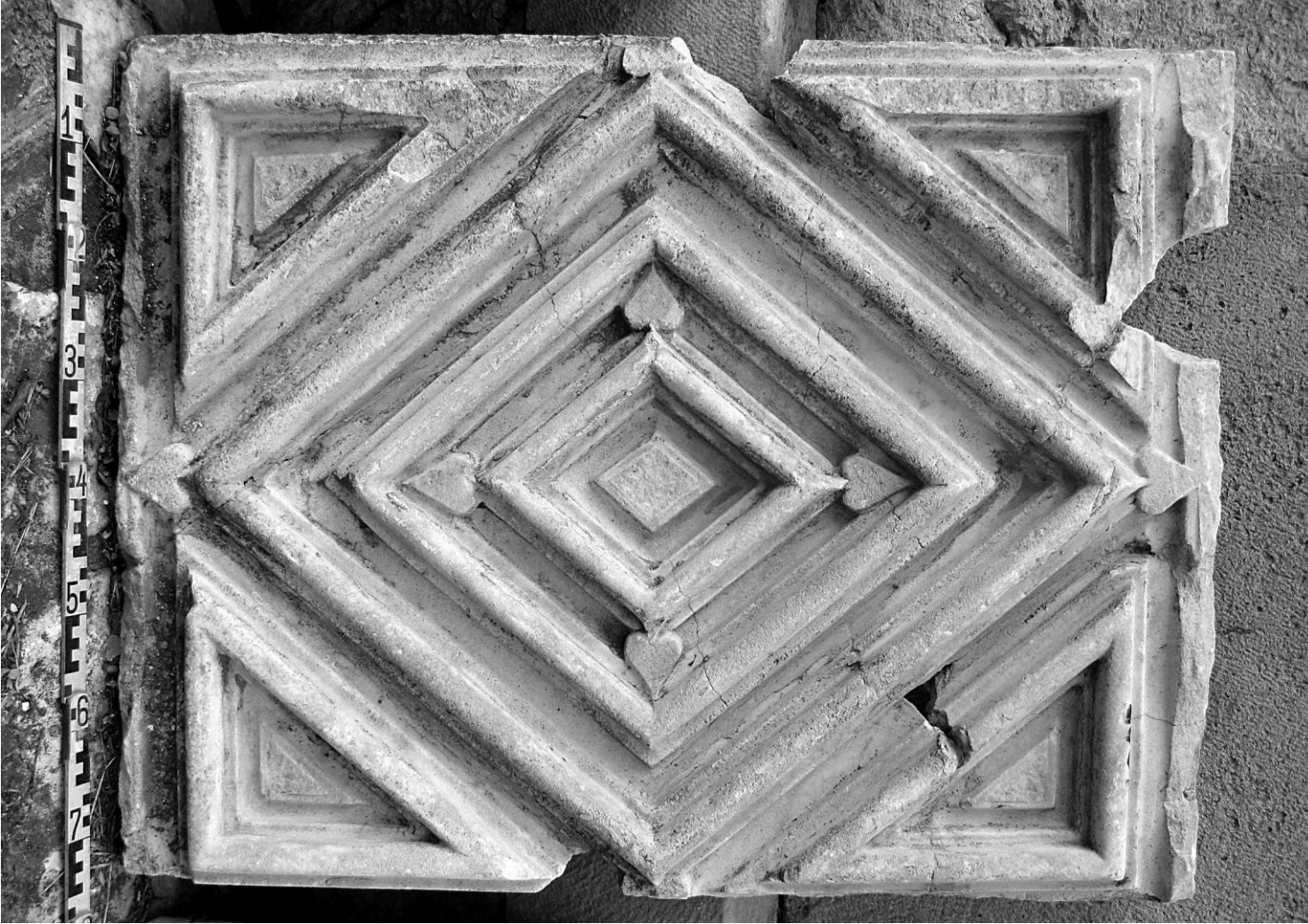

(a)

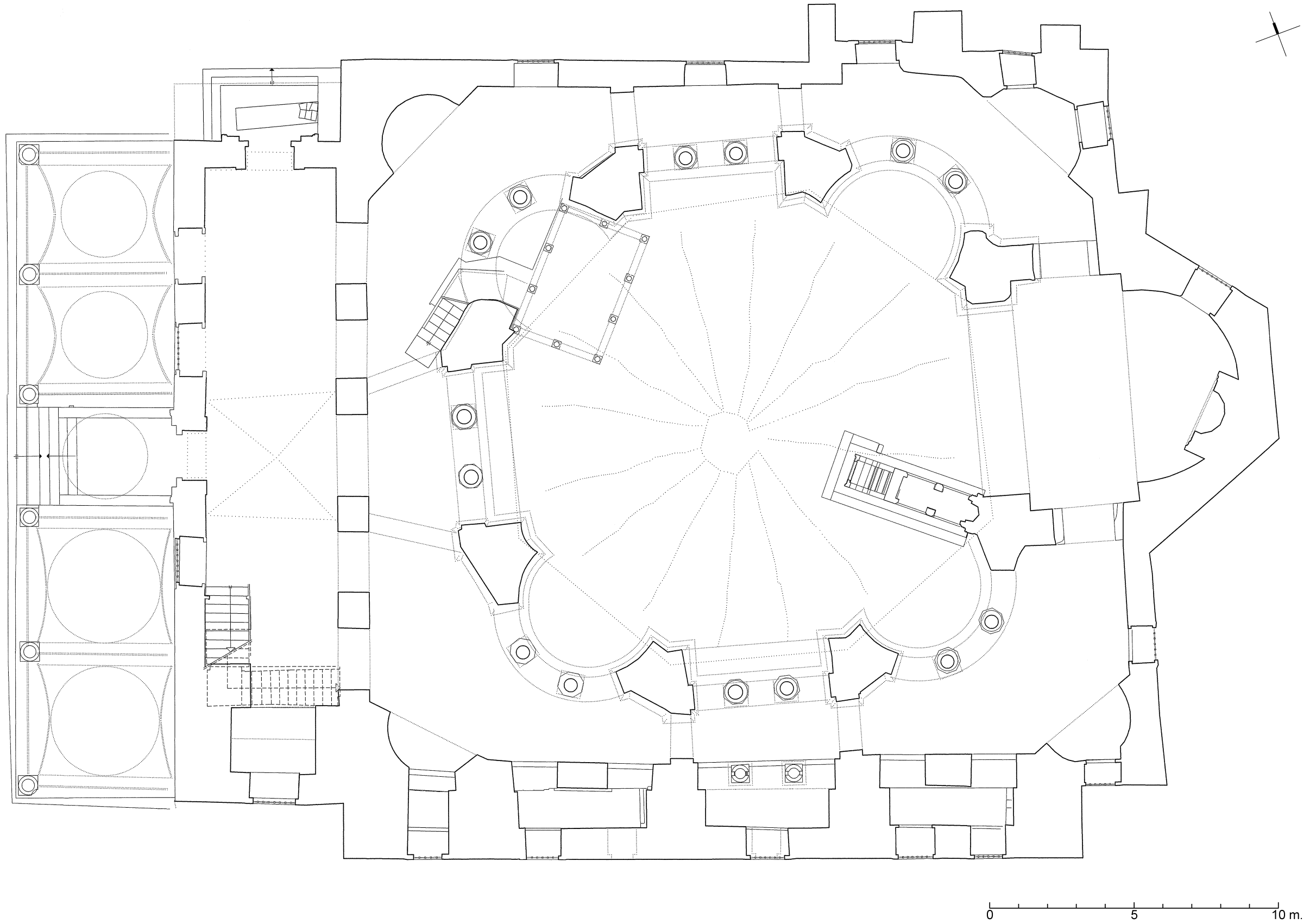

(b)

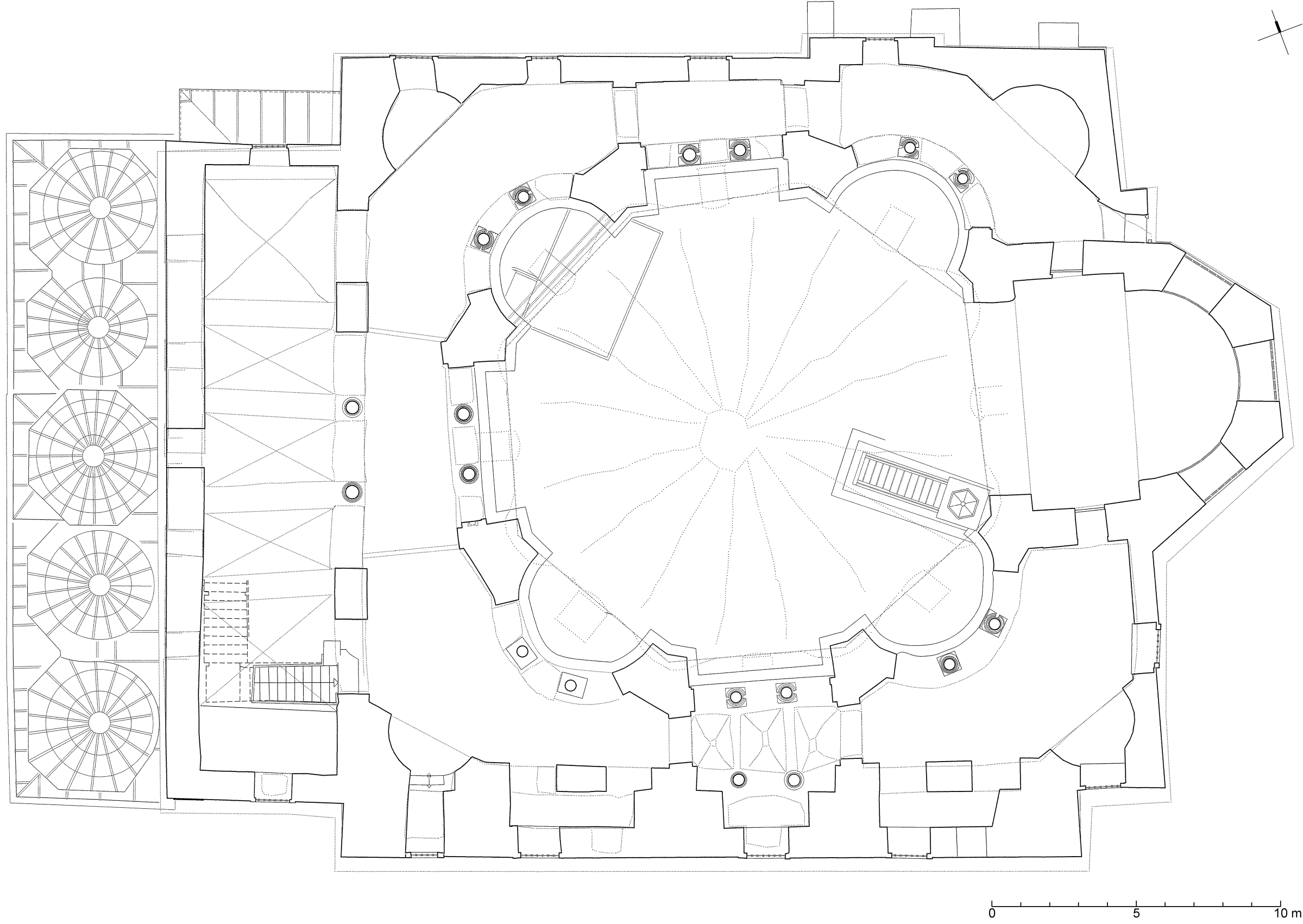
Şekil A.39 : (a) Galeriye yönelik parapet levhası. (b) Levha parçası.

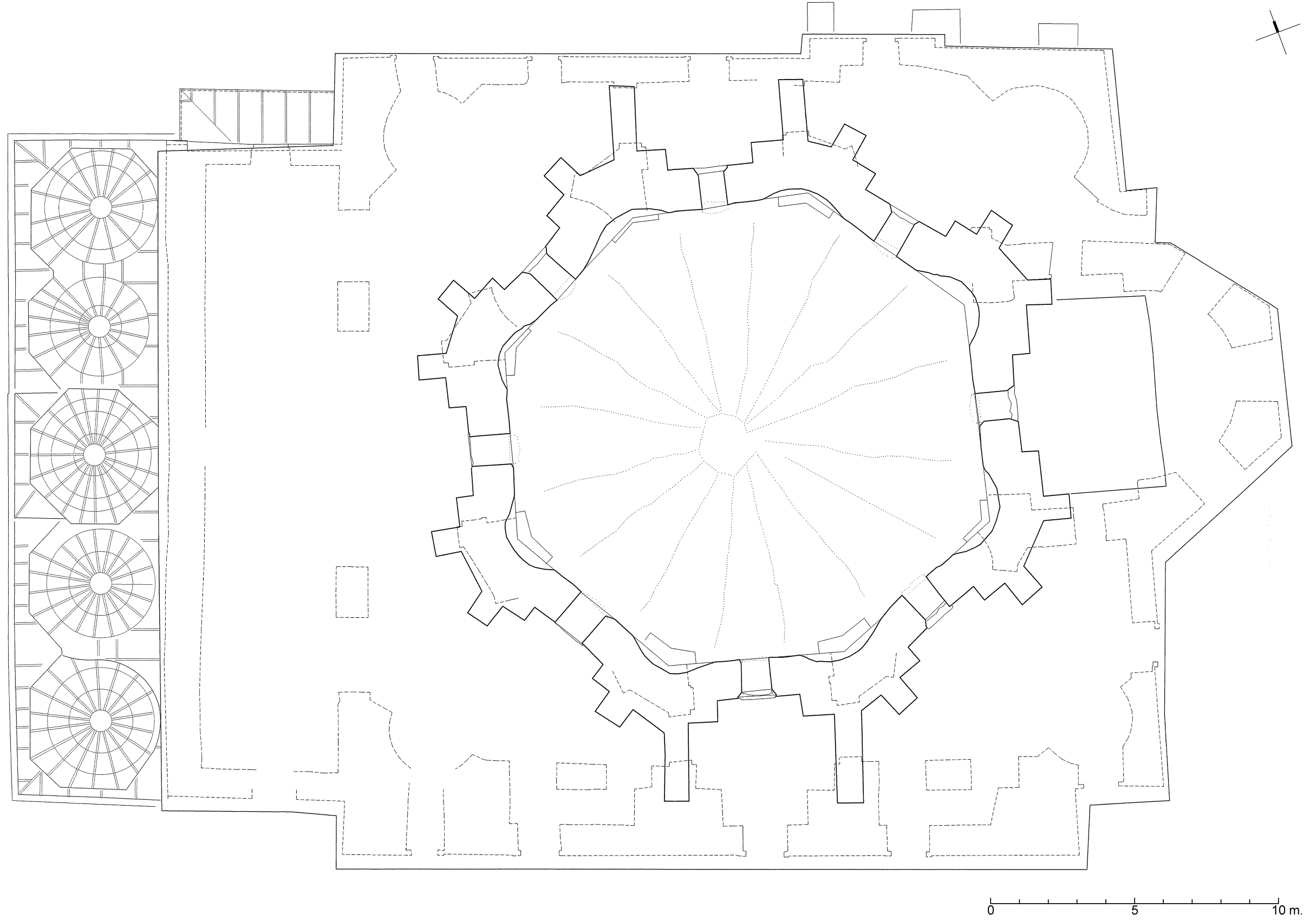
Şekil A.40 : Naosa yönelik parapet levhası.

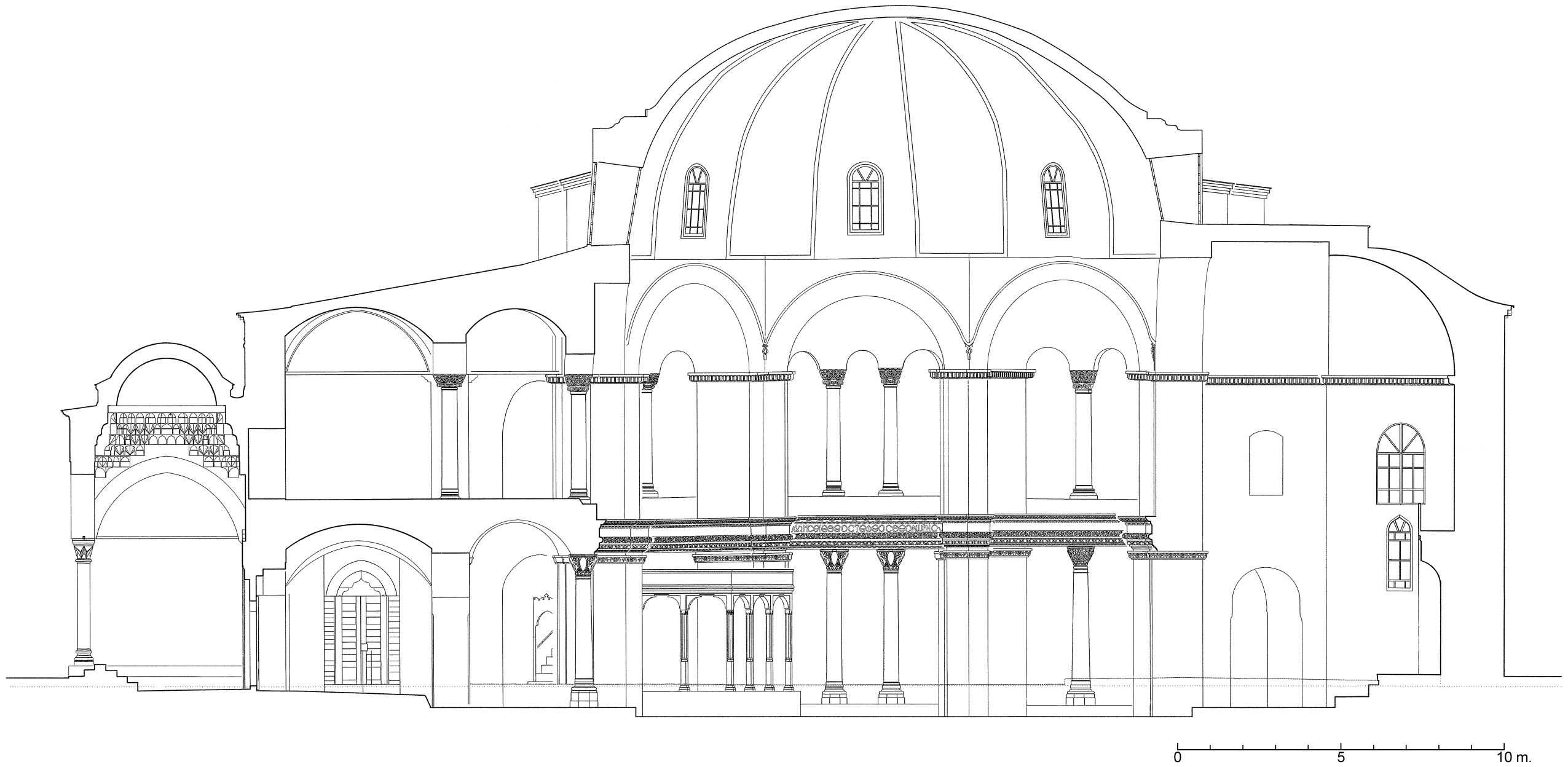
Şekil A.41 : Zemin kat planı (M. Alper/Tures).

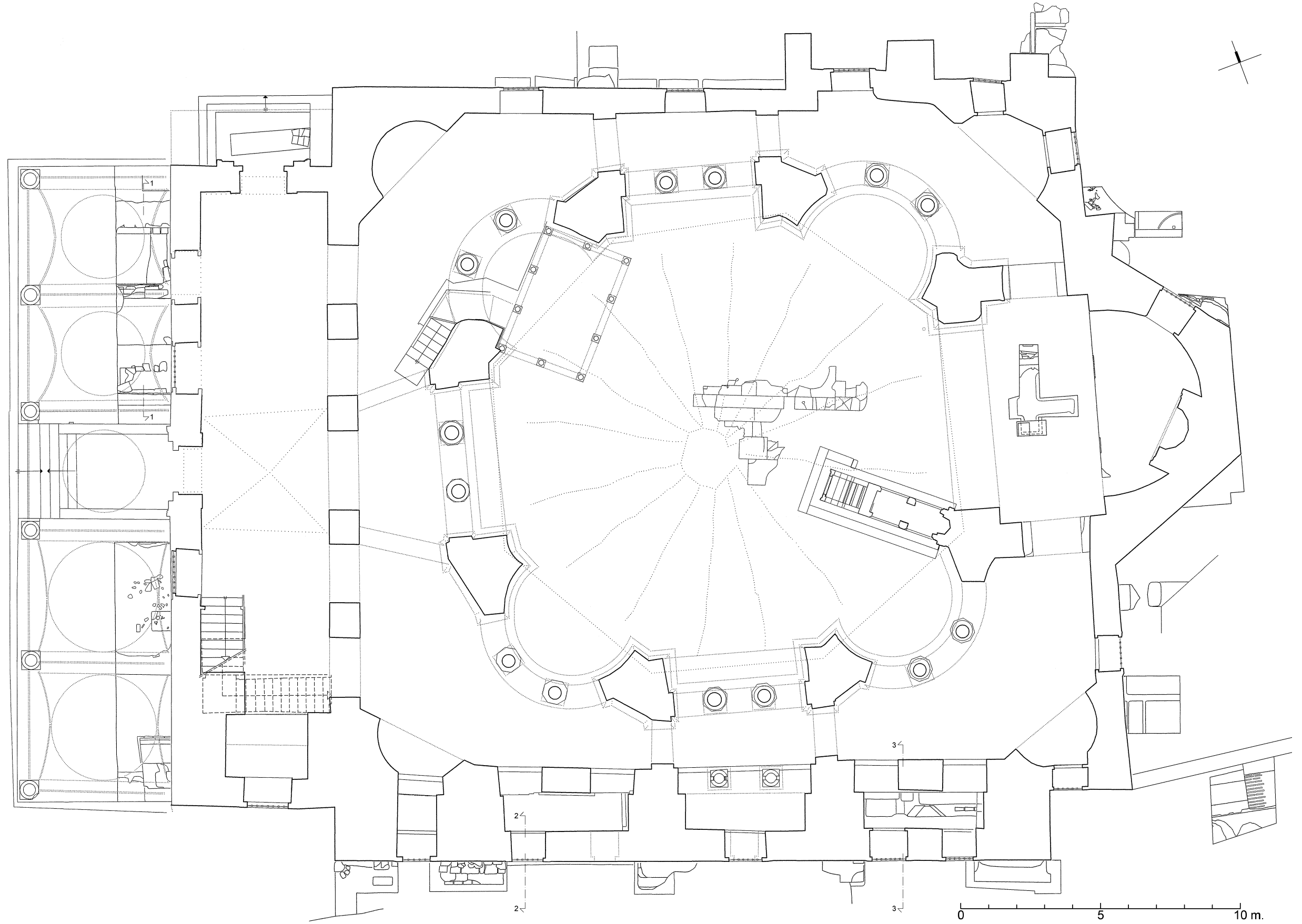
Şekil A.42 : Galeri katı planı (M. Alper/Tures).

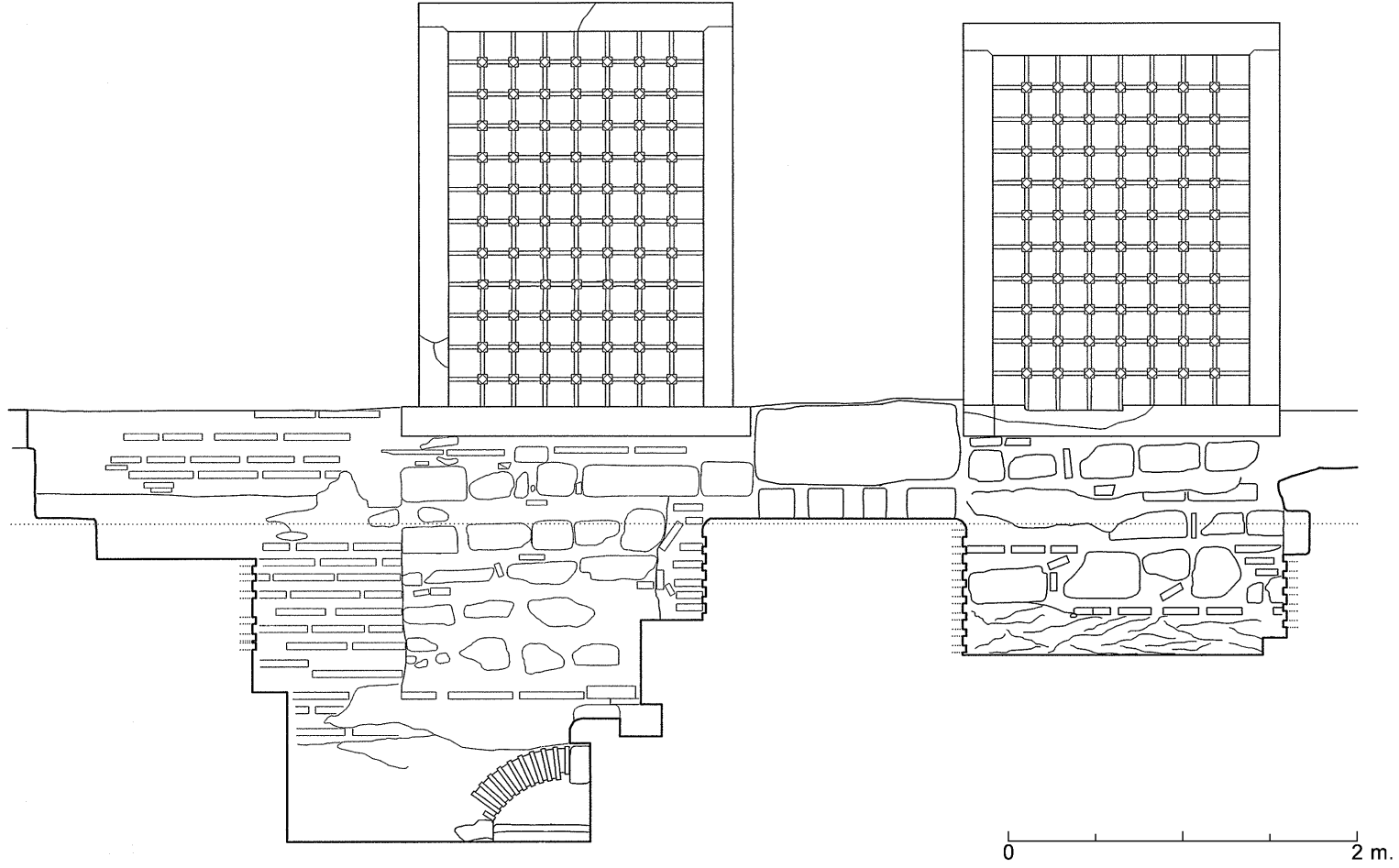
Şekil A.43 : Kubbe eteği planı (M. Alper/Tures).

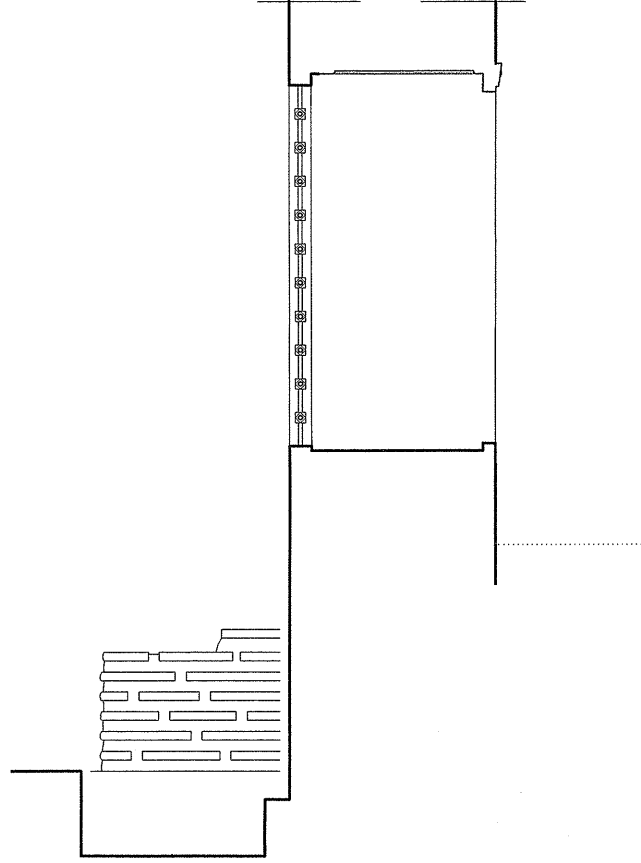
Şekil A.44 : Doğu-batı doğrultusunda kesit (M. Alper/Tures).

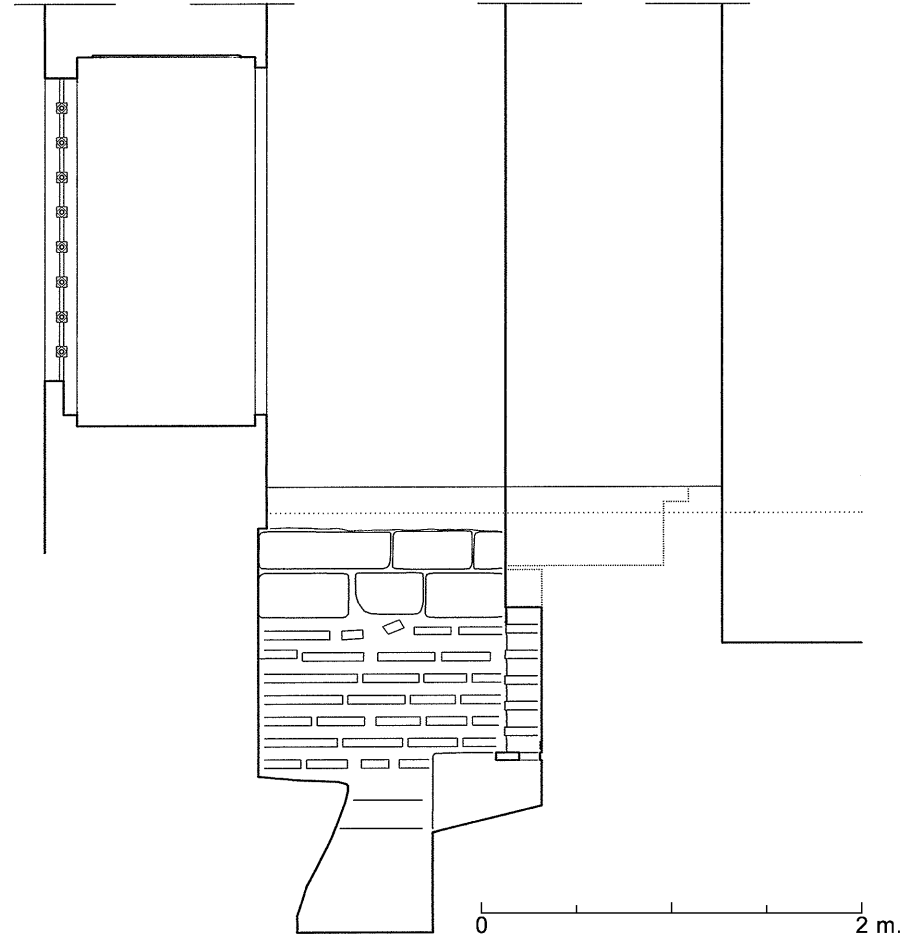
Şekil A.45 : Arkeolojik kalıntı planı (M. Alper/Tures).

Şekil A.46 : Batı cephesinde arkeolojik kazı kesiti (1-1 kesiti) (M. Alper/Tures).

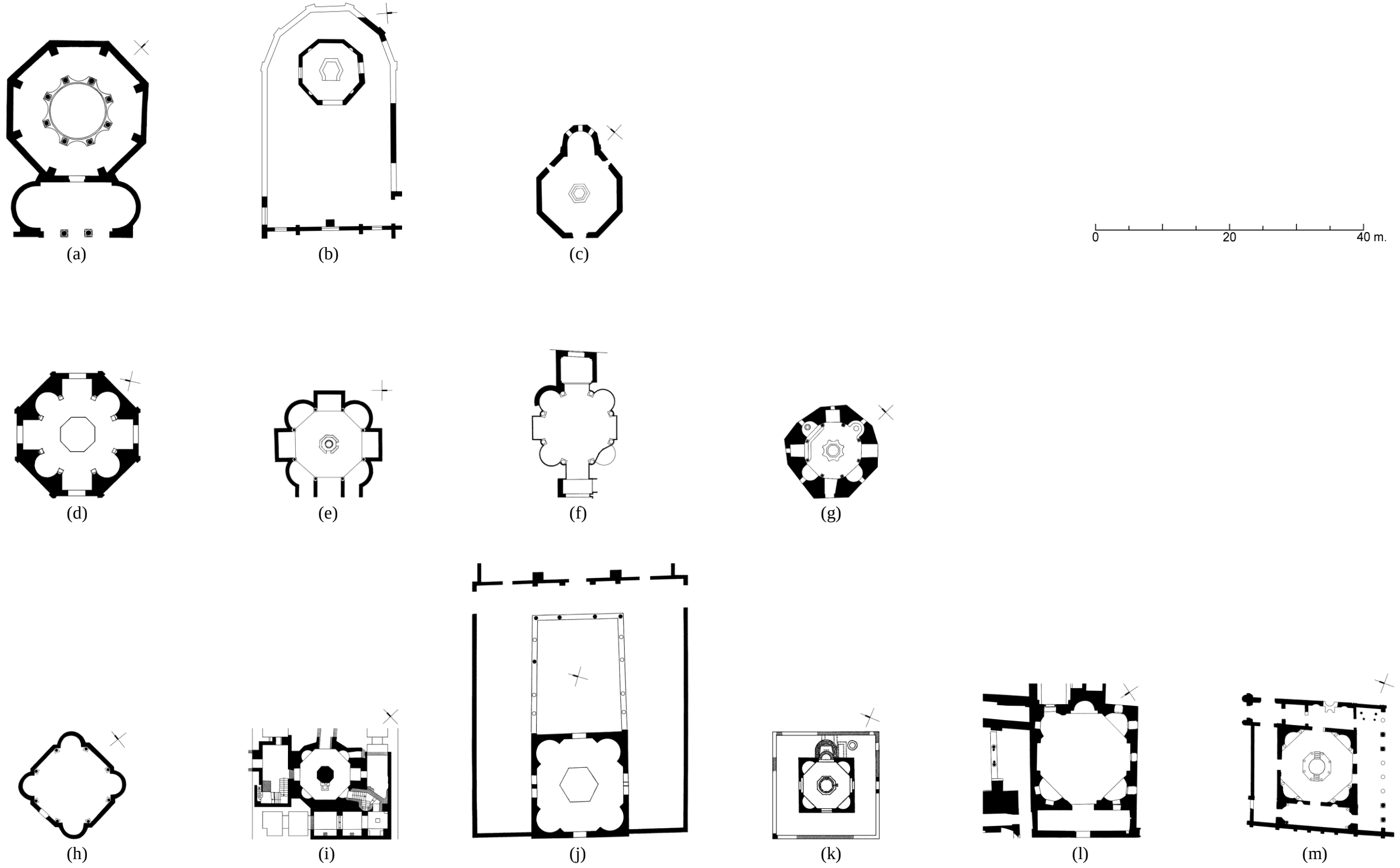
(a)

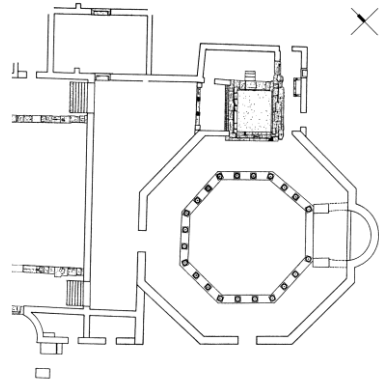
(b)

Şekil A.47 : Güney duvarında arkeolojik kazı kesitleri (M. Alper/Tures): (a) 2-2 kesiti. (b) 3-3 kesiti.

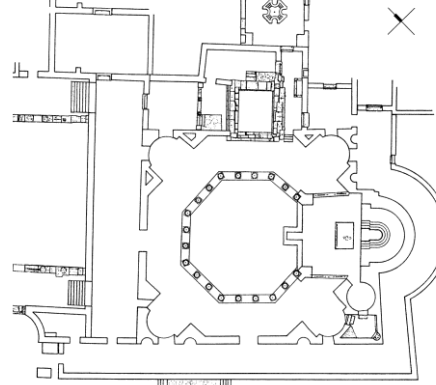
EK B : Tipoloji

Şekil B.1 : Sekizgen planlı vaftizhaneler: (a) Lateran , Roma (Tschira, 1942). (b) Parentium (Russo, 2006). (c) Nova Aquileia (Brusin – Zovatto, 1957). (d) Milano (Traversi, 1964). (e) Novara (Verzone, 1934). (f) Comum (Magni, 1960). (g) Albingaunum (Sciarretta, 1966). (h) Ortodoks Vaftizhanesi, Ravenna (Deichmann, 1969-1976). (i) “Chalcoprateia” (altyapı), Constantinopolis (Kleiss, 1966). (j) Aquileia (Brusin – Zovatto, 1957). (k) Riva San Vitale (Reggiori, 1935). (l) Ayasofya, Constantinopolis (Van Nice, 1965). (m) Abu Mina (Grossmann, 1989-2004).

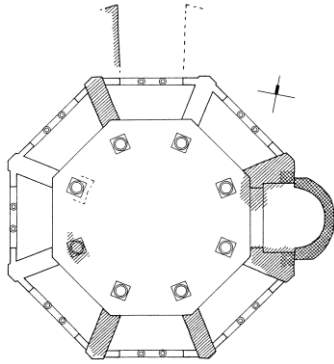

(a)

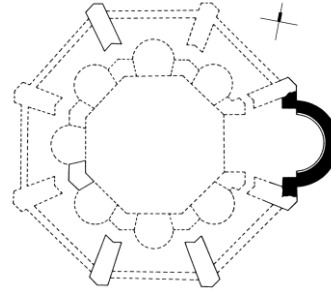

(b)

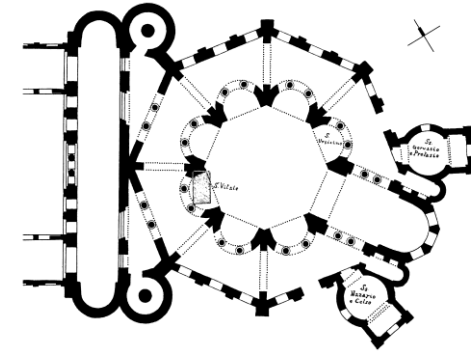
0 20 40 m.

(c)

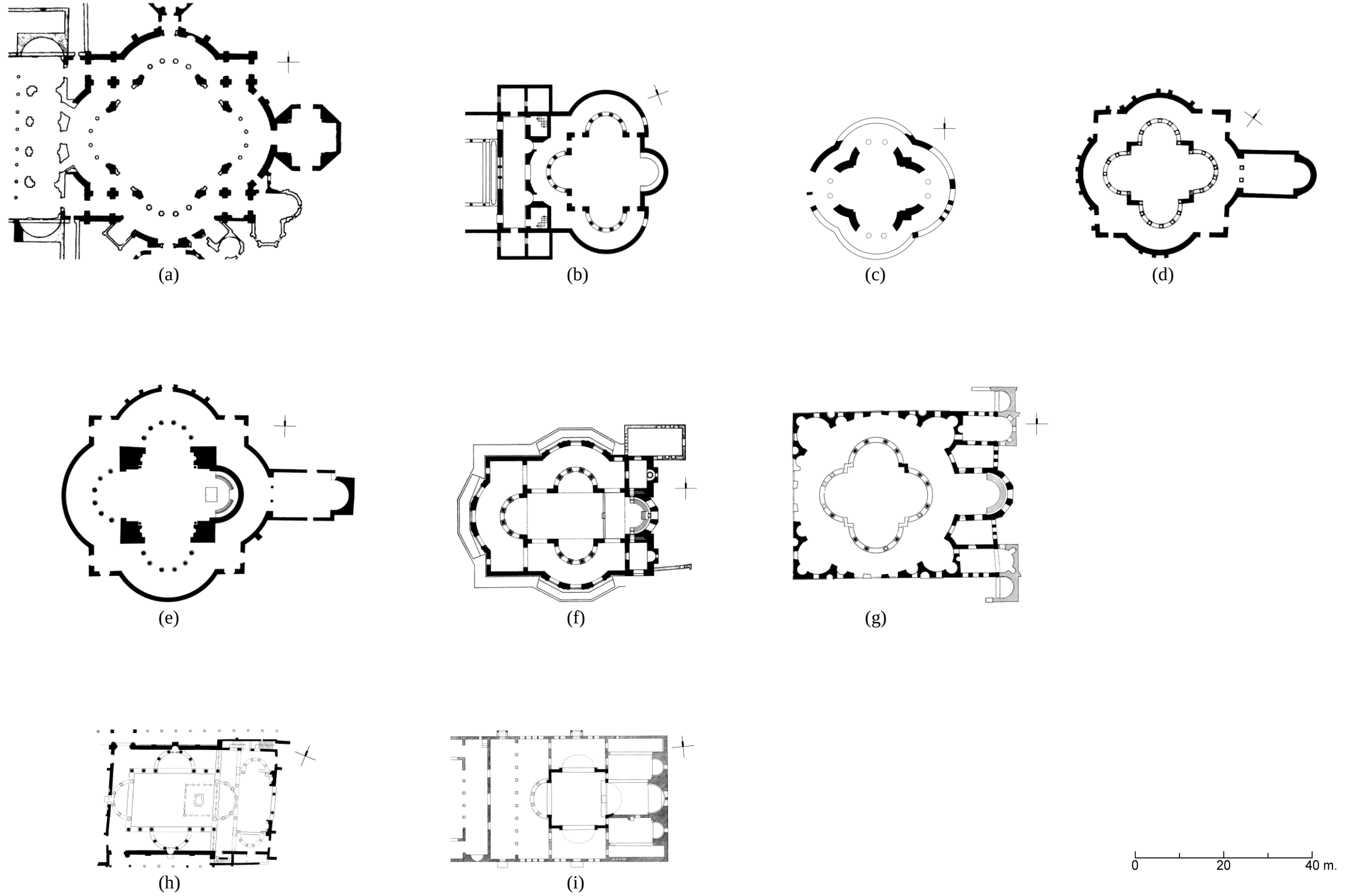

(d)

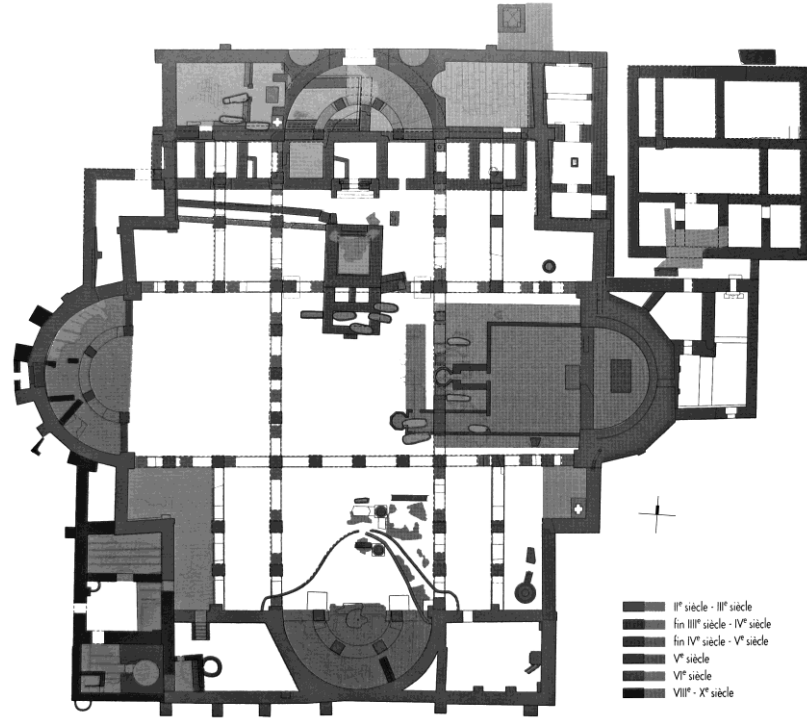

(e)

Şekil B.2 : Sekizgen planlı kiliseler: (a) Philippi A (Pelekanidēs, 1979). (b) Philippi B (Pelekanidēs, 1979). (c) Ioannes I, Hebdomon (Kleiss, 1974). (d) Ioannes II, Hebdomon (Mathews, 1971). (e) S. Vitale, Ravenna (Mango, 1985).

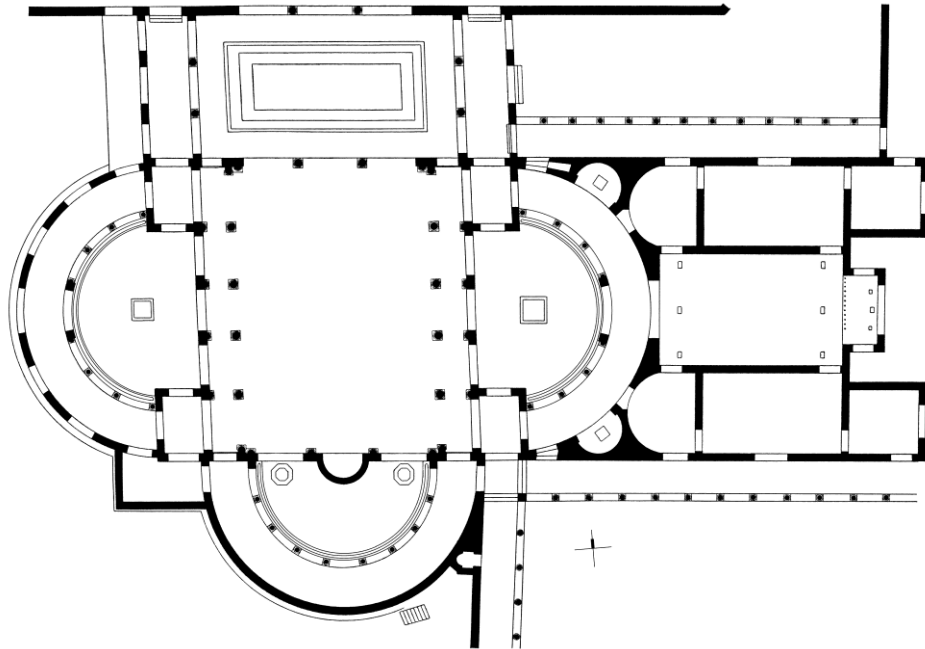

Şekil B.3 : Tetraconch kiliseler: (a) S. Lorenzo, Milano (Kinney, 1972). (b) Atina (Travlos, 1988). (c) Perge (Kleinbauer, 1987). (d) Seleucia-Pieria (Campbell, 1941). (e) Apamea (Balty, 1972). (f) Resafa (Kollwitz, 1964). (g) Hag. Sergios, Bakkhos ve Leontios, Bosra (Farioli Campanati, 1991). (h) Mezar Kilisesi, Abu Mina (Grossmann, 1989-2004). (i) Mezar Kilisesi, Korykos (Herzfeld – Guyer, 1930).

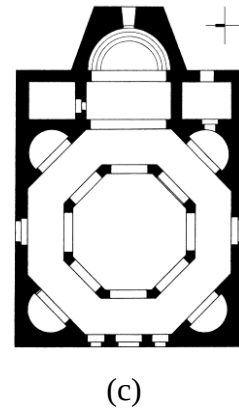
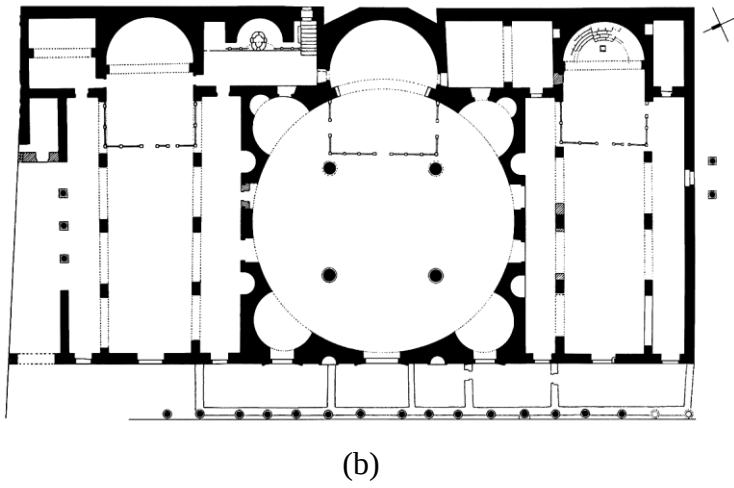
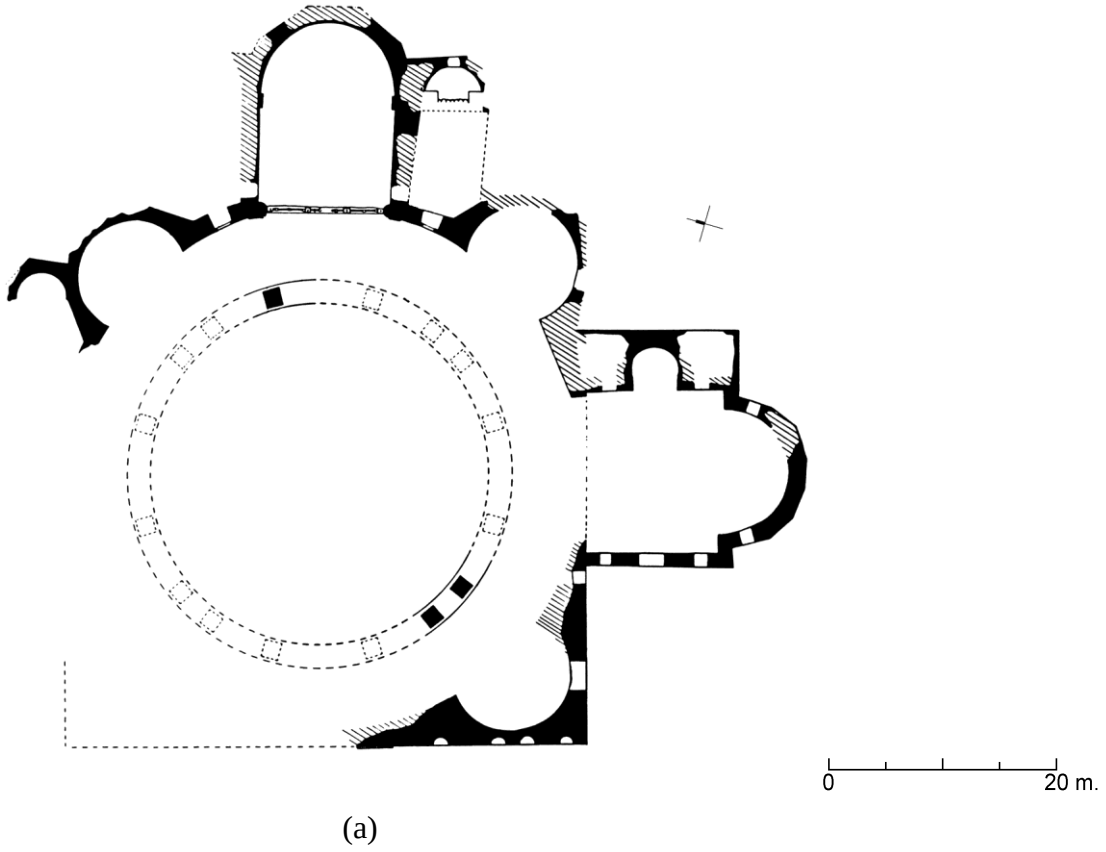
(a)

0 20 m.

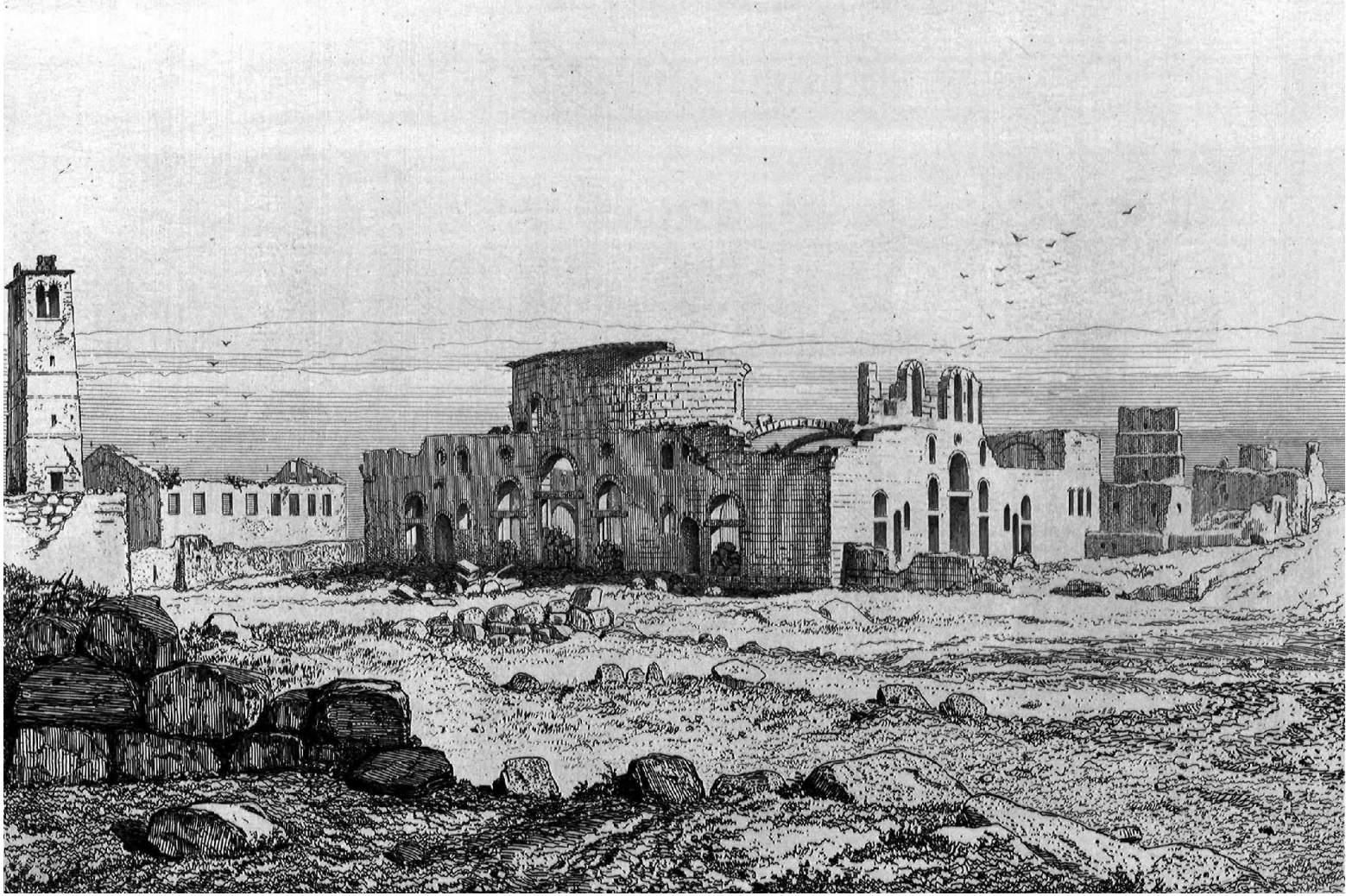

(b)

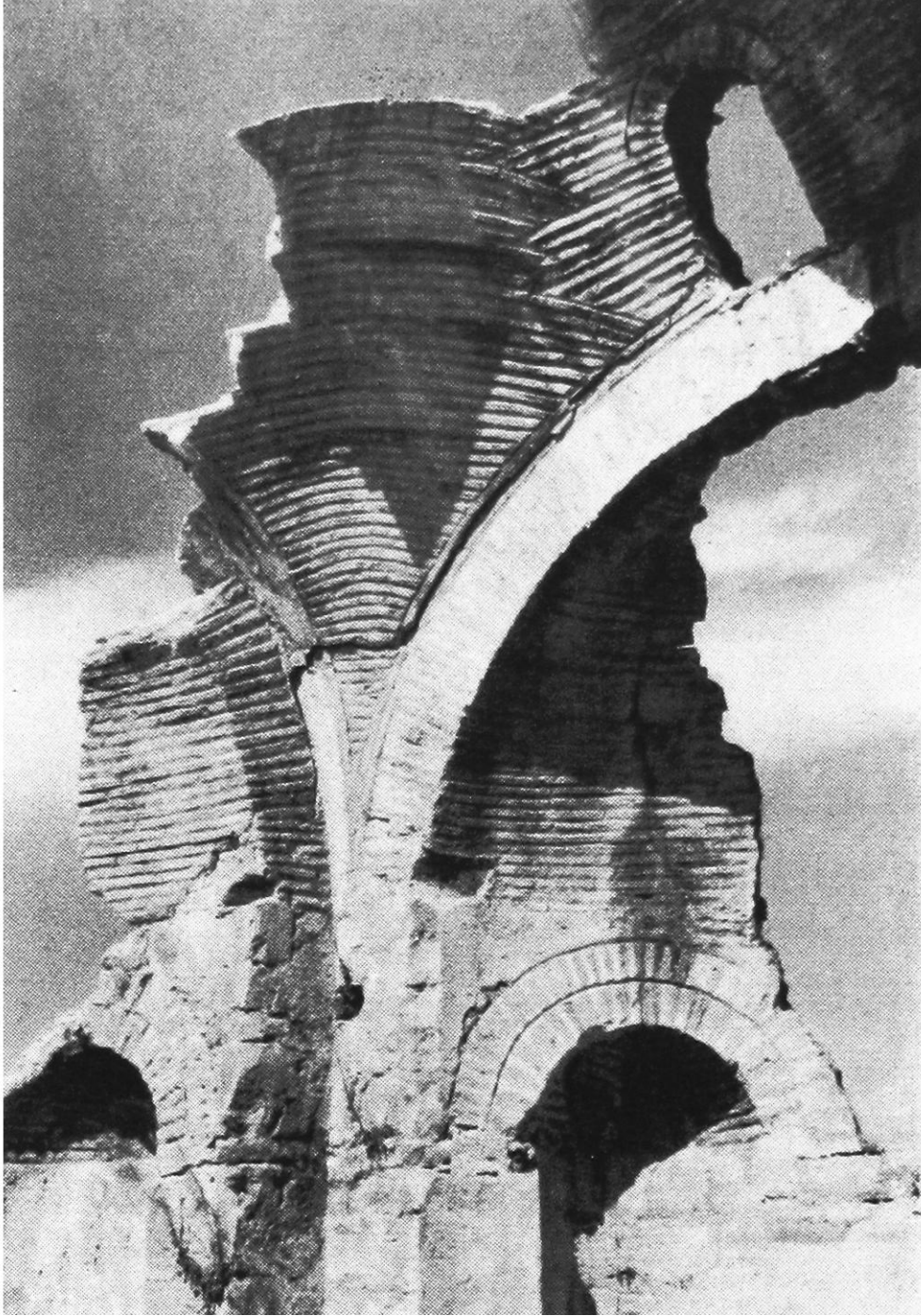
Şekil B.4 : Tetraconchus yapılar: (a) Kilise, Pelusium (Bonnet, 2008).
(b) "Triclinium", Hadrianus Villası, Tibur (Kähler, 1950).

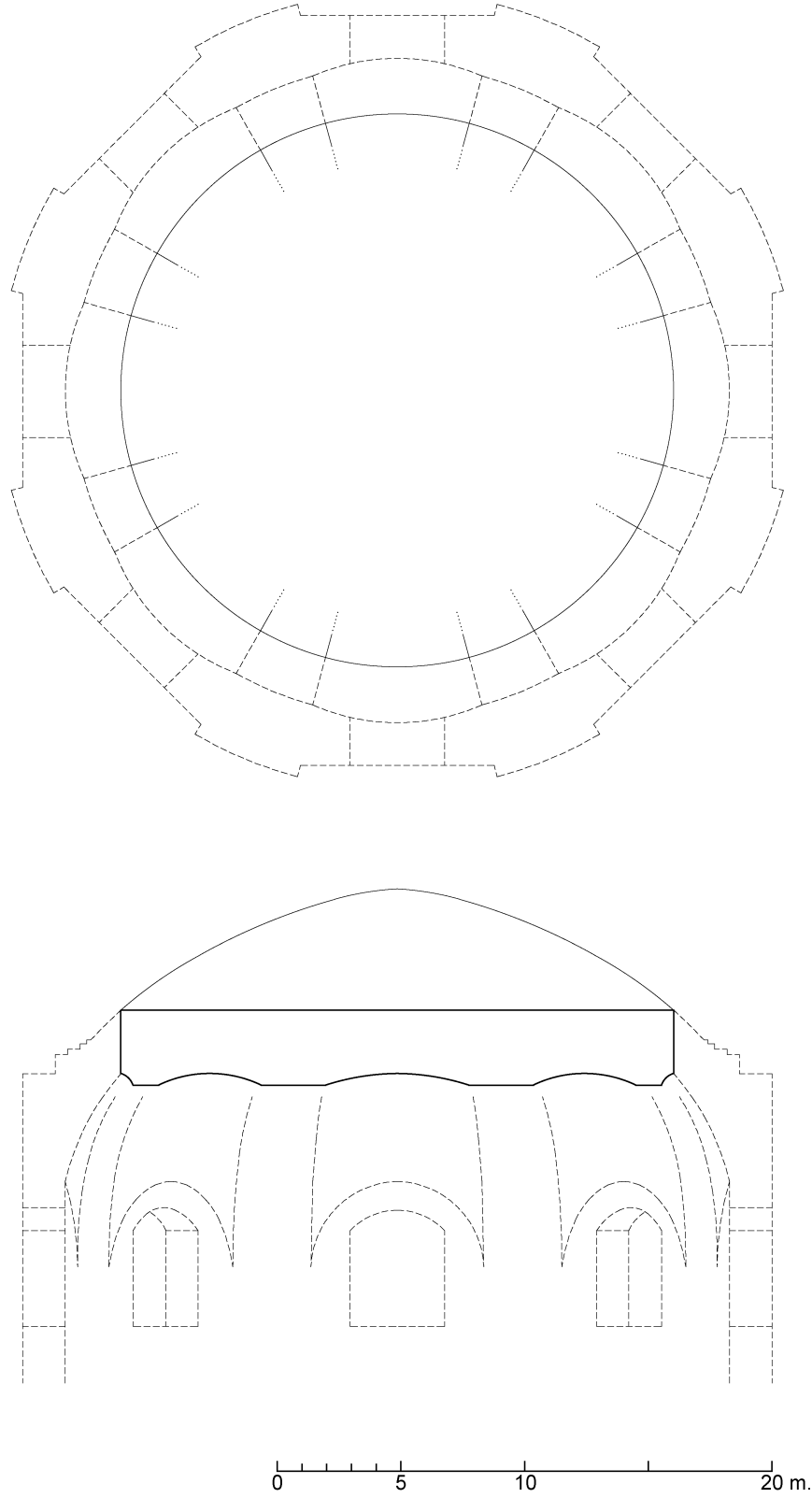
Şekil B.5 : Bosra ve çevresinde merkezi planlı kiliseler: (a) “Yeni Katedral”, Bosra (Dentzer, 1988). (b) Hag. Ioannes, Georgios ve Cosmas-Damianus, Gerasa (Crowfoot, 1938). (c) Hag. Ioannes, Ezra (De Vogüé, 1865-1877).

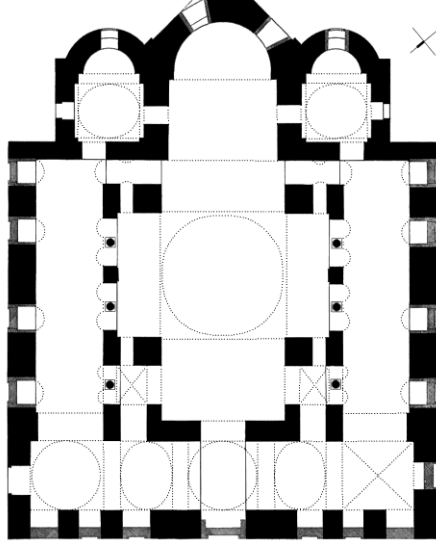
Şekil B.6 : Hag. Sergios, Bakkhos ve Leontios, Bosra (De Vogüé, 1865-1877).

Şekil B.7 : Doğu Mausoleumu, Side (Mansel, 1978).

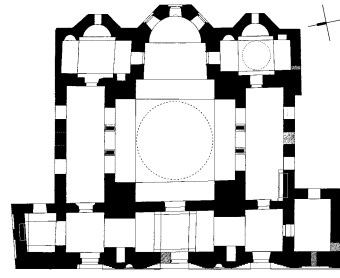

Şekil B.8 : *Venus Tapınağı*, Baiae, “Silindirik kesit” (Bayülgen, Rakob verileri doğrultusunda).

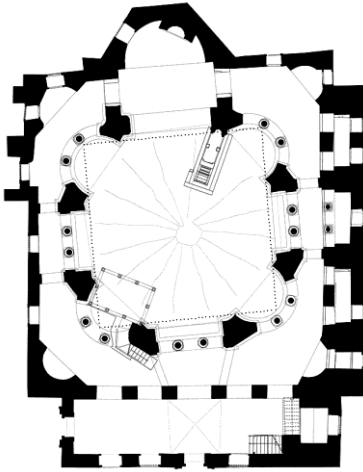

(a)

0 20 m.

(b)

(c)

Şekil B.9 : 8. yüzyıl kiliseleri – Hag. Sergios ve Bakkhos ilişkisi: (a) Ayasofya, Selanik (Diehl vd., 1918). (b) Koimesis, İznik (Schmit, 1927). (c) Hag. Sergios ve Bakkhos (Plan, M. Alper/Tures; analiz, Bayülgen).

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Batu Bayülgen
Doğum Yeri ve Tarihi: İstanbul, 1978
E-Posta: bbayulgen@gmail.com
Lisans: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık
Yüksek Lisans: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Tarihi

